

DIEDERIK
STAPEL
ONTSPORING

PROMETHEUS

‘Alles kwam altijd heel mooi uit. Dat was het fijnst. Wat logisch leek, was waar. Dat gaf een voldaan en rustig gevoel. Als ik slimmer was geweest, had ik regelmatig onderzoek laten mislukken. Dat was realistischer, rationeler en sluwer geweest. Maar dat kon ik niet. Ik was een junkie geworden. Ik wilde dat het briljant en helder was. Hoe schitterender, hoe beter. Wat ik bedacht werd steeds mooier en mooier, en ik begon er ook steeds meer en meer in te geloven. Wat was de wereld prachtig. Wat was alles overzichtelijk gerangschikt. Hoe dikker het web van leugens werd, hoe meer ik begon te geloven dat het allemaal waar was. Dat was de enige manier om het vol te houden.’

Ontsporing

Diederik Stapel

Ontsporing

2012 Prometheus Amsterdam

© 2012 Diederik Stapel (www.diederikstapel.com)

Omslag Pony Design Club

Foto auteur Bob Bronshoff

Opmaak binnenwerk ZetSpiegel, Best

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 2312 3

Voor M., S. & M.

He was killed late in the afternoon on a country road with his learner's permit in his pocket, he swerved to avoid a porcupine, and drove straight into a large tree. I thought you should know.

– Edward Albee, *Who is Afraid of Virginia Woolf?*

Woord vooraf

IK BEN ONTSPOORD, verdwaald en verongelukt. Daar is niets leuks aan. Ik was keurig op weg, maar werd ongedurig en ongeduldig, en wilde steeds sneller en beter en hoger en slimmer. Ik dacht dat voor elkaar te krijgen door de weg af te snijden, maar dat leidde ertoe dat ik steeds meer van het juiste spoor af raakte en het uiteindelijk volledig bijster raakte. Ik sloeg af waar ik rechtdoor had moeten blijven gaan en orkestreerde zo mijn eigen, spectaculaire, alleskapotmakende, zo-goed-als-dodelijke ongeluk.

Ik heb mezelf om zeep geholpen, maar helaas bleef het daar niet bij. Met mijn roekeloosheid heb ik een enorme kettingbotsing veroorzaakt, waardoor vele anderen – mijn gezin, mijn familie, collega's, studenten, promovendi, de universiteit, de psychologie, de wetenschap – meer en minder ernstig gewond raakten. Dat is verschrikkelijk en iets waar ik de rest van mijn leven mee zal moeten leren leven en waar ik me elke dag voor schaam en schuldig om voel. Spijt, spijt, spijt, als haren op mijn hoofd, en tijd, tijd, de tijd die onverbiddelijk is.

Dit boek is een poging tot een reconstructie van mijn ontsporing en de onvermijdelijke knal-tegen-een-muur die daarop volgde. Hopelijk leidt deze reconstructie ertoe dat een en ander beter is te plaatsen. Wat heb ik gedaan? Hoe is het begonnen? En waarom is het zo ontzettend uit de hand gelopen? En vooral: wie ben ik eigenlijk? Of misschien (hopelijk?): wie was ik eigenlijk?

Dit boek is dus geen feitenrelaas of proces-verbaal. Het is

geen onderzoeksverslag en het is ook geen commentaar op andere onderzoeksverslagen. Dit boek is mijn persoonlijke, selectieve, bevooroordeelde verhaal over mijn ontsparing. Het is niet meer dan een aantal beelden, schetsen, gedachten en anekdotes die gezamenlijk een poging zijn om mezelf te begrijpen (en terug te vinden?). Het is begonnen als bezigheidstherapie en redelijk toevallig ontstaan. Ik zat thuis, was ontslagen, haatte mezelf en voelde me al maanden depressief. Schrijven hield me van de straat en het op papier zetten van een verhaal over een vervelende gebeurtenis bespoedigt de verwerking van zo'n gebeurtenis, wist ik uit onderzoek dat ik ooit gelezen had. Dus ik begon wat ik voelde en dacht op te schrijven in een klein, zwart opschrijfboekje.

Ik ben gaan schrijven omdat ik mezelf wilde (en moest) onderzoeken. Maar hoe doe je dat? Ik was niet gewend om over mezelf te schrijven. Hoe moest ik bepalen welke aspecten van mezelf, mijn leven, mijn herinneringen relevant waren en welke niet? Wat deed ertoe en wat niet?

Ik had altijd een gewoon, normaal, gelukkig leven geleid en had naar mijn gevoel nooit iets vreemds of uitzonderlijks gedaan voordat ik ontspoorde. Ik had, net als talloos veel miljoenen, een gelukkige jeugd gehad, kwam uit een keurig gezin en had op een keurige school gezeten. Ik was gaan studeren, net als duizenden anderen, was verliefd geworden, net als iedereen, en had 's avonds vaak wakker gelegen, maar was dat nou zo bijzonder? Moest ik daarover schrijven?

Toen mijn bestaan vanwege de onthulling van mijn frauduleuze wetenschapsleven in september 2011 een bizarre wending nam, werd alles wat ik ooit had gedaan, gevoeld of gedacht opeens potentieel betekenisvol. Hoe had het zover kunnen komen? Kwam het doordat ik vroeger altijd obsessief probeerde niet op de lijnen tussen de stoeptegels te stappen als ik van school naar huis rende? Misschien. Had het iets te maken met het feit dat ik kleurenblind was? Misschien. Kwam het doordat ik vaak extravert deed, maar me introvert voelde? Misschien. Had het iets te maken met mijn liefde voor mysterieus ontworpen elpeehoezen? Misschien.

Had ik vroeger nooit iets om over te schrijven, omdat ik zo'n saai en gewoon leven dacht te leiden, na mijn sprong in het ravijn leek opeens elk detail van datzelfde saaie, gewone leven de moeite van het onderzoeken en beschrijven waard, omdat zich daar misschien een vooraankondiging in aftekende van wat ik later over mezelf afriep. Nu ik met hels kabaal was ontspoord en op een ontluisterende wijze was verongelukt, kreeg mijn voorheen onbetekenende levensgeschiedenis opeens de status van 'wellicht belangrijk'. Oegstgeest? Toneelspelen? Films? Politie-invallen? 'Geluk' van Van Geel? Marshall McLuhan? Neil Postman? Benjamin Kouwer? Utopia? Contexteffecten? Nihilisme? Ontroering? Bach? Congreshotels? Raymond Carver? Eenzaam koffiedrinken? Schoolklassen? Groningen? Applaus? Zwolle? De chaos van Manhattan? De structuur van het Nederlandse landschap vanuit de lucht? Gestutte bomen in Limburg? Puimsteen? Amsterdam? Schiedam? Hoogtevrees? Een zolderraam? Een bad in Boedapest? Fra Angelico? De Russische Revolutie? Een graanveld? Het zijn herinneringen, ingevingen en oprispingen, die tijdens het schrijven in mijn hoofd oplichtten en verbindingen met elkaar aangingen. Het zijn relatief normale gebeurtenissen en ervaringen, die, nu ze in dit boek als bewijsstukken/verklaringen/argumenten voor mijn ontsporing bij elkaar staan, keurig gerangschikt en van kop, midden en staart voorzien, wellicht onvermijdelijker lijken dan ze in werkelijkheid waren.

Waar mogelijk, relevant of (volgens mij) interessant heb ik in dit boek geprobeerd gebeurtenissen en ervaringen te duiden aan de hand van sociaalwetenschappelijke fenomenen, inzichten en theorieën. Ook al was dat soms moeilijk, toch heb ik terwijl ik dat deed de neiging kunnen onderdrukken om in deze (hopelijk) populairwetenschappelijke uitweidingen naar mijn eigen onderzoek te verwijzen. Dat zou de geloofwaardigheid immers niet ten goede komen. Hier en daar beschrijf ik wel door mij uitgevoerde studies, maar altijd in een context waarin (direct of indirect) duidelijk is of het fictief dan wel non-fictief onderzoek betreft. Het meeste wat ik in dit boek schrijf, komt echter rechtstreeks uit mijn hoofd en is de weerslag van mijn ervaringen,

herinneringen en sociaalwetenschappelijke duidingen die ik zo eerlijk mogelijk heb proberen op te schrijven. Waar mogelijk heb ik in het laatste deel van dit boek ('Addenda' enzovoort) wat ik schrijf proberen te verantwoorden, te verontschuldigen, te corrigeren, aan te vullen, uit te leggen, door te verwijzen en te demystificeren. Het is misschien allemaal een beetje pedant, maar ik vond dat het moest. De minder geïnteresseerde lezer kan deze toevoegingen laten voor wat ze zijn: toevoegingen.

Met dit boek is mijn verhaal van mijn ontsporing *set in stone*, maar ik kan me goed voorstellen dat in de loop der tijd andere en misschien wel relevantere herinneringen, ingevingen en op-rispingen hun opwachting zullen maken. Het is niet anders. Op dit moment heb ik geen ander verhaal te vertellen. Dit is het.

1

HET ZIJN GEEN STUDENTEN die op de bus staan te wachten. Ze doen wel alsof, maar ze zijn net iets te jong. Het zijn scholieren. Het zijn middelbare scholieren op weg naar huis na een dag van leren, hangen, kletsen en roken op het plein van een van de grote schoolcomplexen die deze provinciestad rijk is. Ze hebben er zin in. Of in elk geval: zo lijkt het. Het is een frisse, zomerse dag en ze hebben een kleurtje op hun gezicht. De zomervakantie heeft hun goedgegaan. Hun nieuwe schooltassen hangen goedgevuld om hun nonchalante schouders. De jongens zijn wat kleiner dan de meisjes. Zo is dat nu eenmaal. Ze kijken naar de grond terwijl ze praten, schoppen tegen de stoeprand en lachen net iets te hard om wat eigenlijk helemaal niet zo grappig is.

De afgelopen weken hebben ze op het strand gelegen, hebben ze stadjes en steden bezocht, met tegenzin door de Franse Alpen gebanjerd, met hun ouders en vervelende jongere broertje op een camping gestaan, en zijn ze vol overgave op een onmogelijke manier verliefd geworden. Maar ze hebben vooral, zoals het echte pubers betaamt, een beetje in en om het huis gehangen. In een paar weken zijn ze weer een jaar ouder geworden.

Dat is wat de zomervakantie doet. Het is een tijd van groei en verandering, meer dan kerst, Pasen, of oud en nieuw dat zijn. Die zijn verworpen tot geïnstitutionaliseerde en daarom ietwat lafhartige overgangsrituelen. De geboorte van Jezus, zijn dood, zijn wederopstanding, bloesem, eieren, bloeiende bloemen, het begin van een nieuw jaar: het zijn gebeurtenissen die voorgedrukt staan in de agenda en die we massaal aangrijpen om goe-

de voornemens te maken en onszelf opnieuw uit te vinden. We geven elkaar een zoen, tikken een eitje, hangen de dekens weer eens uit het raam en staan even stil bij de onverbiddelijkheid van de tijd, maar zelden leidt dit tot echte vernieuwing of verjonging.

Nee, dan de zomer. In de zomer gaat alles vanzelf. In de zomer verstrijken de uren, de dagen, de weken, zonder dat we er erg in hebben. De zon maakt ons loom, we nemen voor alles meer tijd en we genieten van de lange, lichte dagen, zodat we uitgerust en ontspannen verder kunnen. De zomer is de beste overgang.

Ik ben net aangekomen in deze stad. Ik kom hier niet vandaan. Ik kom niet uit Zwolle. Ik ben hier vanuit Tilburg in 1 uur en 38 minuten naartoe gereden en heb mijn auto in een van de zijstraatjes bij het station geparkeerd. Ik heb de duur van mijn reis precies bijgehouden, omdat dat van belang is voor mijn verhaal. Naast me, op de passagiersstoel, ligt een aantekenschriftje. Vertrek Tilburg 12:33, aankomst Zwolle 14:11. Ik moet precies weten hoe lang alles duurt om het allemaal kloppend en geloofwaardig te maken. Ik heb vlak voor de zomervakantie onderzoek gedaan in Zwolle en Groningen op de campus van hogescholen in deze steden. Ik ben nu in Zwolle en dacht dat ik de plaatselijke Hogeschool hier wel zou weten te vinden, maar tot mijn verbijstering is dat niet het geval. Toen ik de stad binnenreed, had ik gehoopt op grote borden met duidelijke aanwijzingen, maar die waren er niet. Of ik heb ze over het hoofd gezien. Dat zou goed kunnen, want ik ben een beetje in de war. In de war? Opgefokt is een beter woord. Waar staat die school?

Misschien is het station ook wel een goede plek. Hier staan veel scholieren en studenten te wachten op hun bus of trein. Die hebben, als ze daar toch staan, vast wel even tijd om mee te doen aan een ultrakort vragenlijstonderzoekje.

De vragenlijst bestaat uit verschillende delen. Eerst krijgen de scholieren een plaatje te zien waar ze aandachtig naar moeten kijken. Op dat plaatje staat een boom, een koe, of een biefstukje. Dus eenderde van de deelnemers krijgt een boom te zien, een-

derde een koe en eenderde een stuk rood vlees. Vervolgens moeten ze allemaal een paar korte vragenlijsten invullen met 'achtergrondvragen' die zo op het eerste gezicht niets met de plaatjes te maken hebben. Met deze vragenlijsten kan gemeten worden hoe sociaal, competitief en individualistisch iemand is. Zo is er een veelgebruikte vragenlijst waarin mensen steeds wordt gevraagd geld te verdelen tussen zichzelf en een onbekende ander. Er zijn telkens drie opties. Ze kunnen kiezen om het geld gelijk te verdelen (een sociale keuze: ik krijg 500, jij krijgt 500), ze kunnen kiezen om het verschil tussen zichzelf en de ander zo groot mogelijk te maken (een competitieve keuze: ik krijg 500, jij krijgt 100), of ze kunnen kiezen voor de optie waaraan ze zelf zo veel mogelijk geld overhouden, onafhankelijk van hoeveel de ander krijgt (een individualistische keuze: ik krijg 560, jij krijgt 300).

Zou dit werken? Zouden studenten hier op het station die vragenlijsten snel willen invullen, zodat we kunnen testen of de aanblik van een biefstukje mensen asocialer, competitiever en individualistischer maakt dan wanneer ze naar een koe of een boom hebben gekeken? Het zou een elegante en speelse manier zijn om te laten zien dat vlees mensen hufteriger maakt. Eén plaatje van een lekker mals biefstukje en – boem – mensen denken meer aan zichzelf en minder aan anderen. Dat moet toch werken? Uit eerder onderzoek weten we dat vlees, vooral rood vlees, geassocieerd wordt met 'stoer', 'mannelijk' en 'agressief'. Van vlees word je groot en sterk en onafhankelijk. Als je vlees eet, heb je anderen niet meer nodig. Vlees staat voor macht. Niet-vlees is vegetarisch, is soft, links, sociaal, geitenwollensokken. En... ook al zou ik wel anders wensen, ik ben zelf een enorme vleeseter en af en toe best wel een hufter. Dus dat moet toch werken? Ja, zo'n onderzoek zou moeten werken. Maar is het realistisch om te denken dat dat allemaal hier, op het station in Zwolle, is gebeurd? Hoeveel studenten zouden hier hebben rondgelopen, op een doordeweekse dag, vlak voor de zomervakantie? Honderd? Tweehonderd? Meer? En die vullen dan allemaal, staand, wachtend op hun openbaar vervoer, uit de losse pols – huphuphup – een vragenlijst in? Tweehonderd vragenlijsten in een paar uur? Waar is die hogeschool?

Ik durf de scholieren niet goed aan te spreken. Ik vind het eng. Ik weet dat ik hier niet thuishoor en op zoek ben naar iets raars. De storm die in mijn brein woedt is enorm. Ik mag nu geen fouten maken en moet alles op alles zetten om mijn verhaal op de rails te houden. Hier is het gebeurd. Hier heeft het onderzoek plaatsgevonden. Hier, op station Zwolle, maar toch vooral op die hogeschool, ergens anders in de stad. Dat heb ik iedereen steeds verteld. Op die school zijn natuurlijk pas echt veel studenten die makkelijk te overtuigen zijn om mee te doen aan mijn onderzoek. Maar waar staat dat ding? Of zijn er verschillende locaties, her en der verdeeld over de stad? Dat zou wel heel vervelend zijn.

Er begint een bus te rijden. Ik moet opzij springen, want ik sta midden op straat. De buschauffeur schudt verwijtend zijn hoofd en wijst naar de stoep. De scholieren die daar staan te wachten op de volgende bus, kijken geamuseerd toe. Ze zien een lange, donkere man; licht kalend, moderne bril, rommelig donker, grijzend haar. Ik draag een net pak en een luxe lichtblauw overhemd met chique, bijzondere manchetknopen. Het zijn ronde glazen knopjes waarachter een klein fotootje te zien is van mijn twee jonge dochttertjes. Ze zijn op vakantie en hebben allebei een vrolijk gekleurd zonnehoedje op en kijken, innig omarmd, lachend naar de camera.

Ik zweet in mijn keurige, blauw gestreepte pak van Italiaanse makelij. Zomers, maar wel net te krap. Ondanks het tennissen en het vermijden van brood en kaas ben ik gewoon te dik. Al jaren. En het wordt steeds erger. Als ik met iemand sta te praten, moet ik mijn buik inhouden om een redelijke indruk te maken. Daar word ik vanzelf nog groter en rijziger van. Buik in, jasje dicht, borst naar voren. Professor doctor Stapel. Als ik thuis of op mijn werk achter mijn bureau zit, doe ik het liefst mijn riem een gaatje losser en maak ik het knoopje van mijn broek los om de eindeloze druk te verminderen en het zitten iets aangener te maken. Dus zeg maar Diederik.

De hogeschool bevindt zich op een soort industrieterrein achter het station, weet ik nu. Een aardige, behulpzame jongen van een

jaar of zestien weet waar het is. Zijn zus studeert er. Vandaar. Hij spreekt zonder spaties. Hij heeft haast, want in zijn ooghoeken is de volgende bus gearriveerd. Zijn vrienden staan op hem te wachten. Hoe zou hij scoren in het puntenverdeelonderzoek? Competitief? Individualistisch? Egoïstisch? Waarschijnlijk sociaal, misschien zelfs wel altruïstisch. Want hij staat me te woord en wijst me de weg, terwijl de bus die hem naar huis kan brengen aanstalten maakt om te vertrekken.

Ik loop met grote stappen terug naar het straatje waar ik mijn auto heb geparkeerd, want ook ik heb haast. Daar aangekomen zie ik dat het schuifdak wagenwijd openstaat. Computer, telefoon, portemonnee, alles ligt *for grabs* op de achterbank. Nog steeds, gelukkig. Dit is Zwolle. Hier wonen alleen maar keurige mensen.

Enkele maanden geleden hebben onverlaten op de parkeerplaats van de universiteit waar ik werk, de Universiteit van Tilburg, de achterraut van mijn auto ingeslagen en mijn tas meegenomen. Computer, telefoon, portemonnee, pasjes, creditcards, aantekeningen – alles was weg. Het parkeerterrein grenst aan een prachtig bos. Ik had mijn auto dicht bij dit bos geparkeerd omdat ik als decaan van de faculteit voor gedrags- en sociale wetenschappen een openbare verdediging van een proefschrift moest voorzitten en de ingang van de universiteitsaula waar de plechtigheid plaatsvond dicht bij het bos ligt. De dieven hadden waarschijnlijk als moderne struikrovers op de loer gelegen. In de anderhalf uur dat ik in toga plechtig had zitten luisteren naar het wetenschappelijke vraag-en-antwoordspel tussen een promovendus en zijn promotiecommissie, sloegen ze toe en verdwenen ze weer in het bos.

Ik kan me niet meer herinneren waar het proefschrift over ging. Ik weet wel dat ik, zoals meestal, de intellectuele gedachteswisseling interessant had gevonden. Maar het was de zoveelste proefschriftverdediging geweest die ik die week als decaan had bijgewoond en het begon allemaal een beetje door elkaar te lopen. Verboden boeken en de katholieke censuur, type d-persoonlijkheid en geneessnelheid, latente klassenanalyse en school-

keuzes, lichaamstaal en hersengolven, emoties en hersengolven, gezinsopbouw en arbeidsdeelname, keuzestress.

Proefschriften zijn een belangrijke bron van inkomsten voor Nederlandse universiteiten. Dus hoe meer, hoe beter. Voor elk afgeleverd proefschrift krijgt een Nederlandse universiteit van de overheid een premie van zo'n 90.000 euro. Dit prikkelt universiteiten om constant op zoek te zijn naar manieren om het aantal proefschriften te verhogen. Vakgroepen die veel proefschriften afleveren, delen in de promotiepremie en kunnen zo extra inkomsten genereren. Hoogleraren die veel succesvolle proefschriften begeleiden staan in extra hoog aanzien en hebben meer in de melk te brokkelen.

Geld, status, macht: het zijn perverse prikkels die ertoe kunnen leiden dat er in geval van twijfel af en toe een oogje wordt dichtgeknepen. Hoeveel hoogleraren zullen hun collega's vertellen dat een proefschrift niet aan de normen van de wetenschap voldoet en dat dit kan leiden tot een belangrijke inkomstdaling voor de *alma mater*? Genoeg gelukkig, genoeg... maar de afweging wordt steeds moeilijker omdat universiteiten over steeds minder financiële middelen beschikken en de inkomsten die ze via het produceren van proefschriften kunnen verwerven steeds belangrijker worden. De druk om ergens een nietje door te slaan en er een proefschrift van te maken wordt steeds groter. Heeft iemand een mooi, erudiet boek geschreven over een tragische historische figuur? Bel hem op en vraag of hij er een proefschrift van wil maken. Heeft iemand een bijzondere dataset met patiëntengegevens? Moedig haar aan om wat artikelen over de data te publiceren, zodat ze kan promoveren. Heeft iemand vier jaar zitten zwoegen, maar wil het nog steeds niet echt lukken? Probeer er toch maar een proefschrift van te maken. Een zesje is immers ook voldoende. Een matig of slecht proefschrift is beter dan geen proefschrift en daarom zijn steeds meer proefschriften een snel geproduceerd setje artikelen in plaats van een doorwrocht en zorgvuldig overdacht meesterwerk. Dat is jammer, want 'zorgvuldig' is vaak beter dan 'snel'. Elk geproduceerd proefschrift belonen met een grote som geld komt de kwaliteit van het wetenschappelijke werk waarschijnlijk dus niet ten goede.

Waarom stoppen we daar niet gewoon mee? Waarom halen we de perverse prikkel om zo veel mogelijk proefschriften te produceren niet gewoon weg door het beloningssysteem om te keren? Universiteiten zouden geen geld per afgeleverd proefschrift moeten krijgen – nee, ze zouden moeten betalen voor elk proefschrift dat ze afleveren. Niet heel veel, maar een beetje. Hierdoor zal het aantal proefschriften dat de universiteiten per jaar produceren waarschijnlijk áfnemen, maar zal de gemiddelde kwaliteit per proefschrift tóenemen. Immers, wat je motiveert ook zijn, je geeft het liefst geld uit aan waardevolle dingen. Als een universiteit voor een proefschrift extra moet betalen, zal ze dit alleen doen als ze (redelijk) zeker is van de waarde van het geleverde academische werk. Dan is een proefschrift pas klaar voor openbare verdediging als het op alle mogelijke manieren tegen het licht gehouden is en door een keur van in toga gehulde experts is goedgekeurd. Zo is de prikkel verdwenen om een promotiecommissie samen te stellen die vooral bestaat uit bevriende hoogleraren die de maker van het proefschrift goedgezind zijn en is het veel minder verleidelijk om een matig proefschrift voor te dragen voor openbare verdediging in de wetenschap dat het met een paar jaar extra hard zwoegen wellicht te veranderen is in een meesterwerk.

Ik rijd om het station heen, over de nieuwe randweg, en inderdaad: daar staan de borden die de weg wijzen naar de hogeschool waar ik een paar maanden geleden een aantal vragenlijsten heb uitgezet. Gelukkig. Ik parkeer mijn auto voor de hoofdingang. De school lijkt te bestaan uit een verzameling van meer (veel glas) en minder (weinig glas) moderne gebouwen. Ik stap een van de modernere, meer glazige gebouwen binnen. Het is er doodstil, geen student te bekennen. Twee portiers/conciërges/receptionisten staan achter hun balie gezellig na te praten over hun vakantie. Zo te zien is dit een van hun eerste dagen *back-on-the-job*. Ze zien er vrolijk en uitgerust uit. 'Ja, in dit gebouw is de kantine. Daar. Je moet een beetje doorlopen.' Als ik hun aanwijzingen heb opgevolgd en het gebouw verder in ben gelopen, weet ik het zeker: hier heeft het onderzoek plaatsgevon-

den. Ik zie rijen tafels en stoelen staan in een grote, overzichtelijke, lichte hal. Aanpalend aan deze ruimte begint wat lijkt op een bibliotheek of een campuswinkel.

Hier is het gebeurd.

Volgende week begint het academisch jaar en is het gedaan met de rust. Dan is het hier propvol met studenten. En al die studenten willen maar wat graag de wetenschap een handje verder helpen door mee te doen aan een vragenlijstonderzoekje met leuke plaatjes en intrigerende vragen.

Ik weet genoeg. Ik versnel mijn pas en loop naar buiten. Ik voel me iets rustiger. Het kan nog. Ik geloof erin. Ik heb het onderzoek uitgevoerd op het station van Zwolle en op de hogeschool die vlak achter het station ligt. Ik heb studenten aangesproken en die hebben vragenlijsten ingevuld en die hebben weer hun vrienden en vriendinnen overgehaald om ook mee te doen. En zo verder. Dan krijg je een soort sneeuwbaaleffect en ben je binnen de kortste keren een paar honderd vragenlijsten verder. Zo doe ik dat altijd. Iedereen wil wel een steentje bijdragen aan de wetenschap, vooral studenten. Makkelijk zat. Nu naar Groningen.

De weg van Zwolle naar Groningen is net te lang. Alles ten noorden van Zwolle is net te ver. Als je van Tilburg naar Groningen rijdt, denk je bij Zwolle dat je al een heel eind bent, maar dan moet je nog een heel stuk traag saai laagland. En zo is het eigenlijk altijd als je naar Groningen moet. Bij Zwolle denk je: hèhè eindelijk, maar dan moet je nog een uur. Ik kijk in mijn aantekenschriftje en noteer de tijd: 15:07.

Het is even zoeken, maar op de vernieuwde, buiten de stad gelegen satellietlocatie van de universiteit van Groningen kijk ik mijn ogen uit. Het complex ligt aan de rand van de stad, midden tussen de weilanden en ontluikende Vinex-locaties. Toen ik aan de universiteit van Groningen verbonden was, kwam ik er nauwelijks. Ik werkte in het psychologiegebouw, en dat stond rondom de oude hortus botanicus, op een steenworp afstand van het gezellige centrum van de stad en vlak bij een prachtig stadspark. Dan ontwikkel je niet snel de neiging om eens verderop te gaan kijken. De economen en natuurwetenschap-

pers waren altijd al gehuisvest op het universiteitsterrein net buiten de stad, maar toen zag dat er nog bescheiden uit, met gewone, rechthoekige gebouwen en veel jarenzeventigbeton.

Dat is nu anders. Het universiteitsterrein is veranderd in een *Science Park* en het ene na het andere schitterende gebouw is de afgelopen jaren uit de grond gestampt. Het is goed dat ik dat nu met mijn eigen ogen zie. Het maakt mijn verhaal sterker. Ik kan nu duidelijker en meer in detail vertellen hoe en waar de onderzoeken hebben plaatsgevonden. Er drijft een ei ter grootte van een gebouw in een nieuw aangelegde vijver en een eindje verder zie ik een indrukwekkende rij ramen die als een tektonische plaat uit de aarde omhoogschieten. Ik heb geen idee wat bij wat hoort en waar ik ben. Alles is veranderd. Er zijn geen bordjes, en ook deze campus is leeg en verlaten.

Ik voel me moederziel alleen, maar ik moet volhouden. Het begint zachtjes te regenen en te waaien. Welk gebouw hoort bij welke faculteit? Waar is de bibliotheek? Waar is de kantine? Waar is de plek waar studenten bij elkaar komen? Wat is een goede plek om snel en handig vragenlijstonderzoek te doen? Ik rijd verder en verder, op zoek naar de plek waar enkele maanden geleden de onderzoeken zijn afgenomen. Ik zoek, rijd en denk.

Plotseling wordt de gebouwendichtheid minder. Dit is pas echt Groningen: steeds meer gras en steeds minder steen. De weg loopt dood. Ik kijk om me heen en zie alleen maar motregen. Ik rijd terug naar de bewoonde wereld, de campus weer op. Ik zet mijn auto stil en stap op goed geluk een van de nieuwere gebouwen binnen. In de draaideur word ik toegelachen door een aardige man. Een manager, denk ik. Hij legt me vol trots en enthousiasme uit waar ik ben. Dit is inderdaad de hogeschool waar ik wezen moet. En daar – hij wijst naar de ruimte achter zich – is de kantine. Maar de grote kantine, zo legt hij uit, bevindt zich in een ander gebouw. Hij wijst naar buiten, naar een wit gebouw aan de overkant van het plein. Daar zitten altijd de meeste studenten. 'Daar, achter die ramen, op de eerste verdieping.' Ik krijg een plattegrond mee ('Altijd handig') en stap via de draaideur weer naar buiten.

In de druilerige Noord-Nederlandse regen zie ik het nu glashelder voor me: daar is het gebeurd. Het is een wit, langgerekt gebouw met veel ramen. Het staat er nu wat onwennig en leeg bij, maar volgende week, als het academisch jaar weer begint, is het gevuld met energie en levendigheid. Daar heeft het onderzoek plaatsgevonden. Daar heb ik studenten gevraagd om wat vragenlijstjes in te vullen. Ze waren nieuwsgierig en vonden het leuk. Het was immers voor de goede zaak, voor de wetenschap. Ik geloof erin.

Met het station en de hogescholen in Zwolle en Groningen kom ik een heel eind. Waarom heb ik het mezelf zo moeilijk gemaakt? Waarom moest ik in godsnaam bedenken dat dat onderzoek in Zwolle en Groningen heeft plaatsgevonden? Waarom niet gewoon ergens in de buurt? Is dit een spel? Probeer ik hindernissen op te werpen voor mezelf, zodat het extra knap is als het me lukt en ik ondanks alles toch een beetje trots op mezelf kan zijn? Moet de lat steeds hoger, zodat de nadruk steeds weer ligt op het springen en zweven, en niet op het dalen en vallen?

Ik stap in mijn auto. Het begint te schemeren. Ik moet naar huis. Ik kijk naar het aantekenschrift dat naast me ligt en begin te twijfelen. Klopt het wel? Het blijft een vreemd verhaal. Een drukbezette professor die een onderzoek ontwerpt en vervolgens in zijn auto stapt en uren rijdt om zelf vragenlijstjes uit te delen op stations, scholen en universiteiten. Helemaal alleen? Zonder hulp van assistenten of studenten? Wie gelooft zoiets?

Ik kan me moeilijk op de weg concentreren. Er is hier veel vernieuwd en verbouwd. Mijn tomtom is oud en wil niet echt. Bij Hoogkerk verdwaal ik. Ik beland op een ventweg. Als ik achteromkijk, zie ik de vage contouren van het Groninger Science Park en de aanpalende Vinex-wijk. Het zijn megalomane molscholen, opgeworpen om de trek naar het westen een halt toe te roepen en de noordelingen in het noorden te houden. Ik hoop oprecht dat het ze lukt. Het is hier goed toeven. Ruimte, rust, regelmaat, reinheid.

Ik keer om, de randweg op, de stad door, langs ons oude huis. Ik haal mijn voet van het gaspedaal. Hier hebben we zes jaar lang

met veel plezier gewoond. Hier hebben onze kinderen leren lopen, praten en slapen. Net als ik ons huis passeer, stapt onze oude buurman, Harald, zijn huis uit. Ik duik in elkaar, scherm mijn gezicht af met mijn linkerhand en geef weer gas. Hij ziet er moe uit en heeft langer haar dan ik me herinner. Ik hoop niet dat hij me gezien heeft. Hoe kan ik dit uitleggen? Wat doe ik hier?

Harald en ik hebben een tijd lang geprobeerd (weer) slank, soepel en lenig te worden door een paar keer per week te gaan zwemmen. Om zeven uur 's ochtends, voor het werk. Een verdoemd idee dat natuurlijk nooit één verloren kilo heeft opgeleverd, maar het was wel gezellig. Eén, twee keer per week verzamelden we ons bij de garages achter ons huis. In badjas, op slippers, handdoek om de nek. Harald reed in een dikke BMW. Hij was ondernemer en leefde in zijn auto. Regelmatig trok hij naar het oosten van Europa op zoek naar ideeën, partners, concepten en deals. Peuken, bekertjes, cd's, boeken, papieren, ak-tetassen, kleren, skischoenen, bouwmaterialen – alles was in deze BMW535 te vinden. Na wat mislukte experimenten met binnenbaden (te veel chloor) en buitenbaden (te veel mensen) in de stad waren we uiteindelijk terechtgekomen bij het perfecte zwembad: het zomerbuitenbad in Peize, aan de rand van Groningen. Buiten, niet te veel mensen, niet te veel chloor. Op de heenweg haalden we altijd koffie bij het tankstation. In ochtendjas. En op de terugweg frequenteerden we het liefst het plaatselijke Mercure Hotel voor een zeer voedzaam ontbijtbuffet. In ochtendjas. Daar zaten we dan, met natte haren en ongeschoren hoofden in onze *schmutzige*, rafelige badjassen tussen de handelsreizigers, managementtrainers, consultants, persoonlijk coaches en andere rondreizende circusartiesten.

Het is niet leuk om vroeg op te moeten staan in de wetenschap dat je iets onaangenaams te doen staat (zoals zwemmen), maar als je weet dat je buurman met hetzelfde gevoel uit bed is gestapt en buiten op je staat te wachten, dan moet je wel. Afbellen en je nog eens omdraaien is dan geen optie. En zwemmen in Peize is heerlijk. Het zwembad is klein en overzichtelijk. Het wordt gerund door vrijwilligers en ligt naast het plaatselijke

kamperen-bij-de-boer tussen keurig aangeharkte landerijen. Als je in het water ligt, hoor en zie je in de verte de slaperig briesende koeien. Zwemmen in de natuur. Ik heb regelmatig met angst en beven en met mijn mond zoveel mogelijk dicht mijn schoolslagbaantjes getrokken, omdat ik bij elk keerpunt telkens een grote kikker voor mijn ogen zag opdoemen die op zoek leek naar een schuilplaats. Waren het er twee of zwom hij met me mee? Adem in, adem uit, uit, uit.

Terug naar huis, naar Tilburg. Daar kan ik de details van mijn verhaal verfijnen. Ik heb nog even de tijd. Nog even om alles op een rijtje te zetten. Ik moet overal op voorbereid zijn, want ik heb zo langzamerhand de schijn tegen. Hoe hard is mijn verhaal? Hoe kloppend kan ik het maken? Welke vragen kan ik verwachten? In juni heb ik het onderzoek uitgezet (Wanneer precies?). Eind juni (Dat was het einde van het academisch jaar. Waren er toen nog veel studenten?). Omdat ik ongeduldig ben en het liefst alles zelf helemaal onder controle heb, heb ik het onderzoek helemaal zelf uitgevoerd (Als decaan?), ben ik zelf op pad gegaan (Had ik daar tijd voor?) en heb ik in Zwolle en Groningen (Waarom daar?) vragenlijsten afgenomen. Ik heb mensen aangesproken op het station en de campus (En die deden zomaar mee? Voor niks?). Sommigen heb ik betaald (Van welk geld? Hoeveel?), anderen kon ik overtuigen door een beroep te doen op het belang van wetenschappelijk onderzoek. Als de deelnemers klaar waren met het invullen van hun vragenlijst, vroeg ik hun of ze mee wilden helpen nog meer respondenten te vinden (Waarom deden ze dat?). Daar kregen ze dan geld voor, een klein bedrag (Hoeveel?) per ingeleverde vragenlijst (Mag dat zomaar?). De vragenlijsten waren ultrakort en de invullers waren snel klaar (Hoe snel? Deden ze er allemaal even lang over?). Al met al duurde het onderzoek zo'n vijf tot zeven minuten (Zo kort?). Ik heb wel vaker op deze guerrilla-achtige manier onderzoek gedaan (Hoe vaak?). Het is op de grens van het (on)toelaatbare, maar het gaat makkelijk en snel, en het geeft een enorme kick om het voor elkaar te krijgen (Echt waar?). Juist omdat het net (niet) ethisch verantwoord is (Houd je ervan om op het scherp

van de snede te leven?). Vervolgens heb ik heel snel, in de auto, alle antwoorden in de computer ingevoerd (In je auto? Waarom?). Omdat ik altijd zeer nieuwsgierig ben en zo snel mogelijk wil weten wat er uit een onderzoek komt, of het gelukt is, of eruit komt wat ik wil dat eruit komt (En waar zijn die vragenlijsten dan?). Vervolgens heb ik, omdat ik niet van troep en gedoe hou, die vragenlijsten meteen weggegooid (Waar?). Ik heb alles in een container gedumpt die aan de rand van de weg stond (Waar? Welke weg? Is die container al geleegd?). Zo heb ik het gedaan. Zo is het gegaan (Geloof je het zelf?). Het hoort niet en het is onorthodox, maar zo ben ik nu eenmaal (Zo ben je nu eenmaal?). Zo ben ik nu eenmaal.

Het wordt donkerder en drukker op de weg. De avondspits begint. Ik heb dorst en honger. Ik zoek naar een flesje water dat nog ergens in de auto moet liggen. Mijn hoofd staat op springen. Mensen verdwijnen niet zomaar. In Zwolle en Groningen moeten dus mensen zijn – nu, over een week, over een maand – die mee hebben gedaan aan mijn onderzoek en vragenlijsten hebben ingevuld. Dus als je op het station gaat staan in Zwolle of in Groningen en een dag lang aan elke voorbijganger vraagt of hij of zij voor de zomervakantie heeft meegedaan aan een onderzoek, moeten er toch minstens een paar bij zitten die deze vraag bevestigend kunnen beantwoorden. En als je mij neerzet op de campus in Zwolle of in het Science Park in Groningen (op een stoel, met een groot bord erbij: KEN JIJ DEZE MAN?), dan moeten er studenten zijn die mij herkennen omdat ze enkele maanden geleden een van mijn vragenlijsten hebben ingevuld. Dat moet, dat kan niet anders. Je kunt niet in juni honderden mensen laten meedoen aan onderzoek die in augustus opeens allemaal zijn verdwenen. Mensen verhuizen, maar niet allemaal. Studenten stoppen met hun studie of gaan op een andere school verder, maar niet allemaal. Van die paar honderd mensen die in juni hebben meegedaan aan mijn onderzoek, zou er nu, zonder veel moeite, een tiental te vinden moeten zijn. Waar zijn ze?!

Ik rijd weer langs Zwolle, maar besluit af te slaan en niet naar Tilburg, maar naar Utrecht te rijden, want ook daar zal ik cru-

ciale bewijslast bij elkaar moeten sprokkelen. Het is avond en de spits is op zijn hoogtepunt. Het kost eindeloos veel tijd om de binnenstad van Utrecht binnen te rijden. Ik parkeer mijn auto bij het chique Karel v Hotel tegenover het station. Mijn hoofd tolt en mijn handen trillen. Ik laat mijn jas in de auto achter. Dit moet snel en effectief.

Ik stap uit, gooi het autoportier dicht en steek even later zo snel mogelijk de straat over, richting het station. Althans, dat probeer ik: luid toeterend komen twee auto's tot stilstand. Dit is een drukke weg en het voetgangerslicht staat op rood. Een aantal van mijn medevoetgangers kijkt me bezorgd aan. Enkele minuten later sta ik, buiten adem, in de grote stationshal. Ik kijk om me heen. Overal mensen, overal is het druk. Ik krijg geen overzicht. Ook hier probeer ik me voor te stellen hoe het gegaan is.

De eerste keer was in maart (of was het april?) 2010. De schoonmakers van station Utrecht staakten voor meer loon en betere werkomstandigheden. Het station werd dagenlang niet meer schoongemaakt, terwijl de reizigersstromen onverminderd voortgingen. Al snel werd het een rommelige, smerige bende. Een ideale plek om het idee te toetsen dat mensen eerder en meer gebruik zullen maken van stereotypen wanneer de omgeving rommelig en vies is dan wanneer ze in een keurige, schone ruimte staan. Dus in een chaotische, troeperige omgeving vinden meer mensen dat Surinamers gezellig zijn, Duitsers stipt, Joden gierig, Amsterdammers arrogant, vrouwen emotioneel en voetbalsupporters agressief dan in een overzichtelijke, frisse omgeving. Stereotypen zijn mentale schoonmaakmiddelen die vervuilende verwarring wegwassen. Mensen in hokjes stoppen is fijn, omdat het onze rommelige, chaotische wereld helder en overzichtelijk maakt. Stereotypen helpen het gedrag van anderen te begrijpen en te voorspellen. Als je weet dat iemand uit Amsterdam komt, begrijp je waarom hij de hele tijd met zijn iPhone bezig is (hij is ongeduldig) en weet je ook dat de kans groter is dat hij zomaar tegen je begint te praten dan wanneer hij uit Winschoten komt (hij is extravert).

Ik had het me zo voorgesteld: ergens, aan de rand van de grote

stationsruimte, hadden we een rij van vijf stoelen opgesteld. Op de eerste van die stoelen zat een van onze onderzoeksmedewerkers. Aan voorbijlopende treinreizigers vroegen we of ze wilden meedoen aan een kort vragenlijstonderzoekje. In de vragenlijst werd hun gevraagd een aantal groepen mensen (Duitsers, Surinamers, Marokkanen, enzovoort) te beoordelen op een aantal karaktereigenschappen (netjes, stipt, gezellig, crimineel, conservatief, enzovoort). Als iemand wilde meedoen aan ons onderzoek, nodigden we hem of haar uit om te gaan zitten op een van de stoelen en daar de vragenlijst in te vullen. Onze onderzoeksvraag was hoe de treinreizigers onze vragen zouden beantwoorden en vooral op welke stoel ze zouden gaan zitten. De voorspelling was dat ze meer gebruik zouden maken van stereotypen als de schoonmaakstaking in volle gang was dan wanneer die afgelopen was. Als mensen hun mening moeten geven over verschillende soorten mensen in een rommelige en smerige omgeving, zal de behoefte aan mentale schoonmaak groter zijn dan wanneer ze zich moeten uitspreken over anderen in een schone omgeving. Omdat stereotypen helpen de boel op mentaal niveau helder en overzichtelijk te houden, zou in een vieze omgeving stereotypering zich moeten uiten in bepaalde antwoorden op de vragenlijst (Amsterdammers zijn arrogant, Surinamers zijn gezellig), maar óók in de afstand die de respondenten op de stoel innamen ten opzichte van onze onderzoeksmedewerker.

Het idee was namelijk dat we twee onderzoeksmedewerkers lieten meedoen aan dit onderzoek: een zwarte en een witte. We hadden bedacht dat als onze medewerker iemand met een donkere huidskleur was en het station vol rommel, deelnemers aan het onderzoek meer geneigd zouden zijn om op een stoel te gaan zitten die relatief ver verwijderd was van de medewerker dan wanneer onze medewerker iemand met een lichte huidskleur was of het station netjes en schoon. Chaos verhoogt de neiging om te stereotyperen en te discrimineren en daarom zullen mensen sneller afstand nemen van 'nieuwelingen', 'anderen', of 'onbekenden' (zwarten zijn nog steeds een minderheidsgroep in Nederland) in een rommelige omgeving dan in een keurige, overzichtelijke omgeving.

Ik krijg een beetje last van mijn buik. Ik sta midden in de immense stationshal en kijk om me heen. Ik draai me om en kijk en draai me om en kijk. Ik ren een stukje verder. Draaien, kijken, draaien, kijken. Overal zijn mensen, maar niemand kijkt op of om. Het is spitsuur. Het is toch anders dan ik me had voorgesteld. Wat stom! Ik zie nergens een goede plek waar je vijf stoelen zou kunnen opstellen. Hoe heb ik het gedaan? Hoe was het gegaan? Ik loop naar het eerste spoor. Ik loop naar het laatste spoor, naar links, naar rechts, langs de Albert Heijn en de Burger King aan de ene kant van de grote stationshal, en langs de AKO-boekhandel en het café aan de andere kant van de hal. Hoe is het mogelijk? Nergens is een echt goede plek om het onderzoek uit te voeren. Nergens is een plek waar je, aan de kant, tegen een muur of tegen een raam of hoe dan ook, vijf stoeltjes zou kunnen opstellen. Ja, midden in de hal, maar dat zou veel te veel aandacht hebben getrokken. Daar kun je mensen niet rustig een vragenlijst laten invullen. Dat gaat niet, dat kan niet.

Ik heb iets bedacht wat gewoonweg niet kan. Nergens op dit station is een stuk muur of raam of balustrade te vinden van tweeënhalf à drie meter waar je onderzoek kunt doen zoals ik me dat had voorgesteld, zoals het had moeten zijn. Nu niet, niet in maart 2010 ten tijde van de staking, en niet een maand later, toen alles weer schoon was. Waarom heb ik dat niet eerder bedacht? Waarom heb ik het destijds niet gewoon even uitgetoetst? Waarom ben ik zo slordig geweest?

Ik heb hoofdpijn. Kloppende koppijn. Ik houd mijn rechterhand tegen mijn hoofd en zet met mijn linkerhand mijn bril even af. Wanneer ik mijn bril weer opzet, zie ik dat in de verte een collega-hoogleraar op me afkomt. Het is een kleine, aardige, erudiete man. Hij woont bij mij in de buurt en is altijd in voor een praatje. Ik weet niet zeker of hij me gezien heeft, maar ik kan geen risico nemen. Ik kijk naar de grond. Ik doe of ik hem niet zie, kijk zogenaamd peinzend in de ruimte, draai me om en loop weg. Wat moet ik zeggen? Waarom ben ik hier? Onderzoek?

In de lobby van het hotel waar ik mijn auto heb geparkeerd

vraag ik om een uitrijkaart. De receptionisten willen weten of ik in het hotel was vanwege een van de seminars die in het hotel hebben plaatsgevonden. Ik twijfel even. Misschien wel. Dat zou kunnen verklaren waarom ik hier was. Ik kijk op het televisiescherm met het programma van de dag dat boven de balie hangt. Financieel adviseurs, advocaten, historici, medisch specialisten. 'Nee.'

Ik ben een sociaal psycholoog en ik heb grote problemen.

In mijn auto kijk ik naar mijn schriftje met aantekeningen. Alles staat schots en scheef door elkaar in een bijna onherkenbaar hanenpotenhandschrift. Heb ik dat geschreven? In het schijnsel van het kaartleeslampje zie ik pijlen, uitroeptekens, tijdstippen, kilometerafstanden, respondentenaantallen, onderzoeksopzetjes, vragen, antwoorden, opmerkingen, oplossingen. Halve en hele waarheden, maar vooral: leugens. Witte en inktzwarte.

Ik kijk in de achteruitkijkspiegel, start de motor, maak een flinke bocht en hou mijn uitrijkaart voor de slagboom. Ik stop even, ik zet mijn bril af en weer op, en ik rijd naar huis, zonder omwegen. Het is voorbij.

Een week eerder had Maarten, voorzitter van de vakgroep sociale psychologie, me de omineuze vraag gesteld: 'Diederik, ik moet het aan je vragen: heb je data gefaket?'

Ik had meteen ontkennend geantwoord. We zaten in Maartens modern ingerichte woonkamer. Het was vrijdagavond. Ik was, nadat ik met wat vrienden de zoveelste matige wedstrijd van de plaatselijke profvoetbalclub had aanschouwd, naar zijn huis gegaan. We wonen op een steenworp afstand van elkaar. We zijn goede vrienden en spreken elkaar graag. Onze kinderen zitten op dezelfde school. Maarten is een onderzoekscowboy. Hij denkt snel, formuleert makkelijk aansprekende onderzoeks-ideeën en vindt altijd wel een elegante manier om ze empirisch te testen. Zo deed hij samen met Robert, een bevriende hoogleraar, jarenlang onderzoek naar hoe emoties beslissingen sturen en liet hij bijvoorbeeld zien dat mensen die in de Postcode-

loterij meespelen minder plezier beleven aan hun deelname dan mensen die met de Staatsloterij meedoen.

Bij de Postcodeloterij worden niet alleen winnaars aangewezen, maar ook verliezers. Je bent een verliezer als je wel de winnende postcode hebt, maar geen loten hebt gekocht. Wel winnen, maar geen prijs krijgen? Dat wil niemand. Zo speelt de Postcodeloterij in op het verdriet en de spijt die je zou kunnen voelen als je wint maar geen lot hebt. Misschien zou je dat 'emotionele chantage' kunnen noemen. Maarten en Robert lieten zien dat de angst voor spijt een belangrijke reden is voor mensen om mee te spelen en mee te blijven spelen met de Postcodeloterij. Mensen spelen mee met de Postcodeloterij omdat ze bang zijn om te verliezen. Deelnemers aan de staatsloterij spelen mee omdat ze hopen te winnen.

Maarten is een cowboy. Hij schiet uit de heup. Dat zou ik ook wel willen. Het is nooit ingewikkeld of esoterisch wat hij bedenkt, maar altijd simpel, slim, snel en vooral authentiek. Toen we samen aan onze proefschriften werkten in Amsterdam, kreeg Maarten zijn onderzoeken moeilijk op de rails. Alles verliep moeizaam en de resultaten vielen tegen. Zijn promotor begon te twijfelen aan zijn kunnen, maar Maarten hield vol.

Maarten had me ge-sms't of ik langs wilde komen: *Het is belangrijk*. Tijdens de voetbalwedstrijd had ik er niet meer aan gedacht, maar toen ik het stadion uit liep en mijn telefoon bekeek, zag ik dat hij weer contact had gezocht: *Kom je nog?* Het klonk dringend. Wat zou er aan de hand zijn? Maarten was enige jaren gescheiden en woonde sinds kort samen met zijn nieuwe vriendin. Misschien had hij relatieproblemen of hadden de kinderen iets uitgespookt. Misschien was hij op zoek naar een goed gesprek en wat kameraadschappelijk advies? Ik ben graag een luisterend oor. Maar ik had het mis, grandioos mis.

Toen ik zijn huis binnenstapte kwam hij meteen ter zake.

'Hoe is het met je?' vroeg ik aan hem, terwijl hij in de keuken een kopje thee maakte.

'Het is niet goed, Diederik. Helemaal niet goed.' Hij was net terug van een psychologiecongres in Londen en daar had op een avond, na het diner, een aantal jonge onderzoekers hem in ver-

trouwen genomen en hem verteld dat ze sterke vermoedens hadden dat er al een tijd lang iets niet in de haak was met mijn manier van onderzoek doen. Het was onduidelijk waar de onderzoeksgegevens waar ik mee werkte vandaan kwamen. Verzon ik de boel bij elkaar?

Ik probeerde stoer te doen en veinsde onthutsing. Ik deed laconiek en wegwuiverig. Als er niet over je onderzoek geroddeld wordt, is het niet echt interessant. Ik vroeg om details en probeerde die te weerleggen, want wat voor bewijs hadden ze nou eigenlijk?

Maar in mijn hoofd was het alsof de vele lagen en verdiepingen van mijn binnenwereld die ik de afgelopen jaren in elkaar had geflanst en lukraak op elkaar had gestapeld langzaam afbrokkelden. Even leek het of de onderste verdiepingen van mijn zelfbeeld konden blijven staan, maar uiteindelijk stortte etage op etage op etage op etage naar beneden – totdat ik met de grond gelijk was.

Het was duidelijk dat de jonge onderzoekers lang en effectief op Maarten hadden ingeprept met schokkende details en vermoedens. Het liefst geloofde hij het niet, maar hij kon niet anders. Hij vertelde dat een jonge promovenda met wie ik, na een periode van twee jaar intensief onderzoek doen en schrijven en herschrijven, een artikel geaccepteerd had gekregen in een internationaal toptijdschrift, niet trots kon zijn op deze prestatie omdat ze niet geloofde dat het allemaal klopte. Er zou in heel Nederland over mij geroddeld worden en als ik een onderzoeks-presentatie gaf, gingen in het publiek de wenkbrauwen omhoog.

Dat is met meer mensen zo, dacht ik. Met wie niet eigenlijk? Hoge bomen vangen nu eenmaal veel wind en er is veel jaloezie, haat en nijd in dit extreem competitieve vak. Een voetbalclub is er niets bij.

Ik merkte dat mijn stevige 'het komt wel goed'-houding bij Maarten in goede aarde viel. Hij ontspande een beetje, bood me een glas wijn aan en vertelde over het congres. Hij had leuke mensen ontmoet en interessante lezingen gehoord. In mijn hoofd werden de stofwolken die rondom de ineenstortende toren van mijn zelfbeeld omhoogstegen grijzer en dikker. Maarten

vertelde, maar ik had nergens meer aandacht voor. Wat zouden ze weten? Alles?! Dat kan niet waar zijn. Niemand kan alles geloven, toch? Alles gelooft niemand. Had ik nog een kans? Dit was te groot en te erg en te bizar en *too big to fail*.

Ik verzin wel iets. Ik ben een zondagskind. Het komt goed. Ook hier klets ik me wel uit. Maar nee, het werd groots en meeslepend. De Nederlandse media waren er maandenlang zoet mee. Radio, tv, internet, kranten, tijdschriften, boeken, jaaroverzichten, top-tienlijstjes. Het was over de hele wereld nieuws en haalde niet alleen in Nederland de voorpagina's. New York, Los Angeles, Brazilië, Londen, Sidney, Japan. *The lord of the lies. The lying dutchman*. Meesteroplichter. *Fraude cum laude. Magna cum fraude*.

Ik was net terug van een heerlijke vakantie in Zuid-Frankrijk en Italië. Aix-en-Provence, Nice, San Remo, Barollo. Ik voelde me uitstekend en op de top van mijn kunnen. Het was een goed jaar geweest. Ik had mooie artikelen gepubliceerd in internationale toptijdschriften, de onderzoekers die ik begeleidde waren goed op stoom en in mijn rol als decaan van de sociale faculteit had ik een avontuurlijke, risicovolle start gemaakt die nu al zijn vruchten leek af te werpen. Ik wilde af van de loomheid van de universitaire bureaucratie met haar obsessie voor regels, procedures, overleg en formuleren. Ik was op zoek naar een nieuw, enthousiasmerend, bruggenbouwend elan. Vertrouwen, veiligheid en respect voor elkaar. *Team spirit, community building*. Ik was hard aan het werk. Ik had eindelijk weer iets waar ik echt voor wilde gaan. Met veel plezier stapte ik elke dag mijn bed uit. Dat was jarenlang heel anders geweest. Ik voelde me eindelijk een beetje op mijn plek. Eindelijk kwam ik een beetje tot rust. Eindelijk sliep ik een beetje en lag ik niet nacht in nacht uit wakend naar het plafond of de licht wapperende gordijnen te kijken.

Ik was doctor, professor, decaan. Ik was cum laude afgestudeerd in de psychologie en in de communicatiewetenschap. Ik was cum laude gepromoveerd. Ik was een prijswinnende onder-

zoeker die honderden nationale en internationale publicaties op zijn naam had staan. Ik had gepubliceerd in de beste tijdschriften van mijn vakgebied en had bij een aantal van die tijdschriften gediend als redacteur. Ik was jarenlang voorzitter geweest van de landelijke beroepsvereniging. Ik was medeoprichter van een onderzoeksinstituut dat zich tot doel had gesteld om een blauwdruk te maken van de psychologische determinanten van economisch gedrag. Ik was altijd aan het werk. Ik genoot van het samen met collega's, studenten, promovendi puzzelen, theorieën bouwen en onderzoek bedenken. Samen de mentaliteit van het sociaal leven doorgronden en in een mooie, overzichtelijke vorm gieten. Ik deed niets liever en had er alles voor over. Ik was mijn werk.

En nu bleek dat ik zelfmoord had gepleegd. Jarenlang had ik mezelf langzaam, heel voorzichtig en met een ongelooflijke precisie, om zeep geholpen. Eerst met kleine, sluwe kleuterstapjes en uiteindelijk met grote, modderige zevenmijlslaarzen. Ik had mezelf lek geschoten en terwijl ik leegliep vele onschuldige anderen meegesleurd. Mijn gezin, familie, collega's, promovendi – allemaal sleurde ik ze mee. Ik had mezelf omgebracht, maar ik was er nog, helaas. Geen doctor, geen prof, geen decaan, geen wetenschapper. Alleen een lichaam dat ademhaalt. Alles waar ik jarenlang zwoegend en zwetend mijn ziel en zaligheid in had gelegd, had ik vervolgens vakkundig gewurgd met een web van leugens, verzinsels, fabels, hersenspinsels, fantasieën en grote, diepe, gigantische onwaarheden.

Ik was ontspoord.

THIS IS NOT AMERICA, HAD IK op de uitnodiging geschreven en ik zorgde ervoor dat het nummer van David Bowie met dezelfde titel zo nu en dan uit de geluidsboxen schalde. *Dit is niet Amerika, dit is Oegstgeest en daarom is het tijd om mijn vleugels uit te slaan en een ander deel van de wereld te gaan verkennen.* Ik was achttien, had net mijn vwo-diploma gehaald en gaf een afscheidsfeestje omdat ik in Amerika ging studeren. Met een beurs van de Nederlandse en de Amerikaanse regering en steun van mijn ouders kon ik ten minste een jaar lang terecht op een kleine universiteit aan de oostkust van de Verenigde Staten, op de grens van New Jersey en Pennsylvania, vlak bij New York.

Tijdens mijn feestje deed ik stoer en vertelde ik enthousiast wat je zoal kunt doen op een Amerikaans *liberal arts college*, maar eigenlijk wist ik niet zo goed of ik wel echt weg wilde. Ik had het naar mijn zin in Nederland. Natuurlijk was studeren in Amerika een geweldige kans om mijn horizon te verbreden en nieuwe ervaringen op te doen – zo had ik vol overtuiging in mijn beursaanvragen betoogd –, maar ik had de laatste jaren van mijn middelbareschooltijd met heel veel plezier doorgebracht. Waarom wilde ik weg? Ik had hard gewerkt, eindeloos rondgehangen en was heel erg verliefd geworden. We speelden samen toneel en ik gaf haar bijles economie. Op een dag in maart van ons laatste jaar op school besloten we de les economie te laten voor wat die was, fietsten we naar huis en hadden we voor het eerst samen echte seks, met alles erop en eraan. Dat beviel goed, maar kon vast beter, met meer oefening. We besloten vaker te

gaan spijbelen en uiteindelijk sloot zij haar schoolonderzoeken economie af met een 8,5. Ik kreeg een 8. Ze is en blijft de liefde van mijn leven en ik word elke ochtend naast haar wakker. Ook nu nog. Zelfs nu. Vooral nu.

Ik ben een ongelukje, of op z'n minst niet echt de bedoeling. Ik ben het nakomertje van vier kinderen. Mijn oudste zus is bijna tien jaar ouder dan ik, mijn jongste oudere broer ruim vier jaar en mijn oudste oudere broer ruim zes jaar. Het voordeel hiervan is dat ik tijdens mijn middelbareschooltijd het rijk thuis nage-noeg alleen had. Mijn broers en zus waren uitgevlogen en woon-den in studentensteden elders in het land. Mijn ouders waren druk en vonden dat ze mij wel konden vertrouwen. Ik was vaak alleen thuis en genoot daarvan. Ons huis stond op zo'n acht mi-nuten fietsen van school en was groot en gezellig genoeg om er met vrienden en vriendinnen eindeloos thee te drinken op het extreem dikke gehaakte kleed dat voor de open haard lag en naar muziek te luisteren. Ook al kan ik me niet herinneren waar we het over hadden tijdens het theedrinken, wat de on-derwerpen waren die we bespraken, ik weet wel dat we destijds, toen, halverwege de jaren tachtig, allemaal het gevoel hadden dat we groots en meeslepend leefden en dat we diepe gedachten en ideeën hadden. Dieper en echter dan die van onze ouders en de andere volwassenen om ons heen. We waren pubers. We leef-den in onze eigen, door hormonen en existentiële vragen gedre-ven wereld.

Buiten woedde een heel andere wereld. De kranten en de televisie overspoelden ons met de meest onheilspellende be-richten. Er waren krakersrellen en demonstraties, er was punk en *no future* en er was werkloosheid en de daaropvolgende no-nonsensepolitiek. Maar dat gebeurde allemaal in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. Niet in Oegstgeest. Punk, dat waren drie, vier net iets te lange en kromgebogen jongens die altijd ro-kend rond het fietsenhok hingen en veiligheidsspelden uitwis-selden. En *no future* was vooral een gaaf t-shirt. Het echte on-heil vond ergens anders plaats. Wij groeiden afgeschermd op en waren dus vol hoop en goede moed.

De meesten van mijn vwo-klasgenoten kozen een studie waar je iets aan had: rechten, economie, geneeskunde. Er was ook een behoorlijke groep die zijn oog had laten vallen op twee relatief nieuwe studierichtingen: Europese studies en bedrijfskunde. Europese studies beloofde een baan in de zich steeds sneller ontsluitende wereld van Europese relaties en betrekkingen, en bedrijfskunde speelde in op de immer onpeilbare behoefte aan managers, consultants en leidinggevendenden.

Ik wist niet goed wat ik wilde. Ik vond alles wel leuk, maar niets in het bijzonder. Ik hield van talen, literatuur, economie, geschiedenis, maar kon me bij niets echt voorstellen dat ik daar mijn hele leven mee bezig moest zijn. Ik was jaloers op vrienden die zeiden dat ze al vanaf hun tiende wisten dat ze dokter, advocaat of bioloog of 'gewoon rijk' wilden worden. Ik wilde ook wel rijk worden – heel graag zelfs – maar om daar mijn studiekeuze door te laten bepalen, dat leek me een recept voor ongeluk. Je moest realistisch zijn, want de banen lagen bepaald niet voor het oprapen, maar ook weer niet té realistisch.

Waar hield ik van? Wat wilde ik eigenlijk het liefst? Had ik hobby's? Niet echt. Ik tekende en schilderde wat, maar zonder echte overtuiging. Wat deed ik naast school? Ik ging graag naar de film – heel graag. En de laatste jaren was ik vooral bezig geweest met theater. Misschien was dat wat. Ik had vele dans- en toneelvoorstellingen bezocht en had me een tijd lang intensief gestort op het spelen in en regisseren van stukken van Harold Pinter. Samen met twee vriendinnen en een leraar Nederlands had ik het toneelgezelschap Sepia opgericht om avondvullende stukken van Pinter op de schoolplanken te kunnen brengen. Ik vond het heerlijk om Pinters teksten te bestuderen en te ontleden, om te proberen te begrijpen wat zijn personages beweegt en stuurt.

Waar mensen omheen draaien en wat ze proberen te vermijden is betekenisvoller dan waar ze pal voor staan en wat ze aan elkaar toegeven. Pinters personages kaatsen en slingeren van alles naar elkaar toe, maar in de rust die daarop volgt wordt de impact van al die woorden pas echt goed helder en duidelijk.

Toen we met Sepia Pinter speelden was de uitdaging dan ook om de pauzes en stiltes in de tekst zo lang mogelijk te laten duren. Uiteindelijk stuitte we in een dramaturgische tekst over Pinter op de 20-40-regel (of misschien was het 30-60, ik weet het niet meer precies). Twintig seconden voor een pauze, veertig voor een stilte. Dat was te lang, vonden we. Zelfs een Pinter-rust kan niet zo lang betekenisvol zijn. Bij elke Pinter-voorstelling die we speelden, probeerde ik de pauzes en stiltes die bij mijn teksten hoorden zo lang mogelijk te maken, maar nooit kwam ik verder dan tien seconden. Wat ik ook probeerde, na een seconde of zeven, acht werd ik ongeduldig en wilde ik verder, moest ik verder.

Stilte.

'We hebben elkaar ontmoet, weet je. Anna en ik. Ja, we hebben elkaar ontmoet in de Wayfarers Tavern. In de hoek. Ze voelde zich tot me aangetrokken. Ik was natuurlijk nog erg slank in die tijd. Nogal pedant ook. Een beetje hip zelfs, echt waar. Krullend haar. Alles erop en eraan. We maakten verschrikkelijke ruzie. Ze ging over de rooie. Haar adem stokte in haar keel. Ze had geen cent, dus bood ik haar wat te drinken aan. Ze keek me aan met grote ogen, verlegen, je weet wel. Ze deed alsof ze jou was toen.'

Pauze.

Ik was bang dat het publiek onrustig zou worden en op zijn stoel zou gaan schuiven als ik mijn mond nog langer zou dichthouden. Waarom liet ik dat niet gewoon gebeuren? Waarom durfde ik het experiment niet aan om de stilte te laten volstromen met betekenis (of gekuch en irritatie en gegiechel)? Aan die vraag heb ik mezelf jaren later nog vaak herinnerd tijdens het voeren van slechtnieuwsgesprekken. Ook dan vond ik het moeilijk om pintereske pauzes te laten vallen en de stilte haar werk te laten doen. '*Il ne faut pas meubler la silence,*' zei een coachende collega dan, maar ik wilde invullen, oplossen, helpen. Ik wilde verder.

Pinter zorgde ook voor goed advies in een met honderden studenten gevulde collegezaal. 'Vorige week hebben we uitgebreid gesproken over de fundamentele attributiefout. Wie weet nog wat dat is?' Niemand steekt zijn vinger op, niemand zegt wat. Weten ze het niet of durven ze niet? Waarschijnlijk is hier sprake van 'pluralistische onwetendheid'. De meeste studenten weten het wel, maar zijn onzeker en steken daarom niet onmiddellijk hun vinger op. Ze kijken om zich heen en zien dat niemand zijn vinger opsteekt. Dit versterkt natuurlijk de neiging om je mond te houden en je vinger omlaag. Immers, de kans dat jij als enige van alle studenten in de collegezaal het goede antwoord weet is erg klein. Waarom zou jij het antwoord weten en die andere vierhonderd studenten niet? Zo ontstaat de situatie dat mensen in een grote groep de aanwezige kennis, opinies of normen in de groep volledig verkeerd inschatten. Waarom drinken scholieren te veel? Omdat ze allemaal denken dat 'de anderen' veel drinken en alcohol heel lekker vinden – terwijl dat vaak niet zo is. Waarom zijn voetbalsupporters vaak zo agressief en opgefokt? Omdat ze allemaal denken dat de 'anderen' op agressie uit zijn – terwijl dat vaak niet zo is. Waarom houden zo veel studenten hun mond als je hun in een grote collegezaal een eenvoudige vraag stelt waarop de meesten van hen het antwoord weten? Omdat ze allemaal op elkaar wachten en denken dat het feit dat niemand meteen zijn mond opendoet betekent dat niemand het antwoord weet. In het laatste geval kan een pintereske stilte uitkomst bieden.

Niet voorzeggen, niet ongeduldig zijn. De stilte niet volzetten met tafels en stoelen en lampen en sofa's en kamerplanten. Hopelijk zal uiteindelijk bij een van de studenten het verlangen naar het uiten van wetendheid ('Ik weet het, ik weet het!') het winnen van de perceptie van pluralistische onwetendheid ('Niemand weet het, ik waarschijnlijk ook niet'). Zo kan Pinter helpen bij het creëren van een cultuur waarin kennis steeds makkelijker gedeeld wordt. In een pintereske stilte zal langzaam het verlangen groeien om kennis en gevoelens te uiten en te delen met anderen: 'Ik weet het. De fundamentele attributiefout is dat mensen denken dat mensen zijn wat ze doen, dat ze dader

en daad over één kam scheren, dat ze geen rekening houden met de invloed van de situatie, dat ze de causale rol van persoonlijkheid in het ontstaan van gedrag overschatten.'

Met Sepia speelden we in ons eindexamenjaar een aantal Pinter-voorstellingen. Pubers van zeventien, achttien die spelen alsof ze veertig, vijftig zijn en al heel wat relatie- en andere crises achter de rug hebben. Ik wist van niets en deed maar wat. Ik was bleu. Mijn ouders waren gewoon bij elkaar en als ze ruzie hadden, werd er zelden met servies gegooid, en als dat toch gebeurde kon ik dat heel makkelijk snel weer vergeten. Ik woonde in een keurige wijk in Oegstgeest, in een nog keuriger straat, tussen artsen, advocaten, directeuren en hoogleraren. Ik wist niet beter of iedereen ging naar het gymnasium of naar het atheneum en rondde dat keurig in zes jaar af, om vervolgens in Leiden of Amsterdam of Delft te gaan studeren en een zeer succesvolle carrière als arts, advocaat, directeur of hoogleraar op te bouwen, net als papa en mama.

Natuurlijk was deze voorstelling van zaken een illusie. De regels van de statistiek, de wetten van de grote getallen, maken het bijkans onmogelijk om de paradijselijke omgeving waarin ik dacht op te groeien één op één over te brengen op de volgende generatie. Uiteindelijk neigt immers alles naar het gemiddelde. Net zoals de kans relatief klein is dat alle kinderen van twee uitzonderlijk lange ouders nóg langer zullen worden, zo is het ook onwaarschijnlijk dat alle kinderen die opgroeien in een wijk gevuld met succesvolle advocaten, artsen, directeuren en hoogleraren zelf ook zo succesvol zullen zijn. Dat is het verdriet van Wassenaar, Aerdenhout, Laren en – vooruit – Oegstgeest: excellentie is moeilijk te kopiëren, succes is zelden te evenaren. De statistiek zorgt voor een *intelligent design* dat alles in balans brengt. Op een uitzondering volgt het gewone; na succes komt middelmaat.

En inderdaad, jaren later drong het tot me door dat natuurlijk ook in het keurige en overzichtelijke forensenparadijs van mijn jeugd veel huisjes hun kruisje hadden. Tijdens mijn studententijd en later begonnen de verhalen, roddels en geruchten over mislukte huwelijken en gestrande carrières voorzichtig door te

sijpelen. Niets was zoals het leek. Ook in Oegstgeest woonden reislustige echtgenoten die overspelig bleken te zijn, wispelturige zoons die hun dagen blowend in de hortus botanicus doorbrachten, eigenzinnige dochters die te jong zwanger werden en alcoholistische moeders die hoopten dat een intensieve sherrykuur hen kon helpen overtollige kilo's te verliezen. *Et in Arcadia ego*.

Ik genoot van de stiltes van Pinter en de mogelijkheden die ze me gaven om mijn ongeduld op de proef te stellen en te oefenen in stilzitten en nietsdoen. Ze hielden me tegen om altijd maar verder en verder te willen. Ze nodigden me uit om anders te zijn dan ik was, om mezelf op te rekken en uit te breiden, en dat beviel me wel. Dat was sowieso wat me aantrok in acteren: de mogelijkheid tot zelfexpansie. Ik genoot tijdens het acteren van de mogelijkheden die het me bood om dingen te doen, emoties te voelen en gedachten uit te spreken waar ik in het dagelijks leven voor terugschrok, die ik eng vond. Verliefdheid spelen, boosheid verbeelden, compassie veinzen. Als je acteert, ben je een soort Barbapapa. Alles is mogelijk: 'Kunnen wat ze willen worden. Dun, dik of rond. Kort, vierkant, lang.' Voor mij was het toneel een soort kraamkamer voor verlangens en gevoelens waarvoor ik te zenuwachtig, te angstig en te schijterig was om ze aan de buitenwereld prijs te geven.

Toneelspelen maakt het leven makkelijker omdat je het eerst kunt uitproberen: een beweging, een pauze, een stilte, een accent, een loopje, een oogopslag, de manier waarop je gaat zitten, de wijze waarop je binnenkomt of weggaat: – op het toneel kun je eindeloos experimenteren met wie je bent en wie je zou willen worden. Zo kwam ik erachter dat ik dat het liefst wilde worden: ik wilde toneelspelen. Ik wilde geen economie of rechten of geneeskunde gaan studeren, want dat deed iedereen. Geschiedenis leek me te saai, en een taal zoals Nederlands, Frans of Engels, daar kon je niks mee. Dus schreef ik me in voor de toneelschool in Maastricht. Zo kon ik van mijn zwakte mijn sterkte maken en in alle rust uitproberen welke rollen, gevoelens en gedachten me het best pasten.

Mijn keuze voor de toneelschool werd dus ingegeven door het verkeerde motief: ik wilde niet leren acteren en avond aan avond in theaters staan, maar kon gewoon niet kiezen en vroeg om uitstel van executie. Van alles waar ik een beetje talent voor en zin in dacht te hebben was toneelspelen in mijn ogen de enige redelijke optie. En daar zat natuurlijk meteen het probleem: je kunt alleen maar een goede (en/of gelukkige) acteur worden als je er helemaal voor gaat, niet als je acteert bij gebrek aan beter of als toneelspelen je net een ietsjepietsje leuker lijkt dan de andere opties die je denkt te hebben. Daar kwam ik zelf ook achter. Ik vond acteren leuk en voelde me bevrijd als ik op het toneel stond, maar ik was niet monomaan. Ik wilde net niet graag genoeg. Ik schreef me in, maar ging uiteindelijk niet.

Tijdens de audities voor de toneelschool in Maastricht van dat jaar werd dan ook nog dagenlang elke morgen mijn naam voorgelezen van de presentielijst. 'Diederik Stapel?' 'Nee, die is er niet.'

Ik was onderweg naar Amerika om op een liberal arts college mijn keuzestress te ontwijken. Als *freshman* aan een kleine Amerikaanse universiteit hoef je niet te kiezen en mag je van alles tegelijkertijd doen. Ik koos voor toneel, maar ook voor filosofie, media-ecologie (klonk interessant), *film making* en scenario schrijven.

Mijn aankomst in New York was spectaculair. Ik ben geen held als het gaat om kleine ruimtes en grote hoogtes. Ik sta niet graag in een lift en verblijf liefst niet te lang in een klein wc'tje. Ik vind flatgebouwen, kerktorens en hoge bruggen eng, en ik krijg al een vreemd gevoel in mijn buik als ik alleen maar kijk naar een foto die van grote hoogte is genomen. Er is een beroemde foto die gemaakt is tijdens de bouw van het Rockefeller Center in New York. Daarop is te zien hoe tien, elf bouwvakkers heel hoog op een van de overkoepelende stalen balken van hun lunch zitten te genieten. De rest van de stad – de auto's, de voetgangers, de andere gebouwen – lijkt op klein, schattig speelgoed, tientallen meters onder hen. Met hun boterham in hun hand kijken ze elkaar en de fotograaf die kennelijk ook ergens

hoog in de lucht hangt zo breed mogelijk lachend aan. Er is nauwelijks ruimte om te zitten op de smalle balk. Hun benen bengelen in een peilloze diepte. Een van de bouwvakker bekijkt de bouwtekeningen nog eens goed; een andere geeft zijn buurman een vuurtje; een derde staart vermoeid voor zich uit. Als ik die foto zie, word ik misselijk. Soms zoek ik hem op internet op, om te kijken of ik al genezen ben. Dat is helaas nooit zo. Het wordt eigenlijk steeds erger. Daarom ben ik elke keer weer opgelucht als een vliegtuigvlucht zonder al te veel zenuwoprispingen verloopt en zonder gebruik van het witte zakje in de passagiersstoel voor me.

Die opluchting was extra groot toen ik als achttienjarige ex-scholier op weg naar *a year abroad* uitstapte op John F. Kennedy Airport in New York en me keurig aansloot in de lange, lange rij voor de douane en immigratiedienst. De vlucht van Amsterdam naar New York was lang, maar ik had het overleefd. Ik voelde me zwak en bleekjes, maar ik zag er waarschijnlijk keurig uit. Fijne broek, net jasje en een grote schoudertas met papieren, certificaten, overeenkomsten en formulieren voor de immigratiedienst.

Terwijl ik in mijn gedachten nog één keer goed probeerde door te nemen of ik alles nou wel bij me had (paspoort, visumpapieren, travellercheques, contant geld, adressen, namen van contactpersonen), hoorde ik naast me een harde Amerikaanse stem opeens mijn naam roepen. Ik keek op en zag een grote zwarte man in een keurig blauw uniform. Hij had een wapenstok en een revolver aan zijn riem hangen en hield een groot kartonnen bord vast met mijn naam erop.

'Diederik Stapel?'

'Yes!' stamelde ik zenuwachtig vragend.

'Come with me.'

Ik had geen idee wat me overkwam, maar ik was zo verdoofd door mijn zenuwen en gedachten over wat komen ging dat ik in mijn hoofd niet genoeg emotionele ruimte overhad om echt goed te schrikken. De achterblijvers in de rij staakten hun geanimeerde gesprekken en keken me verbaasd na. Was ik een crimineel of een *Very Important Person*?

De politieman zette er flink de pas in.

'I am Mike. We have to hurry up.'

Het leek me het beste om maar helemaal niets terug te zeggen. Alles wat je roept in zo'n situatie kan tegen je gebruikt worden. Terwijl ik rennend en struikelend langs de lange rijen wachtende passagiers werd geleid en zonder ook maar een paspoort, certificaat, overeenkomst of formulier te hoeven laten zien door de douane werd geloodst, begon Mike uit te leggen wat er ging gebeuren. Ik kreeg een vipbehandeling. Mijn vader werkte bij de Amsterdamse luchthaven (Schiphol) en had aan een New Yorkse collega gevraagd of hij een oogje in het zeil wilde houden en mij een aantal dagen bij hem thuis wilde opvangen voordat ik naar mijn universiteit zou afreizen. Dat wist ik, maar ik wist niet dat dat betekende dat ik op het New Yorkse vliegveld met alle egards zou worden behandeld en snel snel door de aankomsthal zou worden geleid om uiteindelijk buiten, midden op het vliegveld, tussen de loeiende vliegtuigen, met koffer en al – *'Bye now. Take care,'* – in de steek te worden gelaten.

Dat duurde gelukkig niet lang. Er stond een helikopter voor me klaar. De piloot haalde me op, zette mijn koffer achterin en ging zitten in de glazen koepel van de ronkende vliegmaschine. Ik mocht naast hem plaatsnemen, zei hij glimlachend. Het liefst zakte ik door de grond, maar dat kon niet. Ik nam plaats en gispte mijn veiligheidsriem vast.

In de zeven, acht minuten die daarop volgden, vochten angst en ontroering om mijn aandacht. Ik had hoogtevrees en was bang dat de glazen koepel waar ik in zat naar beneden zou storten, maar ik was ook ontroerd door de ritmische schoonheid van het raster van *streets* en *avenues* dat ik onder me zag opdoemen. Het leek een chaos, maar het was een prachtige, toevallig ontstane structuur van hoge en lage torens, arme en rijke wijken, oude en nieuwe huizen. De helikopter bracht me naar het puntje van Manhattan en landde vlak bij de Twin Towers van het World Trade Center. De piloot hielp me met uitstappen en zette mijn koffer naast me op de grond. Ik stond op een vaag gekleurd, vies en grijs helikopterplatform, naast een verlaten loods, aan de

rand van de stad. Het was een tochtgat. Achter me klotste het water van de Hudson.

'Wait here. Bob will pick you up.'

De helikopter steeg op en vloog terug richting het vliegveld. Bob was de naam van de collega van mijn vader die me een paar dagen onder zijn hoede zou nemen.

Het duurde even voordat hij daadwerkelijk arriveerde. Hij zat vast in een file. Ik was moe en ik had het koud. Ik zette mijn schoudertas op de grond, ging op mijn koffer zitten en keek om me heen. Mijn zenuwen voor het onbekende, mijn hoogtevrees en mijn ontroering voor het toevallige ontwerp van Manhattan waren uitgedoofd. Voor het eerst sinds mijn vertrek uit Nederland, een uur of acht geleden, voelde ik me echt heel erg alleen. Alleen, aan de rand van een rivier in een chaotische wereldstad. Was dit Amerika? Wat een rotzooi.

Een liberal arts college is een goede keuze als je niet weet wat je wilt. Het is een academische proeverij. Er wordt van je verwacht dat je een hoofdrichting kiest (een 'major') en misschien ook nog een cluster bijvakken rond een bepaald thema (je 'minor'), maar naast deze schaarse verplichtingen is de studiegids van een doorsnee liberal arts college een aangename grabbelton van interessante, uiteenlopende vakken waar studenten vrij in mogen graaien. Van *basket weaving* tot *marine biology*, van *computer security* tot *speech for performance*, van *moral philosophy* tot *hotel management*, van *special education* tot *international economics*.

Het aangename van het Nederlands onderwijsstelsel is (vooral nog) dat wanneer je met redelijke cijfers het vwo uit rolt, je meteen op vrij hoog niveau mee kunt doen met Amerikaanse college-studenten. Je Engels is goed en je bent relatief goed opgeleid. De gemiddelde Nederlandse vwo-leerling kan meer dan makkelijk mee op een gemiddelde Amerikaanse universiteit.

Ik begon met eerstejaarsvakken in filosofie en sociologie, maar na een paar weken werd ik door mijn leraren snel doorverwezen naar tweede- en derdejaarsvakken; anders zat ik me maar te vervelen. Later ontdekte ik dat het Nederlandse onderwijsstelsel

(vooralsnog) ook nog een ander voordeel heeft. Als je wél weet wat je wilt, moet je vooral niet voor een liberal arts-opleiding kiezen (op bijvoorbeeld een van de in Nederland uit de grond schietende *university colleges*). In Nederland kies je voor een duidelijk afgebakende studierichting (met een duidelijk profiel en weinig keuzeruimte) en vanaf de eerste studiedag word je in die studierichting opgeleid. Als je technische natuurkunde studeert, studeer je (bijna) alleen maar technische natuurkunde; als je psychologie studeert, studeer je (bijna) alleen maar psychologie. Dat klinkt – en is – smal, beperkt en misschien wat saai, maar het heeft ertoe geleid dat pas afgestudeerde Nederlandse natuurkundigen en psychologen en andere academici – nog steeds – een zeer goede reputatie hebben en vaak meer van hun vakgebied weten dan studenten die elders zijn opgeleid. Vergeleken met een Amerikaanse liberal arts-studente die afgestudeerd is met een major in psychologie (en een minor in iets anders) is een Nederlandse studente die is afgestudeerd in de psychologie waarschijnlijk vele malen beter geschoold; zij heeft immers louter en alleen psychologie gestudeerd. Natuurlijk, vergeleken met het Amerikaanse liberal arts-systeem is het Nederlandse universitaire systeem beperkt en smal. In Nederland is binnen het universitaire curriculum nauwelijks – en steeds minder – plaats om buiten de studie van je keuze interesses te ontwikkelen en uit te proberen. Dat moet je maar in je vrije tijd doen. Dat is jammer.

Maar deze beperking is ook een voordeel. In het Amerikaanse liberal arts-model gaat het om algemene intellectuele ontwikkeling. In Nederland staat studeren echter vanaf het eerste jaar in het teken van focus en verdieping. Dat is iets wat we in Nederland zorgvuldig moeten koesteren. Het geeft Nederlandse studenten namelijk – nog steeds – een grote voorsprong als ze zich na hun studie verder willen specialiseren in hun vak: ze hebben alle basiskennis al in huis.

Tijdens mijn carrière als psychologisch onderzoeker merkte ik dat mijn Amerikaanse collega's hier soms jaloers op waren. Terwijl wij als junior-onderzoekers al vrij snel konden starten met het doen van onderzoek (gegevens verzamelen), waren zij

in het begin vooral veel tijd kwijt met het bijspijkeren en verdiepen van hun vakinhoudelijke kennis. Zij moesten nog psychologie studeren, terwijl wij al mochten beginnen met psychologie dóen.

Ik woonde in Lyndon Hall, een van de vele fantasieloze slaapgebouwen (*dormitories*) die de campus van het liberal arts college waar ik studeerde rijk was. Het was een betonnen, lichtrode doos van vier verdiepingen. Achter elk raam bevond zich een kamer. Net als alle andere studenten die in Lyndon Hall woonden, deelde ik mijn kamer met een andere student, een *roommate*. Mijn roommate heette Quentin. We hadden allebei precies een helft van de kamer. Quentin had de linkerkant met kast, bed en bureau, ik de rechterkant. Dat klopte wel, want net zoals het brein verdeeld is in twee helften – een rationele, methodische, op detail georiënteerde linkerhelft en een meer intuïtieve, fantasievolle en breed georiënteerde rechterhelft – was ik de verbeeldingsrijke creatieveling en Quentin de rustige, analytische bèta. Tussen deze twee hersenhelften was een *corpus callosum*, een stuk niemandsland van 1 bij 4 meter, dat noodzakelijk was om verkeer binnen de kamer en tussen de kamerhelften mogelijk te maken.

In Lyndon Hall was niet veel te doen. Je had er je kamer, waar je kon slapen en probeerde te studeren, en elke verdieping had een gezamenlijke doucheruimte. Meer was er niet. Nou ja, beneden in de hal stond een cola-automaat. Toen ik in Lyndon Hall woonde had de Coca-Cola Company net een paar maanden geleden met veel bombarie en trompetgeschal in heel Noord-Amerika '*the new taste of Coca-Cola*' gelanceerd. De automaat zat er vol mee. Blinde smaaktesten hadden uitgewezen dat zelfs de meest verstokte Coca-Cola-drinkers deze nieuwe Coca-Cola smaakvoller en verfrissender vonden dan de oude, vertrouwde Coca-Cola, die al jaren op de markt was. Smaakvoller en verfrissender en vele malen lekkerder dan de grote concurrent, Pepsi-Cola. En, zo was gebleken uit een *survey* naar consumentenbeoordelingen van het nieuwe recept: als de nieuwe smaakformule zou worden gelanceerd als de nieuwe smaak van Coca-

Cola, dan zouden heel veel mensen die nieuwe cola kopen – zeiden ze. Als, dan. Ik was geen verstokte coladrinker en hield er eigenlijk niet zo van. Ik hield meer van 7 Up en cassis en van sapjes en limonades. Maar ik huldigde het principe '*When in Rome, do as the Romans do*' en daarom trok ik eens in de zoveel tijd voor twee Amerikaanse kwartjes met veel plezier een blikje '*new taste of Coca-Cola*' uit de automaat. Ik vond het heerlijk. Lekker zoet en fris. Ik bleek echter een uitzondering te zijn. *New coke* werd een drama voor de Coca-Cola Company. Trouwe Coca-Cola-drinkers hadden niets met deze nieuwlichterij. Coca-Cola werd al honderd jaar gemaakt volgens (ongeveer) hetzelfde, niet zo heel zoete recept. Dat was misschien niet het smaakvolst of het lekkerst, maar dat was echte, klassieke Coca-Cola. Coca-Cola-drinkers wilden geen nieuwe cola; ze wilden hun eigen vertrouwde, klassieke Coca-Cola. In Lyndon Hall ontstonden voor de Coca-Cola-automaat felle discussies. Dit was een *rip off*, een *hoax*. Studenten stapten in hun auto om uit protest bij de supermarkt grote hoeveelheden nepcola of – godbetert – Pepsi te gaan kopen. De kranten stonden er vol van.

De les was duidelijk: blinde smaaktesten doen er niet toe als mensen al jaren merktrouw zijn en van hun product houden omdat het hun product is. Misschien zijn andere cola's beter, lekkerder, goedkoper. Dat doet er niet toe: jij bent een Coca-Cola-drinker en houdt van jouw Coca-Cola.

Al snel werd de automaat in Lyndon Hall gevuld met *Classic Coke*, gebaseerd op de oude, vertrouwde receptuur. *Classic Coke* zat in een felrood blikje dat bedrukt was met de klassieke zwierige letters van het bekende Coca-Cola-logo. Iedereen was weer blij en de nieuwe oude blikjes waren niet aan te slepen. De moderne New Coke-blikjes werden verbannen naar de zielige zijkant van de cola-automaat, nauwelijks zichtbaar naast het blinkende rood van de klassiekers. Ik geloof dat ik de enige was in Lyndon Hall die New Coke verkoos boven *Classic Coke*. Net als de andere gebruikers van de cola-automaat bleef ik trouw aan mijn initiële keuze, mijn eerste liefde. En ik vond het gewoon lekkerder.

De eerste dagen van mijn *college life* voelde ik me een mier in een te grote en te onbekende mierenhoop. De campus was groot en uitgestrekt. Vanaf een uur of acht 's ochtends tot een uur of zes 's avonds waren alle wegen en voetpaden gevuld met auto's en mensen. De hele dag liepen studenten en docenten in telkens wisselende patronen over de vele groene grasvelden en parkeerplaatsen van het ene gebouw naar het andere. 's Avonds trok iedereen zich terug in een van de rode slaapgebouwen of in een van de meer luxueuze studentenhuizen net buiten het universiteitsterrein en werd alles weer leeg en rustig.

In al die drukte en verkeersbewegingen kon ik moeilijk mijn eigen weg ontdekken. Ik vond het lastig om houvast te vinden en tot rust te komen. Ik ging naar college, volgde seminars en had mijn theaterlessen. Ik ging naar de bibliotheek om te studeren en probeerde in de gym wat te sporten. Maar alles wat ik deed had een rafelig, onaf karakter. Alles moest snel-snel. Althans, dat vond ik. Ik wilde alles doen, en alles goed doen, meteen, maar daardoor was ik het grootste gedeelte van de dag aan het racen en het rennen.

Gelukkig was er de *dining hall*.

In de dining hall kwam het collegeleven drie keer per dag, zeven dagen per week, tot rust. Daar nuttigden nagenoeg alle bewoners van de rode slaapgebouwen hun ontbijt, lunch en avondeten. Langzaamaan begon ik te ontdekken dat de drie-maaldaagse dining hallbezoeken noodzakelijke rustpunten werden die een dag van colleges, seminars en theaterlessen wat overzichtelijker en rustiger maakten. De dining hall was gelegen recht tegenover mijn kamer in Lyndon Hall. Als ik rond acht uur 's morgens, twaalf uur, of zes uur 's avonds naar buiten keek, zag ik een constante stroom van grote drommen mensen door de poorten van deze eethal verdwijnen. Zwart, wit, Chinees, Mexicaans, kort, lang, lelijk, mooi, dun, dik, rijk, arm, cool, nerd, zoals in een goed gehusselde *salad bowl* of *fruit punch* – een mooie afspiegeling van het land. Als ik, na een tijdje naar dit schouwspel gekeken te hebben, zelf naar beneden liep om mijn plekje in de eetzaal te veroveren (ik wilde niet als een van de eersten in een nagenoeg lege zaal mijn boterhammen met pinda-

kaas gaan zitten smeren), bleek de kleurige, gehusselde salad bowl die ik buiten had gezien veranderd in een keurige, goed gesorteerde groentewinkel waar alle soorten groentes en fruit keurig gerangschikt, in aparte dozen en schappen bij elkaar lagen: de appels bij de appels, de kiwi's bij de kiwi's, de sperziebonen bij de sperziebonen. De eetzaal was gevuld met een grote hoeveelheid grote, ronde tafels waar je maximaal met z'n tien aan kon zitten. Als je naar één zo'n tafel keek was er niets meer te merken van de diversiteit die ik buiten gezien had. De hele eetzaal was gevuld met van alles en nog wat, maar aan elke tafel zat steeds maar één soort fruit, één type mens. De christenen, de Mexicanen, de mooie meisjes, de stoere jongens, de computer-geeks – elke sociale groep had zich gepositioneerd aan een tafel. Er was een zwartentafel en een sporterstafel, een alternatieve tafel en een giehelaarstafel.

Ik vond het moeilijk om een duidelijk, eendimensionaal indelingscriterium te ontwaren. Wat bepaalde wie waar ging zitten? Huidskleur, leeftijd, sekse? Nee, want er waren heel veel tafels met bijvoorbeeld alleen maar jongens of alleen maar meisjes, en heel veel tafels met alleen maar oudere of alleen maar jongere studenten. Dat werkte niet. Major? Nee, want soms zag ik dat economen aanschoven bij de psychologietafel en biologen bij de filosofietafel. Dorm? Nee, want ik woonde in Lyndon Hall, en aan de tafel waar ik bij hoorde was ik altijd de enige Lyndoniaan. Het moest een hiërarchisch model zijn waarin de grootte van belangrijke sociale groepen stapsgewijs interacteerde met tafelgrootte. De Mexicanen zaten altijd bij elkaar, want daar waren er maar tien van. Dat was precies één tafel. De zwarten hadden vier tafels, omdat ze met meer waren, en zo ontstond er vanzelf een tafel met zwarte intellectuelen, een tafel met zwarte sporters, een tafel met zwarte musici en een zwarte restgroep-tafel. Als een groep te groot werd, splitste hij zich in betekenisvolle subcategorieën, totdat zo'n categorie een tiental was en dus om een tafel paste. Er waren heel veel tafels met meisjes, maar er was maar één tafel met sportieve, creatieve meisjes die in New Jersey waren opgegroeid.

Ik zat aan de tafel met Europeanen. Daar was er maar één van

en die had ik al snel weten te vinden. Ik wist nu waar ik bij hoorde. Het was echter niet zo dat die negen andere Europeanen er nou zo Europees uitzagen en al van een grote afstand te herkennen waren. Ze droegen geen klompen of lederhosen of sombrero's. Integendeel, de Europeanen deden allemaal zeer hun best er zo Amerikaans mogelijk uit te zien: spijkerbroeken, t-shirts, baseballcaps. Toch voelde het die eerste weken, als ik met mijn dienblad met versnaperingen nerveus de immense hal afzocht op zoek naar een veilig en vertrouwd plekje, alsof ik door een onzichtbare kracht naar de Europese tafel werd gezogen. Mijn benen stuurden me al die kant van de zaal op voordat mijn ogen de Europese Amerikanen hadden ontwaard. De menselijke categorisatieantenne is kennelijk evolutionair zo belangrijk, en daarom zo goed ontwikkeld, dat mensen automatisch aanvoelen bij welke sociale categorie (bij welke tafel) ze zich in een bepaalde situatie of omgeving dienen aan te sluiten, hoe fijnmazig en gedetailleerd de ordeningsprincipes die aan die sociale categorisatie voorafgaan ook zijn. Als je naar een voetbalwedstrijd gaat en geen hooligan bent, weet je dat je niet achter het doel moet gaan staan. Als je wel een hooligan bent, weet je achter wélk doel je moet gaan staan. Behoor je tot de harde kern? Dan ga je ergens anders staan dan wanneer dat niet zo is. Behoor je tot de harde kern en heb je een tatoeage? Dan is helemaal duidelijk waar je thuishoort (in het midden van het achtervak, recht achter het doel, met ruim zicht op de keeper).

Dit was Amerika, maar ik voelde me vooral thuis bij de Europeanen. Ik had nauwelijks contact met mijn Amerikaanse kamergenoot, Quentin. We woonden in dezelfde kamer, sliepen elke nacht bij elkaar en waren op de hoogte van elkaars intiemste rituelen, maar zelden wisselden we een woord. Misschien kwam dat doordat Quentin andere interesses had dan ik. Hij hield van drinken en hangen. En thuis in Scranton had hij een vriendinnetje met heftig getoupeerd haar naar wie hij elke vrijdagmiddag afreisde om maandagmorgen terug te komen, vermoeid op zijn bed te storten en in slaap te vallen. Het gebrek aan contact zou misschien ook kunnen komen doordat Quentin gewoon weinig te zeggen had. Praten was überhaupt moi-

lijk voor hem, omdat hij de hele dag een stuk tabak, een 'chew', in zijn mondhoek bewaarde.

Ik kon beter opschieten met IJslander Olaf en zijn broer Arnor, die ik had leren kennen aan de Europese tafel. Olaf was een hoekige Viking, die veel weg had van Uncle Sam, de adelaar uit de *Muppetshow*. Hij was net zo groot als ik, maar twee keer zo breed en sterk. Hij woonde al enkele jaren in Amerika en wijdde mij in in het Amerikaanse collegeleven. We gingen naar college-basketball en college-footballwedstrijden om onze universiteit aan te moedigen. We zaten uren en uren in de Pizza Hut om voor de prijs van één het gehele saladebuffet uit te proberen en gratis *refills* voor onze kop koffie te krijgen. We hielden *Sound of Music*-avonden om gewapend met wijn en Franse kaas te genieten van romantische beelden van Europese berglandschappen en we struinden *keg parties* af die werden gehouden in Animal House-achtige studentenhuizen. Op zo'n feest was in het midden van de huiskamer een groot fust bier met plastic bekertjes opgesteld en was het devies: '*drink to get drunk.*' Jim Belushi zou elk moment binnen kunnen komen stormen, verkleed als Julius Caesar.

In Oegstgeest was ik gewend om in de kroeg of op een feestje voor de gezelligheid wel eens een biertje of liever een wijntje te drinken, en soms werden dat er te veel, maar hier was het doel om zo snel mogelijk dronken te worden. Wie het snelst en het meest dronken werd had gewonnen, want dat was leuk. Waarom? Waarschijnlijk omdat het niet mocht. Stout zijn is spannend. De *legal drinking age* was eenentwintig en wij waren jaren jonger. Alcohol was een onweerstaanbare, want verboden vrucht. Niet alles wat verboden is, is onweerstaanbaar. Maar als iets lekker en verboden is, komt onweerstaanbaarheid vanzelf. Leve het Nederlandse gedoogbeleid.

Eens in de zoveel tijd werd zo'n drinkfeest opgeschrikt door de politie. '*Police!*' Olaf en ik snelden dan naar boven om ons ergens op een vliering of een zolder te verstoppen. Een keer lukte dat niet en werden we gepakt. Toen bleek dat we buitenlanders waren, mochten we weer gaan. '*Foreigners...*' klonk het misprijzend. Na zo'n politie-inval was de spanning eraf en kwam

het feest nooit goed meer op gang. Het leek wel of het de feestgangers óók daarom te doen was: een illegaal feest geven en kijken of de politie komt.

Op de weg terug naar onze kamers voerden Olaf en ik – naar onze mening – diepe gesprekken over filosofie en literatuur. Olaf was een groot lezer en een goede verteller en hij vond in mij een geduldige luisteraar. Hij had altijd een boek bij zich en een van de gewoontes die hij had ontwikkeld was om als hij een boek uit had het onmiddellijk in te wisselen voor een nieuw boek, waar hij ook was. Als hij ergens op bezoek was of overnachtte en daar zijn boek uit las, zette hij het gelezen boek in de huiselijke boekenkast en nam hij een ander boek mee. Zo verraste hij steeds weer zichzelf, maar ook zijn vrienden en kennissen, met nieuwe leesmogelijkheden. Dat is spannend en leuk, maar gooit ook roet in het eten van de psychologische wetenschap. Olafs boekwisseltruc zorgt voor ruis in een van de meest opzienbarende bevindingen van de moderne persoonlijkheidspsychologie, namelijk dat de inrichting van een huis, de kleuren van de gordijnen en de indeling van slaapkamer vaak bijzonder accurate informatie in zich dragen over de persoonlijkheid van de bewoners.

Als je mensen laat rondlopen in een kamer waar ze nog nooit geweest zijn kunnen ze verbazingwekkend goed voorspellen wat voor type mens de bewoner van die kamer is als het gaat om de vijf belangrijkste persoonlijkheidseigenschappen, extraversie, goed aardigheid, zorgvuldigheid, stabiliteit en openheid. Is een kamer rommelig en apart ingericht, dan heeft de eigenaar waarschijnlijk een open, flexibele en vriendelijke persoonlijkheid. Is alles keurig gestructureerd en hangen de schilderijen kaarsrecht en symmetrisch aan de muur? Dan is de bewoner consciëntieus en stabiel. Als een variatie op dit thema zou je mogen verwachten dat de inhoud van iemands boekenkast een geweldige inkijk geeft in de persoonlijkheid van de eigenaar. Of, zoals de bekende spreuk zegt: 'Laat me je boekenkast zien en ik zeg je wie je bent.' Iemand met meters Reve, Alan Hollinghurst en Evelyn Waugh heeft waarschijnlijk een ander karakter dan iemand die een kast vol heeft staan met Paulo Coelho en aan-

verwanten. En een liefhebber van grote biografieën en geschiedkundige overzichten is waarschijnlijk anders dan ik, die de planken jarenlang heeft gevuld met boeken van auteurs bij wie het thema realisme-idealisme, waarheid-verdichting centraal staat, zoals Doeschka en Geerten Meijsing, Frans Kellendonk, Oek de Jong, J.D. Salinger, John Fowles, Philip Roth en John McInerney.

Overall waar Olaf langskwam en een boek uit las, strooide hij dus zand in de raderen van de gedachte dat boekenkasten goede persoonlijkheidsmeters zijn. Maar wellicht is de inrichting van een kamer (vrolijk, netjes, rommelig, kleurig, rustig, druk, nostalgisch, stoer), ook zonder het effect van Olafs wisseltruc serieus te nemen, gewoon een betere voorspeller van menselijke karakters dan de inrichting van een boekenkast, omdat de meeste boekenkasten vol staan met ongelezen 'krijgertjes'. Mensen geven anderen graag boeken cadeau die ze zelf zo mooi vinden: 'Dit moet je lezen. Echt, ik vond het prachtig.' En omdat mensen de neiging moeilijk kunnen onderdrukken om te denken dat wat zij mooi vinden, waarschijnlijk iedereen wel mooi zal vinden, staan veel van die cadeauboeken ongelezen in de kast. Als het om onze voorkeuren gaat, overschatten we meestal de mate waarin ze gedeeld worden door anderen. Een wijnliefhebber geeft graag wijn, een Shakespeare-fan beveelt het lezen van Shakespeare aan en een Mozart-liefhebber geeft het liefst Mozart cadeau. 'Laat me je boekenkast zien en ik zeg je wie je vrienden zijn.'

Terwijl ik met Olaf praatte over literatuur en filosofie, deelde ik met zijn broer Arnor vooral een liefde voor films. Net als met elke obsessie hadden we het er meer over dan dat we het deden. Ik kan me niet herinneren dat ik samen met Arnor een bioscoop heb bezocht, maar ik herinner me wel onze meningsverschillen over de homoseksuele subtekst in *Blazing Saddles* en onze gedeelde verbazing over de bizarre playmates-scène in *Apocalypse Now*. En natuurlijk hadden we eindeloze discussies over wat de beste film ooit gemaakt was. *Citizen Kane* stond heel hoog op de lijst, maar ik twijfelde en koos liever voor *Kaos*, de ode van de Taviani-broers aan Pirandello en Sicilië, het zoe-

te, Amerikaans-Socialistische *It's A Wonderful Life* of de half geïmproviseerde *coming of age*-film *Diner* van Barry Levinson. 'Laat me je dvd-collectie zien en ik zeg je wie je bent.'

De slechtste film aller tijden was natuurlijk – zo vonden wij – de sciencefictionmislukking uit de late jaren vijftig van Ed Wood, *Plan 9 From Outer Space*. Arnor en ik hadden wilde plannen om samen een nog slechtere film te maken, *Plan 10*. Dagen- en avondenlang zat ik in mijn kamer te puzzelen om de bizarre plotontwikkelingen van *Plan 9* te evenaren en te overtreffen om een nog slechtere en vreemdere cultklassieker te fabriceren. Natuurlijk strandde dit plan in jeugdig enthousiasme. Uiteindelijk had ik een scenario in elkaar geflanst en bij de audiovisuele dienst van de universiteit camera's en opnameapparatuur geleend, maar tot een verfilming van *Plan 10* is het nooit gekomen. *Plan 9* was zo slecht nog niet, moesten we concluderen. Het was niet makkelijk om een heel, heel slechte film te bedenken die ook nog eens echt ergens over ging. Een film die ergens over gaat kan gewoon niet héél slecht zijn. Inhoud is altijd minstens een beetje goed.

Het mislukken van *Plan 10* betekende echter niet dat mijn carrière als scenarioschrijver en regisseur meteen was afgelopen. Verre van. Ik was *theatre major* en volgde cursussen films maken en scripts schrijven. Ik maakte twee korte 8-millimeter-films: *The Kitchen in the Sea* en *Your Picture*.

The Kitchen in the Sea was een licht absurdistisch drama over een man en een vrouw die in de keuken van hun huis een strandbal naar elkaar overgooien en ondertussen mijmeren over de strandvakanties die ze vroeger als kind beleefden. À la Pinter had ik geprobeerd de tekst zo te maken dat langzaam duidelijk moest worden dat de herinneringen eigenlijk helemaal geen herinneringen waren, maar een vehikel voor de vrouw om uit te vinden of haar man vreemdging. Uiteindelijk raakte de vrouw verstrikt in dit spel en biechtte ze haar eigen overspel op.

Your Picture was een nog schaamteloze oefening in adolescentenwijsheden. In dit filmpje probeerde ik op muziek van Claude Debussy een verhaal te vertellen over een jongen die in een woede-uitbarsting de foto van zijn vriendinnetje doorscheurt

en alle stukjes weggooit. Vervolgens krijgt hij spijt, raapt alle fotopuzzelstukjes weer op om ze aan elkaar te plakken en zo zijn vriendinnetje weer tot leven te wekken. Dat lukt hem. Hij plakt alle stukjes aan elkaar, maar het eindresultaat is een foto van een ander meisje. In de laatste scène kijkt de jongen langzaam op van de in elkaar geplakte foto en ziet hij in de verte de twee meisjes, zijn ex-vriendinnetje en het nieuwe fotomeisje, hand in hand wegrennen.

In Nederland was ik na veel wikken en wegen uiteindelijk tot de conclusie gekomen dat ik niet gepassioneerd genoeg was om me vol overgave op een toneelopleiding te storten. Ik wilde het niet graag genoeg en ik wilde ook zo graag nog zo veel andere dingen doen. Maar in Amerika besloot ik mezelf toch nog een keer een kans te geven. Wat moest ik anders? Ik stortte me vol overgave op mijn theatre major en was elke dag in het universiteitstheater te vinden. Ik had ademhalingsles, deed bewegingsoefeningen en volgde alle theatervakken die er waren. Samen met de andere theatre majors repeteerde, regisseerde ik en speelde ik in korte en langere toneelstukken die we opvoerden voor de universitaire gemeenschap. Ik genoot er elke keer weer van om van een tekst op papier een spannende, intrigerende voorstelling te maken en voelde me thuis in het theatervak. In de dining hall was ik steeds vaker aan de 'acteurstafel' te vinden en op vrijdag- en zaterdagavonden reden mijn theatervrienden en ik vaak naar New York om te kijken hoe de professionals het vak uitoefenden.

De uitdaging was om zoveel mogelijk te zien voor zo min mogelijk geld. Dit ging het makkelijkst door tijdens de pauze van een grote Broadway-voorstelling onopvallend op te gaan in het koffiedrinkende theaterpubliek. Veel New Yorkse theaters deden tijdens de pauze van hun voorstelling de deuren open, zodat hun gasten even een luchtje konden scheppen. Wij voegden ons vanaf de straat subtiel bij het luchtjesscheppende theaterpubliek en liepen daarna naar binnen, wachtten tot alle betalende gasten hun plaats weer hadden ingenomen en gingen vervolgens zitten op de stoeltjes die nog leeg waren. Zo heb ik van

vele voorstellingen alleen de tweede helft gezien en weet ik vooral hoe dingen aflopen, niet hoe ze beginnen.

Na een aantal maanden kwam aan mijn ontlukkende acteeren theaterloopbaan abrupt een einde. Ik heb nooit precies kunnen achterhalen wat de doorslag heeft gegeven, maar ik herinner me wel dat het repeterende karakter van het acteursbestaan me moeilijk viel. Ik vond het leuk om toneelstukken te bedenken en te maken, maar om op reis te moeten met een stuk en het tien, twintig, 350 keer te moeten spelen, paste niet goed bij mijn aandachtsboog. Ik herinner nog goed dat we met mijn theaterklas een jeugdvoorstelling maakten van *Aladin En De Wonderlamp*. Ik had er weliswaar veel lol in de oom van Aladin te spelen en mijn zware Nederlandse accent kwam me daarbij goed van pas. We speelden de voorstelling een keer of vijf in het universiteitstheater en vervolgens nog een aantal keren in theaters in de omgeving. Dit is niks voor mij, wist ik toen.

Een andere reden waarom ik mijn theaterambities liet voor wat ze waren, zou kunnen zijn dat ik tijdens het toneelspelen en optreden het intellectuele, het studieuze miste. Ik vond het te veel doen en te weinig denken. Als acteur in spe was ik het grootste gedeelte van de dag met mezelf bezig, met mijn stem, mijn houding, mijn tekst, mijn dictie.

Maar wat waarschijnlijk de doorslag gaf waarom ik stopte met serieus toneelspelen was een ordinair gebrek aan talent. Dit uitte zich vooral tijdens de *voice for performance*-lessen. Ik kreeg het, als enige student in mijn klas, maar niet voor elkaar om eenzelfde tekst op verschillende manieren, met verschillende intonaties, accenten, dieptes en lagen uit te spreken. Het klonk bij mij te vaak hetzelfde en wat ik zei was te vaak niet helder en duidelijk genoeg. De docent probeerde van alles om mijn stemgebruik en uitspraak te verbeteren, maar hij kreeg het niet voor elkaar. Ten einde raad vroeg hij me een gedicht voor te dragen. '*In your own language.*' Misschien ging het dan beter. Ik probeerde zo goed mogelijk, met veel mooie pauzes, voor mijn klas van Amerikaanse theaterstudenten, het gedicht 'Geluk' van Chris van Geel voor te dragen:

GELUK

Ik heb het vanmiddag gevoeld
hoe het zou kunnen zijn.
De rotsen versteend,
het water gewassen.

Een zon die maar schijnt.

'No! Again. Pro-nun-ci-a-ti-on.'

Nog een keer.

'No. No.'

Het was een vernederende ervaring, maar die vernedering was niet onterecht. Ik kon na vier, vijf maanden intensief ploeteren beter stoppen met acteren en moest me maar meer gaan richten op studeren.

Het afscheid van mijn theatervrienden en hun wereld was moeilijk. Ik probeerde, nu ik niet meer samen met hen kon spelen en optreden, zo dicht mogelijk bij hen in de buurt te blijven door mijn aandacht vooral te richten op vakken als theater-, film- en mediageschiedenis en boeken óver acteren en regisseren. Een van de vakken die ik volgde heette media-ecologie. Ik had geen idee wat dat was, maar het klonk als een redelijk alternatief voor mijn in de knop gebroken acteercarrière.

Media-ecologie onderzoekt hoe communicatiemedië de menselijke psychologie beïnvloeden. Hoe wordt onze manier van kijken, begrijpen, voelen en communiceren beïnvloed door de aanwezigheid van bijvoorbeeld toneel, film, radio, televisie en internet? En vooral: hoe bepaalt de dominantie en saillantie van het ene medium boven het andere wie wij zijn, wat we belangrijk vinden en hoe we met elkaar omgaan? Hoe veranderden onze normen, waarden en cultuuruitingen toen de boekdruk-kunst werd uitgevonden, toen films populair werden en toen in elk huishouden een televisie kwam te staan? Hoe verandert ons mentale en sociale leven nu we allemaal op internet zitten en een Facebook-account hebben? Dat zijn de vragen die centraal

staan in media-ecologie. Het woord 'ecologie' betekent dat het hier gaat om het bestuderen van media als omgevingen, als situaties die menselijk gedrag sturen en vorm en inhoud geven. Net als de buurt waar we opgroeien, het huis waar we wonen, de universiteit waar we studeren en het bedrijf waar we werken, kadert de aanwezigheid (of afwezigheid) van media ons doen en laten af. Media-ecologie is de bestudering van het effect van mediastructuur op onze cultuur. *The medium is the message*. Hoe we communiceren (via telefoon, typemachine, radio, televisie of internet) bepaalt wát we communiceren.

Er ging een wereld voor me open. Ik raakte in de ban van het idee dat menselijk gedrag subtiel gestuurd kan worden door schijnbaar toevallige omgevingskenmerken, zoals of je opgroeit in een wereld vol boeken of televisie. Ik schreef een ronkend paper over hoe in de eerste decennia van de twintigste eeuw het massaal beschikbaar worden van eenvoudig te bedienen drukpersen en typemachines leidde tot typografische en daarom belangrijke inhoudelijke vernieuwingen in de dichtkunst, met 'Boem Paukenslag' van Paul van Ostaijen en 'A leaf falls, loneliness' van E.E. Cummings als voorbeelden.

Mijn nieuw verworven obsessie met ecologische effecten van de media viel ook mijn docent op. Hij gaf mij extra opdrachten en boeken mee en na de colleges bleef ik graag hangen om nog wat na te discussiëren over de behandelde stof. Een keer zocht ik hem 's avonds op in zijn appartement in Greenwich Village in New York. Het was klein, heel klein, maar dat kwam vooral door de grote hoeveelheden boeken en papieren die overal stonden (in kasten, op de grond) en lagen (op stoelen, op de bank). Er was tussen al die belezenheid nauwelijks plaats voor mij.

Toen ik later die avond naar de bus liep die me naar mijn studentenkamer zou brengen, kwam ik terecht in een *Bonfire of the Vanities*-achtige scène. Een groep keurig in smokings geklede mannen en in avondjurken uitgedoste vrouwen danste en rende met champagneglazen en -flessen in de hand luid joelend en schreeuwend om een dure auto waarvan het alarm was afgegaan. Toen ik deze groep *young urban professionals* voorzichtig passeerde, trapte een van de mannen hard tegen het portier van

een andere luxueuze auto zodat ook daarvan het alarm hard begon te loeien. Al snel werd dit gedrag gekopieerd door de anderen en binnen een minuut was de hele straat gevuld met alarmgeluiden. Elke nieuwe sirene werd met enthousiast gejuich van de keurig geklede feestvierders begroet en elke 'alarm, alarm' roepende auto werd met champagne bespoten. Ook dat was media-ecologie, leerde ik later: autoalarmen lokken soms extreme reacties uit omdat ze al jaren worden gezien als de meest irritante technologische uitvinding ooit, irritanter dan *out of office*-e-mails, overslaande cd's, flitscamera's en crashende computers.

Het absolute hoogtepunt van de colleges media-ecologie was een gastcollege van Neil Postman. Neil Postman was de mentor van mijn docent en de geestelijk vader van de term 'media-ecologie', – vandaar. Postman was een beroemdheid. Hij was een geweldige spreker en een scherpe cultuurcriticus, die vooral fel van leer trok tegen de geestdodende effecten van televisie. Toen ik hem hoorde spreken, was hij op de top van zijn kunnen. Hij vertelde vol verve over zijn nieuwe boek, *We are Amusing Ourselves to Death*. Het was 1985, en Postman betoogde dat de mensheid goed op weg was zich kapot te amuseren, omdat overal in onze cultuur de televisie het meest dominante communicatiemiddel geworden was. Televisie op school, televisie in de politiek, sporttelevisie, kooktelevisie – de hele maatschappij was doordrenkt geraakt van televisiebeelden en televisietaal. Omdat televisie er vooral is om te entertainen, draaide zo langzamerhand de hele maatschappij om *amusement*. Alles moest leuk zijn, niets kon meer saai, subtiel, moeilijk of diepgaand zijn. Bert en Ernie en leuke spelletjes in het onderwijs, snerende soundbytes en flitsende reclamecampagnes in de politiek: sinds de komst van de televisie was niets meer serieus. Volgens Postman waren we de waardering voor rationaliteit en complexiteit, die de boventoon voerden in de wereld van boeken en kranten, voorgoed voorbij. In de negentiende eeuw, toen de gedrukte media het belangrijkste communicatiemiddel vormden, waren volgens Postman doorwrochte en diepe analyses nog wel mogelijk. Als voorbeeld gaf hij de politieke debatten tussen Lincoln en Douglas in de jaren vijftig van negentiende-eeuws Amerika.

Postman beschreef deze debatten als politieke duels. Douglas beklom als eerste het podium dat voor de sprekers was neergezet en gaf een drie uur durende uiteenzetting van zijn politieke ideeën en plannen. Toen Lincoln aan de beurt was, was het al vijf uur 's middags. Daarom stelde hij aan de toeschouwers voor dat ze eerst naar huis zouden gaan om een hapje te eten en na het eten maar moesten terugkomen voor zijn kant van het verhaal. Zo geschiedde, en toen iedereen zich weer rond het podium had verzameld, volgden nog eens vier uur van het begeesterd voorlezen van propagandistische politieke pamfletten – die zowel Douglas als Lincoln van tevoren zorgvuldig had voorbereid en uitgeschreven. In de negentiende eeuw, zo stelde Postman, was zeven uur naar politici luisteren de normaalste zaak van de wereld. Waarom? Omdat mensen toen nog gewend waren om boeken en kranten te lezen in plaats van hersenloos voor de buis te hangen.

Elk tijdperk heeft zijn eigen, dominante manier van communiceren. En ook al doen mensen in elk tijdperk steeds weer hun best om zo goed en accuraat mogelijk over te brengen wat ze zien, horen, voelen en weten, het medium waarmee ze dat doen kent zijn eigen specifieke beperkingen en mogelijkheden. Wat zou Postman te zeggen hebben over de maatschappelijke impact van Facebook of Twitter of over de invloed van trendy onderzoeksmethodologieën op het soort kennis dat geproduceerd wordt in de moderne sociale wetenschappen? Snelheid is de boodschap.

NEDERLAND LAG ER NOG net zo bij als een jaar eerder. Ik zat aan het raam van een Boeing 747 die mij van New York terugvloog naar Amsterdam en keek voorzichtig naar beneden. Het was druk in de lucht en daarom cirkelden we wat rondjes boven mijn keurig aangeharkte thuisland voordat we naar beneden konden afdalen. De zon scheen volop. Het was een wolkeloze dag midden in de zomer. Ik had besloten mijn hoogtevrees te overwinnen, had om een stoel aan het raam gevraagd, en tuurde nu, hoog in mijn keel ademend, de waterige einder af. Ik had de hele reis het gordijntje voor het raam gelaten, maar dit wilde ik niet missen: vierkanten, rechthoeken, kleurenvlakken, sloten, wegen, water, zee. Toen het vliegtuig een bocht inzette en ik met mijn neus tegen het plastic vensterglas dreigde te worden gedrukt, trok ik mijn hoofd snel terug en keek ik even recht vooruit. Maar het uitzicht lonkte. Ik hield me stevig vast aan de stoelleuning, gespte de veiligheidsriem nog strakker om mijn middel en zette mijn knieën vast tegen de stoel voor me. Ik zag een ingetogen, helder gestructureerd landschap. Geen wilde, spannende natuur met hoge bergen, stoere sneeuw en rauwe, lege vlaktes, maar met asfalt afgekaderde industrieterreinen, in dunne plakjes opgedeelde poldergebieden en via talloze rotondes ontsloten nieuwbouwwijken. Ik zag de zin van overlegcommissies en bestemmingsplannen. Niets was aan het toeval overgelaten; alles was uitgedacht en ingericht. Ik wist dat daar diep beneden de wegen vol stonden met files, dat vieze fabrieken zure regen veroorzaakten, dat de steden waren dicht-

geplakt met te goedkope, te snel afbladderende sociale-woningbouwprojecten, dat de scholen uitpuilden met moeilijk in toom te houden pubers die uit verveling hun *no future*-graffiti-teksten op muren, ramen en glazen spotten, en dat de meesten van mijn mede-Nederlanders somber en chagrijnig waren over de slechte economische vooruitzichten en de dreigende werkloosheid. Ik wist dat daar beneden chaos en onoverzichtelijkheid huisden, maar vanuit mijn vogelperspectief was daar niets van te zien. Ik hoorde het ronken van de vliegtuigmotoren en zag de zon schitteren in de Noordzee, het IJsselmeer, de Kaag, de Westeinder, de Vinkeveense en de Loosdrechtse Plassen.

Ik gespte mijn veiligheidsriem wat losser, gaf mijn adem wat meer ruimte, liet de armleuningen van mijn stoel los en plaatste mijn licht bezwete handen in een halve cirkel, als een soort zonnescherm, tegen het raam om alles zo goed mogelijk in me op te kunnen nemen. 'Awesome,' hoorde ik mijn Amerikaanse zelf vol ontzag en bewondering zeggen. En inderdaad: dit Amerikaanse modewoord paste heel goed bij de overweldigende overzichtelijkheid en ordening die het landschap beneden uitstraalde.

Een jaar of acht, tien eerder had ik voor het eerst boven Nederland gevlogen, maar toen waren de overzichtelijkheid en ruimtelijkheid van het op elke vierkante centimeter ingerichte en gecultiveerde landschap me ontgaan. Ik (of misschien moet ik zeggen: 'Mijn vader') had met het bedenken van een slagzin een wedstrijd gewonnen die de plaatselijke fotograaf had uitgeschreven in de dorpskrant. Omdat de fotograaf in zijn vrije tijd een fervent vliegenier was, bestond de prijs uit een rondje vliegen boven onze woonplaats. We stegen op vanaf Zestienhoven bij Rotterdam en vlogen meteen door naar Oegstgeest om daar, boven de bollenvelden, het voetbalveld, mijn school en ons huis, wat manoeuvres te maken. Vanuit de lucht is je eigen huis moeilijk te zien, vooral als het een Hollands huis is dat in de jaren zeventig gebouwd is en daarom weinig kenmerken heeft die het onderscheiden van andere huizen. Mijn oudste broer had dit probleem onderkend en had een geel regenpak aangetrokken, was uit zijn zolderraam geklommen, en was wijdsbeens en met uitgestrekte armen op de dakpannen van ons huis gaan liggen.

Ik geloof dat ik deze bezienswaardigheid nog net tot me heb kunnen nemen – ik zie de met een gele vlek bedekte dakpannen nog steeds voor me –, maar de rest van mijn vliegdoop moest ik me vooral concentreren op mijn ademhaling en de kotszak die ik niet lang nadat we uit Zestienhoven waren opgestegen met bezorgde blik kreeg uitgereikt van de piloot-fotograaf. Het vliegtuigje waarmee we het Zuid-Hollandse luchtruim gingen verkennen kon slechts vier gammele stoeltjes herbergen en bestond voornamelijk uit een goed zichtbare kooiconstructie die ingepakt was met lichte, makkelijk te doorzeven golfplaten en strakgetrokken zeildoeken, die vervaarlijk begonnen te trillen en te wapperen als het net iets steviger ging waaien en de motoren net iets harder moesten brullen. Waarom is dit leuk? vroeg ik me af.

Als een dollar 3,17 gulden waard is, wordt heimwee naar Nederland makkelijker. Ik heb tijdens mijn liberal arts-collegejaar in Amerika nooit het gevoel gehad dat ik iets tekortkwam, maar tijdens de laatste maanden, toen ik moest beslissen of ik in de States verder wilde studeren of niet, speelde het vooruitzicht dat een Nederlands studentenleven waarschijnlijk iets meer financiële armslag zou bieden wel degelijk een rol. Ik hou wel van gemak en een beetje luxe. Spijkerbroeken, t-shirts, een colaatje uit de automaat en zo nu en dan het onbeperkte saladebuffet en gratis *coffee refills* bij de Pizza Hut: dat was allemaal erg Amerikaans en daarom goed te betalen in Reagans Amerika van de jaren tachtig, maar daar bleef het dan ook bij. Na een jaar lang *dining hall food*, na drie keer per dag, zeven dagen per week zompige *peanut butter and jelly*-sandwiches en vette *macaroni and cheese*-gerechten, verlangde ik weer naar nasi, naar aardappelen-groente-vlees, naar een stampot of stoofschotel en naar een kadetje-kaas of een broodje-gezond.

Toen ik mijn behoefte aan terugkeer in een lange, op talloze velletjes luchtpostpapier geschreven brief aan mijn ouders aankondigde, reageerden die onmiddellijk dolenthousiast, per kerende luchtpost. Amerika was inderdaad heel duur. In Nederland kon je ook van alles studeren, en uiteindelijk was het natuurlijk oost west, thuis best. Maar wat zou ik dan willen gaan studeren?

Dat was nog steeds een moeilijke vraag, schreef ik terug – luchtpostpapier was goedkoop, bellen kostte klauwen met geld. Ik was iets wijzer geworden. Ik had ontdekt dat ik niet uit het juiste hout gesneden was om als acteur een plezierig leven te kunnen leiden, maar wat het dan wel moest worden, stond me nog steeds niet helder voor ogen. Ik vond eigenlijk alles wel leuk.

In een volgende brief schreef ik over de colleges media-ecologie en vertelde ik honderduit over de scenario's die ik bedacht en de films die ik maakte.

Het duurde even, maar het volgende bericht dat ik van mijn ouders ontving was geen pakketje dunne luchtpostblaadjes, maar een stevige, goed gevulde envelop van A4-formaat. Toen ik die opendeed, bleek hij gevuld te zijn met een informatiepakket over de filmacademie in Amsterdam en de bijbehorende inschrijfformulieren. Mijn moeder had mijn laatste brief beter begrepen dan ikzelf en had mijn uitgebreide verhaal over de wereld van scenario's schrijven en films maken op waarde weten te schatten: als ik dat echt wilde, moest ik dat dan maar doen. Ik vulde het inschrijfformulier in, tikte in een weekend op de nieuwe, elektronische Brother-typemachine van roommate Quentin verbeterde versies van scripts en scenario's uit, en stuurde alles in een grote envelop via mijn moeder naar de Filmacademie in Amsterdam.

Tot mijn verbazing kreeg ik, via mijn moeder, enkele weken later een brief terug waarin de ontvangst van mijn aanmeldingspakket werd bevestigd. Ze hadden alles met interesse bekeken, maar hadden nog wat vragen en zouden me graag willen spreken. Of ik over vier weken langs wilde komen.

Dat was moeilijk, schreef ik terug. Ik woonde en studeerde in Amerika, het collegejaar was nog niet ten einde, de koers van de dollar was inmiddels gestegen naar 3,37 en vliegtickets van en naar Amerika waren dientengevolge peperduur. Wat moest ik doen? Moest ik mijn ouders vragen om nog meer van hun spaargeld aan te spreken, zodat ik even naar Amsterdam op en neer kon vliegen voor een sollicitatiegesprek? Ik schreef een brief waarin ik vroeg of een interview echt nodig was. Ik had hun toch al heel veel informatie opgestuurd? Ze konden toch referentiebrieven opvragen bij mijn docenten en professoren?

Helaas, het interview was een essentieel onderdeel van de procedure. Zonder interview zou mijn aanmelding niet verder in behandeling kunnen worden genomen.

Veel bedrijven en organisaties, en steeds meer scholen en universiteiten, maken gebruik van interviews tijdens selectieprocedures. Dat is opmerkelijk, want het is niet helemaal – of beter gesteld: helemaal niet – duidelijk of zo'n selectiegesprek relevante en betrouwbare informatie oplevert. In veel selectieprocedures wordt het afnemen van een interview gezien als de belangrijkste bron van informatie. Men wil de kandidaten het liefst zelf zien en spreken voordat er een keuze wordt gemaakt. Interviews worden dan vooral gebruikt om persoonlijkheidskenmerken te evalueren, zoals motivatie, doorzettingsvermogen, flexibiliteit, zelfvertrouwen en empathisch vermogen, en om te bekijken of er een match is tussen de kandidaat en de organisatie waar hij of zij een plekje denkt te kunnen veroveren. Hoewel is gebleken dat persoonlijkheidskenmerken vaak beter kunnen worden gemeten via (papieren of computergestuurde) vragenlijsten en het inschatten van een match bijna per definitie wordt gestuurd door onbewuste vooroordelen en stereotypen ('Ik weet niet waarom, maar het voelt gewoon niet goed') en irrationele heuristieken ('Ze past hier niet, want ze lijkt op Elisa en die kan het niet'), blijft het interview, het selectiegesprek, voor velen de ultieme kennisbron die laat zien hoe iemand 'echt' is.

En daar zit de crux. Mensen baseren hun oordeel liever op een 'warm' persoonlijk gesprek dan op de 'koude' scores van persoonlijkheidstest, cijferlijst, of *assessment center*. Als je zelf een belangrijke beslissing moet nemen, verzamel en integreer je het liefst ook zelf de informatie waarop je die beslissing moet baseren.

Dat is jammer, want hoewel mensen heel goed zijn – veel beter dan bijvoorbeeld een computer – in het selecteren van de belangrijkste dimensies die bij een beslissing een rol moeten spelen, zijn ze heel erg slecht – veel slechter dan bijvoorbeeld een computer – in het integreren van al die informatie tot een oordeel. Integreren vereist immers dat je informatie goed kunt onthouden en dat je informatie zorgvuldig kunt wegen qua rele-

vantie en importantie. En dat kunnen mensen niet. Dokters weten heel goed wat ze aan het begin van een intakegesprek moeten vragen om uit te zoeken welke ziekte een patiënt ongeveer heeft, maar als ze vervolgens moeten bepalen wat er precies aan de hand is en wat de beste vervolgstappen zijn, kunnen ze beter de hulp van een computer inroepen. Rechters kunnen heel goed bepalen welke dossierinformatie ertoe doet en welke niet, maar als ze een weloverwogen eindoordeel moeten vellen, zijn ze beter af wanneer ze alle verzamelde informatie in een computergestuurd beslismodel stoppen, dat dan op basis van alle bestaande jurisprudentie de juiste gewichten toekent en een goed geïnformeerde en zorgvuldig afgewogen conclusie trekt. Maar ja, dat klinkt zo orwelliaans en 1984-achtig. Dat is het misschien ook, maar het menselijk oordeelsvermogen is vanwege beperkte geheugencapaciteit en gevoeligheid voor vertekening door hooggespannen verwachtingen, emoties en vooroordelen zo feilbaar dat de inzet van een mentaal hulpstuk (zoals een checklist, een database, een computer) hier en daar misschien geen kwaad kan.

Omdat selectiegesprekken 'warme', 'levendige' informatie opleveren, wordt hun waarde makkelijk overschat. We houden graag selectiegesprekken omdat ze 'echt' voelen, ook al blijkt uit talloze onderzoeken dat niet duidelijk is wat goede van slechte selectiegesprekken onderscheidt. Welk soort gesprek is een goede voorspeller van toekomstig gedrag en welk soort niet? Er zijn studies die laten zien dat selectiegesprekken vooral goede voorspellers zijn van prestaties waar sociale vaardigheden ertoe doen, maar niet van prestaties die meer taakgericht zijn. Er zijn studies waarin selectiegesprekken vooral goede, succesvolle prestaties voorspellen, maar wat betreft het voorspellen van slechte prestaties er te vaak naast zitten. En er zijn – heel veel – studies met selectiegesprekken die helemaal geen voorspellende waarde hebben, die laten zien dat met selectiegesprekken succes en falen niet of nauwelijks van elkaar onderscheiden kunnen worden. Er zijn dus heel veel soorten gesprekken en heel veel gesprekseffecten. Het kan alle kanten op.

Maar wat bepaalt nou of een selectiegesprek iets voorspelt of

niet? Wat onderscheidt een goed gesprek van een slecht gesprek? Dat weet – vooralsnog – niemand. Daar komt nog bij dat de meningen tussen de leden van een sollicitatiecommissie of interviewteam over wat een (goed of slecht) gesprek heeft opgeleverd (is de kandidaat geschikt of ongeschikt?) ook vaak zeer van elkaar verschillen. Het gaat ietsje beter als mensen goed zijn getraind en als het gesprek gestructureerd, volgens een bepaald protocol verloopt. Bij gestructureerde, goed voorbereide interviews komen in elk geval de leden van een interviewcommissie vaker tot dezelfde conclusie dan bij ongestructureerde interviews. Maar... helaas betekent dat niet dat ze het dan ook altijd bij het rechte eind hebben en dat hun keurige, goed voorbereide interview per definitie een goede voorspeller is van relevante prestaties van de geïnterviewde. Als je wilt weten of iemand past in jouw organisatie, kun je het best zo veel mogelijk 'koude feiten' verzamelen en die zorgvuldig op een rijtje zetten. Een 'warm' interview is dan een aardige manier om nog wat kleine onduidelijkheden scherper te maken, meer niet.

Ik weet niet hoe mijn leven eruit zou hebben gezien als de Amsterdamse Filmacademie de koude feiten voor zich had laten spreken en een warm en gezellig interview in de Amsterdamse binnenstad als een overbodige luxe had beschouwd, maar ik besloot mijn dure dollars op een andere manier te besteden en niet af te reizen naar Amsterdam. Ik had me afgevraagd of ik nou écht wel wilde en ik had – weer – moeten concluderen dat ik niet monomaan genoeg was. Net als acteren en regisseren vond ik scenario's schrijven en films maken leuk en spannend, maar het was niet het enige in de wereld waarvan mijn hart sneller begon te kloppen. Ik was geen filmfreak, ik was niet dag en nacht bezig met film, ik was niet filmverslaafd – en trouwens, een Scorsese, Coppola, Capra, Wells, Godard, Truffaut of Taviani zou ik nooit worden. En is er dan genoeg geld mee te verdienen? Is film maken vol te houden als je niet echt heel goed bent? Is het leven leuk genoeg als je als matige filmregisseur schrapend en scharrelend door het leven moet? Je doet dan misschien echt wat je leuk vindt, maar is dat voldoende? Ik vond van niet.

Maar soms, eens in de zoveel tijd, twijfelde ik aan dit inzicht. Zoals de gemankeerde ballerina bij elke dansvoorstelling die ze bezoekt pijn in haar voeten krijgt, zo voelde ik bij elke film die ik zag frustratie in mijn ogen. Als. Misschien. Wie weet. Wellicht.

Als pleister op de wonde ben ik uiteindelijk, toen ik in Amsterdam studeerde, een aantal vakken filmkunde gaan volgen. Bij een echte professor: een wat oudere, sjofele man, met een witte baard en een zilverkleurige ziekenfondsbril, die gehuld in een soort stofjas en archaïsch Nederlands het liefst sprak over de socialistische films van de Russische avant-garde, de trapscène van Eisenstein en het engagement van Joris Ivens, maar vooral heel, heel veel films liet zien. Luxaflex naar beneden, gordijnen dicht, het geratel van de filmprojector, scherpstellen, kijken, observeren, analyseren. Films kijken met een notatieblok.

Het was de tijd van de semiotiek en het postmodernisme, van de intertekstualiteit en het deconstructivisme. Films waren discursieve ruimtes die in samenspraak (of beter: onderhandeling) met de kijker werden geconstrueerd. Voor mij was het vooral puzzelen op hoog niveau. Ik probeerde te achterhalen welke elementen een film meer of minder effectief maakten, hoe lang een spanningsboog kon duren, en waarom propaganda- en reclamefilms vaak zo ritmisch en mathematisch in elkaar zitten. Onbegonnen werk natuurlijk. Grote vragen, geen antwoorden.

Wel leerde ik bij het vak Cinema en Utopia van dezelfde professor Barabas dat elke filmische utopie of dystopie een uitvergroting was van de nukken en grillen van de maatschappij waarin de film gemaakt is. Daarom is het bestuderen van sciencefictionfilms en andere cinematografische utopieën een ideale manier om een cultuur of beschaving goed te doorgronden: 'Laat me je utopie zien en ik zeg je in welke tijd je leeft.'

In de film *Metropolis* (1927) komen in donkere mijnen levende en werkende arbeiders in opstand tegen hun bazen, die in prachtige, lichte wolkenkrabbers wonen en door de lucht vlie-

gen. In 2001: *A Space Odyssey* (1968) lijkt een enorme computer de dienst uit te maken in het heelal en ziet al het aangename in de ruimte eruit als een visuele lsd-trip. En *Blade Runner* (1982) is een sombere, donkere cyberpunkvisie op een keiharde maatschappij waarin niemand te vertrouwen is en iedereen onzeker en angstig is.

Voor mij was Utopia het mooist verbeeld in een scène uit de film *Kaos* van de gebroeders Taviani. In het laatste gedeelte van deze film reist de Siciliaanse schrijver Pirandello terug in de tijd door op de trein te stappen naar zijn oude geboortedorp. Daar voert hij een imaginair gesprek met zijn overleden moeder. Pirandello's moeder zegt haar zoon dat ze hoopt dat hij zal leren op twee manieren sterk te zijn als hij verdriet heeft. Niet alleen met een gebalde vuist, maar ook met rustig vragende, open handen. Daarna vertelt ze, als een soort verhaaltje voor het slapen gaan, op verzoek van haar zoon nog één keer hoe ze als jong meisje met haar moeder, broertjes en zusjes in een kleine vissersboot de zee oversteekt naar Malta. Ze reizen af naar Malta om haar vader op te zoeken, die daar sinds de revolutie van 1848 door de Bourbons naar verbannen is. Halverwege de lange reis pauzeren ze een aantal uren op een eiland dat bedekt is met heuvels van puimsteen.

Terwijl de andere kinderen meteen gaan spelen op het strand, blijft de vertelster achter bij haar moeder, die moe is van de lange reis en in de schaduw wil rusten. Ze zorgt ervoor dat haar vermoeide en bezorgde moeder kan slapen en haar hoofd te ruste kan leggen in haar meisjesschoot. Wanneer haar moeder haar vraagt of ze ook niet wil spelen, springen de tranen in haar ogen en schudt ze haar hoofd. Uiteindelijk geeft ze zich toch over aan haar kinderlijke verlangens en laat ze haar moeder alleen achter in de schaduw van een meegebrachte parasol. Ze doet haar keurige hoepeljurk uit en rent naar haar broertjes en zusjes. Samen beklimmen de kinderen in klassiek wit ondergoed aan de rand van de zee een steile berg van wit puimsteen, om vervolgens, als ze zich allemaal boven verzameld hebben, even te wachten en dan één voor één, op de tonen van Mozarts *'L'ho perduta... me meschina'* als in een toevallige choreografie,

met hun armen wijd uitgestrekt en vrolijk springend, ritmisch deinend naar beneden te dansen. Totdat ze als kleine zwarte stipjes in de intens kalme en heldere, lichtblauwe zee verdwijnen.

Ik was geen acteur, geen regisseur, en ook geen scenarioschrijver of filmmaker; daar had ik niet het juiste verlangen naar en het lef niet voor – want stel je nou eens voor dat ik niet de Nederlandse De Niro of Scorsese zou worden, wat dan? Ik was geen speler, schrijver, filmmaker of andersoortige 'doener'. Ik las en dacht liever dan dat ik iets maakte of deed. Ik was een boekenwurm. En daarom was ik niet alleen bang dat ik niet net zo goed als De Niro was, maar vreesde ik ook dat De Niro heel weinig boeken las.

Ik vrat boeken, vooral als puber. In mijn kamer in mijn ouderlijk huis bouwde ik beetje bij beetje mijn eigen boekencollectie op. Boven mijn puberbureau hingen planken waarop ik ze allemaal keurig geordend opstelde. De ene keer was het indelingscriterium alfabetische volgorde, maar soms was het ook wel hoogte, kleur, of onderwerp, of een combinatie van deze criteria. Als het er maar mooi en overzichtelijk uitzag. Van hoog naar laag, van licht naar donker, van dik naar dun.

Maar mijn liefde voor boeken en lezen reikte verder dan mijn eigen boekenkast. Ik was ook een grootverbruiker van de bibliotheek. Als kleuter grabbelde ik onder leiding van mijn moeder graag elke woensdagmiddag in de grote houten bakken met plaatjesboeken. Later zocht ik mijn leesvoer in de jeugdhoeke, maar al heel snel verschoof mijn aandacht naar 'echte', volwassen literatuur. En in de eerste klas van de middelbare school posteerde ik me maandenlang elke dag in de kleine pauze en de grote pauze voor de deuren van de schoolbibliotheek. Daar wachtte ik op mijn vriendje Johannes Duivenbode. Samen met hem ging ik bijna dagelijks op zoek naar nieuwe boeken, die we dan zo snel mogelijk probeerden te lezen. Voordat we naar binnen gingen om toe te slaan, aten we staand onze boterhammen op en dronken we met nerveuze slokken onze melk.

Vervolgens was het boeken zoeken en lezen, lezen, lezen. De

gehele wereldliteratuur moest eraan geloven. We lazen zoals Amerikanen Europa doen. Nescio en Marga Minco in één dag, drie dagen J.D. Salinger of Kurt Vonnegut, een weekje alles van Camus, en dan flink ploeteren op James Joyce en García Márquez. Het werd een soort wedstrijd: wie het eerst een boek uit had, had gewonnen. Door dit zelf aangebrachte wedstrijd karakter lazen we steeds meer en meer en meer, maar zeker niet beter en beter. We lazen snel, maar niet diep. Veel van de verhalen over de oorlog, de dood, het leven, de liefde en de eenzaamheid en zinloosheid van de menselijke conditie waren eventjes spannend en intrigerend, maar gingen vooral het ene oor in en het andere uit. Als je dertien bent, is James Joyce lezen sowieso een bizarre oefening in volhardend onbegrip. Maar Johannes en ik voelden ons stoer, interessant en echt als we, gebroederlijk naast elkaar gezeten in een van de zitjes van de bibliotheek, literatuur tot ons namen.

Lezen was een kortstondige, maar effectieve bevrijding uit ons chaotische puberbestaan, dat bestond uit schriftelijke overhoringen, proefwerken, voetbaltrainingen en het in kaart brengen van de moeilijk te doorgronden verlangens en behoeften van de andere sekse. Het ging niet zozeer om wát we lazen maar dát we lazen. Lezen was een ontsnapping aan de sleur van het bestaan. Als je leest, hoef je even niet meer te voldoen aan de eisen die anderen in de maatschappij aan je stellen.

De bevrijding uit het dagelijkse bestaan die lezen biedt, kan misschien ook de aantrekkingskracht verklaren van escapistische soaps op televisie, zoals *As the World Turns*, *Sons and Daughters* en *Goede Tijden, Slechte Tijden*: even weg van het gedoe op school, weg van het gedoe op je werk, weg van de luiers en de vaat, weg van deadlines en opdrachtgevers. Even tijd voor jezelf, even tijd waarin jij bepaalt wat jij doet en wat jij wilt, even alleen. Het gaat dan meer om de vrijheid die het lezen of televisiekijken biedt dan om de betekenis van wat men leest of ziet. Het is het lezen zelf dat telt, niet het gelezene.

Ik besloot me over te geven. Ik had jarenlang getwijfeld tussen doen en denken, tussen maken en kijken, tussen creëren en stu-

deren, maar nu gaf ik me gewonnen. Ik werd student. In Amsterdam. Geen toneelschool, geen Filmacademie, geen grabbel-tonachtig liberal arts-college, maar een echte studie, met een duidelijk profiel en een helder perspectief. Ik moest maar eens aan de slag. Ik had genoeg getreuzeld en uitgeprobeerd. Ik had een jaar lang in Amerika mogen fröbelen en uitvinden wat ik nou echt wilde en wat ik nou echt kon, en dat had niet veel opgeleverd. Ja, ik wist nu dat ik het liefst een beetje van alles wilde, en dan ook nog alles heel erg goed. Een beetje heel goed toneelspelen, een beetje heel goed films maken, een beetje heel goed studeren. Dat kan natuurlijk niet. Als je ergens in wilt uitblinken, moet je er helemaal voor gaan. Als je er niet voor gaat, krijg je middelmaat.

Er moesten knopen worden doorgehakt. Het was tijd om de grote hoeveelheden guldens die ik er in mijn jaar in Amerika doorheen had gejaagd op de een of andere manier terug te verdienen en de verloren tijd in te halen. Hoe kon ik dat doen?

Ik ging communicatiewetenschap studeren. Dat was een relatief nieuwe studie, waarin veel van mijn passies leken samen te komen: film, boeken, theater, televisie, en vooral Neil Postmans media-ecologie. Omdat ik vond dat ik het talent ontbeerde om in films en toneelstukken effectief te communiceren wat me ontroerde, frappeerde of irriteerde, was het misschien een goed idee om het communiceren zelf te bestuderen en te analyseren. Wat is taal? Hoe ontstaat communicatie? Hoe zorgen mensen ervoor dat ze elkaar begrijpen? Wanneer is communicatie effectief? Wanneer vinden mensen iets mooi of goed? Hoe beïnvloeden propaganda, advertenties en reclames wat mensen voelen, zeggen en doen? Wat moet je doen om mensen te raken? Kun je mensen manipuleren? Kun je mensen iets laten doen wat ze eigenlijk niet willen? Kun je mensen iets laten doen zonder dat ze het weten? Communicatiewetenschap leek me een geweldig vak.

En dat was het ook. Helaas was communicatiewetenschap een 'bovenbouwstudie' en moest ik eerst een jaar psychologie of sociologie doen voordat ik aan het echte werk mocht beginnen. Ik koos voor psychologie.

Nu ik had gekozen, was ik ontketend. Ik nam mijn studie zeer serieus en werkte hard. Ik had lol en ging naar feesten en partijen, maar ik hield me in. Zo af en toe belandde ik laveloos in een hoek, maar niet elke week of elke dag. Als ik naar een feestje ging, probeerde ik niet altijd degene te zijn die het licht uit (of aan) moest doen, en ik hield mijn alcoholinname goed in de gaten. Op een gegeven moment gaf ik mijzelf de geuzennaam 'Commissaris Appelsap' en zorgde ik dat er op de feestjes waar ik kwam ook appelsap werd geserveerd en verdedigde ik de stelling dat het ook zonder alcohol (maar met appelsap) gezellig kon zijn. Of dat echt zo is, is en blijft een open vraag. Ik herinner me wel dat ik in de zomer van 1988, toen Nederland Europees kampioen voetbal werd, heel ongezellig was. Heel Nederland vierde feest, iedereen was door het dolle heen. Amsterdam was een grote, hossende, carnavaleske bende. En waar was ik? Ik zat keurig op mijn kamertje te studeren. Ik had een belangrijk psychologietentamen en dat wilde ik niet missen.

Ik woonde in een groot studentenhuus in het midden van de stad. Het was een prachtig, maar afgetrapt en uitgewoond grachtenpand met een Anne Frank-achtig voor- en achterhuis. Ik had een klein kamertje op de tweede verdieping dat uitkeek op de binnenplaats. Het had een laag plafond. Je kon er nauwelijks staan, maar dat maakte het wel knus. Ik had het studieuze en gezellig ingericht: in de hoek een bed, aan het raam mijn bureau, en verder een boekenkast, een grote blauwe leren stoel die van mijn ouders was geweest en aan de muur kunstzinnige posters. Ik zat het liefst met de ramen wijd open achter mijn bureau te studeren.

Boven me bevond zich in de nok van het huis nog een kamer. Die was iets groter en ruimer dan de mijne, en had ook een raam met uitzicht op de binnenplaats die het voor- en het achterhuis van elkaar scheidde. Mijn bovenbuurman had zijn bed tegen het raam geplaatst. Dan kon hij als hij op zijn rug lag en naar boven keek de sterrenhemel boven Amsterdam bewonderen, zo had hij mij verzekerd.

Toen ik op een late, zwoele zomeravond ten tijde van de Amsterdamse Euro 88-feesten zat te zwoegen op de esoterische tek-

sten van een of ander psychologieboek, hoorde ik boven mij universeel eenduidig gekraak en gekreun. Ik probeerde me te concentreren. Dat ging heel redelijk, totdat ik zacht gedruppel hoorde en dacht dat het plotseling was gaan regenen. Toen ik opkeek van mijn boek zag ik een gemeen groene straal kots naar beneden komen flatsen. Ik schrok, walgde en schoof mijn bureaustoel naar achter. Op mijn bureau en mijn boek vielen een paar geelgroene, drabberige spetters. Wat gebeurde hier? Al snel werd me duidelijk dat de half verwerkte etensresten die in mijn kamer waren neergedaald van 'haar' moesten zijn en dat zij, terwijl mijn bovenbuurman op zijn knieën achter haar gezeten zijn uiterste best deed, uit het raam kotsend tot extase was gekomen.

Het was de zomer van '88. De hele stad had plezier, en ik las psychologie, eindeloos veel psychologie.

Ik wilde mijn eerste jaar psychologie goed en snel afronden, zodat ik zonder vertraging aan mijn studie communicatiewetenschap kon beginnen. Snel door naar wat ik echt leuk vond. Maar onderweg begon ik de studie van de menselijke psyche en de relaties tussen ons interne, mentale en externe, sociale leven steeds leuker te vinden. Ik kon en wilde niet meer stoppen. In de eerste maanden was het vooral statistiek en geschiedenis, maar al gauw werd het interessanter: ontwikkelingspsychologie, klinische psychologie, sociale psychologie. Ik merkte dat zich in de onderstroom van deze vakken steeds dezelfde vraag naar voren drong: zijn wij ons brein of zijn we onze omgeving? Worden we gestuurd door de manier waarop we biologisch zijn ingericht of door de manier waarop onze sociale omgeving is ingericht? In elk boek en elk artikel dat ik las, was het antwoord natuurlijk een keurig: allebei. Wij zijn ons brein én wij zijn onze omgeving. Ons gedrag komt tot stand door een interactie tussen onze persoonlijkheid en de specifieke situatie waarin die persoonlijkheid zich bevindt.

Ik kon me tijdens het lezen van alle teksten over het *nature-nurture*-debat niet aan de indruk onttrekken dat de meeste psychologen stiekem een voorkeur hebben voor een van de twee verklaringsgronden voor menselijk gedrag. Uiteindelijk zijn er,

zo las ik tussen de regels door, ondanks alle nuances, voorbehouden en subtiliteiten, eigenlijk maar twee soorten psychologen: persoonlijkheidspsychologen (en tot die groep behoorden ook de biologisch psychologen, de psychonomen en de functieleerpsychologen) en sociaal psychologen. Persoonlijkheidspsychologen zoeken de oorzaken van menselijk gedrag ten eerste in determinanten die in de persoon vastliggen. Sociaal psychologen zoeken de oorzaken van menselijk gedrag ten eerste in determinanten die buiten de persoon liggen en veranderlijk en wisselvallig zijn. Beide soorten psychologen weten natuurlijk diep in hun hart (zeg maar: ten tweede) dat persoonlijkheidsfactoren en situationele kenmerken samen gedrag vormgeven, maar hun interesse, hun idee van wat de moeite van het bestuderen waard is, is verschillend. Persoonlijkheidspsychologen verklaren het liefst vanuit de persoon, sociaal psychologen het liefst vanuit de situatie. Net zoals je mensen hebt die het liefst bier drinken en mensen die vooral van wijn houden, zijn er persoonlijkheidspsychologen en sociaal psychologen – maar de vraag is dus hoe ze zo geworden zijn en of ze altijd zo zijn...

Is er een bier-gen? Zijn er wijnomgevingen? Drinkt een wijn-drinker nooit bier?

Ik dronk het liefst wijn en neigde naar de sociale psychologie. Het kwam mij voor als een optimistischer perspectief. Sociaal psychologen geloven dat kleine veranderingen in de omgeving grote veranderingen in gedrag kunnen veroorzaken. Mensen zijn oprecht gelukkiger als de zon schijnt dan wanneer het regent en achter een ronde vergadertafel komen mensen eerder tot overeenstemming dan wanneer ze aan een rechthoekige tafel moeten onderhandelen. Sociale psychologie legt de nadruk op de kracht van de situatie en breekt dus een lans voor de maakbaarheid van de samenleving. 'Laat me je omgeving zien en ik zeg je wat je moet veranderen om gelukkig te worden.'

Sociale psychologie is vrolijk. Het gaat niet om zieke versus gezonde mensen, over aangeboren persoonlijkheidsstoornissen of enge, onveranderbare, klinische DSM IV-profielen. In de sociale psychologie is niets set in stone omdat omgevingen constant kunnen veranderen. Alles is mogelijk. In de sociale psychologie

gaat het er niet om wie je bent, maar om hoe de omgeving je zo gemaakt heeft en wat je kunt doen om je omgeving te beïnvloeden en iemand anders te worden. Sociale psychologie sloot perfect aan bij mijn interesse voor media-ecologie, voor de invloed van propaganda, advertenties en reclame op onze cultuur en ons gedrag, en voor andere media-effecten.

Ik dronk het liefst wijn en neigde naar een totale omarming van de sociale psychologie, maar ik dronk ook wel eens bier en vond, diep in mijn hart, eigenlijk wel dat de sociale psychologie wel een erg optimistisch beeld schetste van de beïnvloedbaarheid van menselijk gedrag. Alsof via het juiste omgevingsontwerp per definitie het ideale gedrag eenvoudig kon worden uitgelokt. Hadden sociaal psychologen dan niets geleerd van de talloze mislukte pogingen om de ideale maatschappij in te richten? Waren ze niet op de hoogte van al die mislukte woongroepen, communes, sektes en kibboetsen? De maatschappij was niet maakbaar, zoveel was na alle mislukte pogingen daartoe wel duidelijk geworden. Op de keper beschouwd was het 'wij zijn onze omgeving'-idee ridicuul. In een en dezelfde omgeving (een school, een kerk, een buurt) zag je altijd heel veel verschillende soorten mensen en heel veel verschillende soorten gedrag. Waar kwamen die verschillen dan vandaan? Hoe kon de sociale psychologie die verklaren anders dan door te verwijzen naar persoonlijkheidsverschillen? Ergens diep in elk mens moest toch een unieke kern zitten die dergelijke verschillen tot uiting bracht? Wij zijn toch allemaal uiteindelijk, gewoon, ons... zelf?

Ik dacht een antwoord te kunnen vinden op deze vragen tijdens de colleges persoonlijkheidsleer. Net zoals in de colleges sociale psychologie een serie sociaal psychologen met verve hun vakgebied uitdroeg en het situationistische perspectief verdedigde door uit te leggen dat gedrag toch vooral door omgevingsfactoren wordt bepaald, zo had ik verwacht dat in de colleges persoonlijkheidsleer een serie persoonlijkheidspsychologen met vuur en vlam zou verkondigen dat gedrag vooral door persoonlijkheidsfactoren werd ingekleurd. Het was een schokkende ervaring om te ontdekken dit niet gebeurde.

Tijdens de Amsterdamse colleges persoonlijkheidsleer wer-

den we door een docent (die zich kleedde in zwierige jasjes en steeds een heftige lok in zijn blonde haar had gekamd) met een licht ironische blik ingewijd in het boek *Het Spel Der Persoonlijkheid* van Benjamin Kouwer. In dit boek poneerde Kouwer de stelling dat persoonlijkheid niet bestond. Persoonlijkheid was een leeg, onkenbaar begrip, dat we met theorieën die net zo zinloos als talloos waren probeerden te bezweren – omdat het zo fijn en rustgevend zou zijn als het wel bestond. Dat was de eerste en enige keer dat ik een docent een collegereeks lang de stelling hoorde verdedigen dat wat hij doceerde niet bestond. Het was een verfrissende relativering die meteen de vraag opwierp hoe kenbaar het object van al die andere soorten psychologie eigenlijk was.

Kouwer schreef zijn meesterwerk over persoonlijkheidstheorieën in 1963. Het boek begon met de omineuze zin: 'Aan niets twijfelt de mens zo grondig als aan zichzelf en aan zijn eigen soortgenoten' en het was een bij vlagen hilarisch sarcastische en 'kritische behandeling van de chaos van alles wat onder de naam van persoonlijkheid te lezen valt', zoals Kouwers collega-psycholoog Barendregt bij het verschijnen van het boek ooit schreef. Kouwer beschrijft stapje voor stapje, van de oude Grieken tot en met moderne Amerikaanse experimenteel psychologen, wat er zoal over persoonlijkheid is geschreven, getheoretiseerd en beweerd. De opvattingen van psychologen, medici, filosofen, sociologen, astrologen en andere karakterologen neemt hij onder de loop. Theophrastus, Schopenhauer, Skinner, Freud, Jung, Sartre: niemand kan de toets van Kouwers kritiek doorstaan. In zijn boek beschrijft en beschouwt hij de tientallen, honderden theorieën over 'het ware zelf' die de mens de afgelopen duizenden jaren bij elkaar heeft gekleid, om vervolgens in een zinderend slothoofdstuk tot de conclusie te komen dat Het Ware Zelf niet bestaat. Er bestaat geen kernpersoonlijkheid. De menselijke kern is niets. Als je een persoonlijkheidstest hebt die 'eerlijkheid' meet, kun je met die test – helaas – heel slecht voorspellen of die persoon vervolgens vals zal spelen met klaverjassen of zal afkijken tijdens een examen, of data zal vervalsen bij het uitvoeren van een onderzoeksproject. Niemand is altijd

eerlijk, doet altijd goed. Niemand is altijd oneerlijk, doet altijd slecht. Niemand is altijd hetzelfde.

Het is een extreem evolutionair perspectief. Om te overleven in voortdurend veranderende contexten en omgevingen, moeten mensen zich telkens weer aanpassen. Overleven is aanpassen. Mensen spelen rollen. Mensen veranderen, groeien, en hun persoonlijkheid neemt steeds andere gedaanten aan. Ook al blijft het biologische lichaam waarin de persoonlijkheid zich lijkt op te houden herkenbaar, het onderwerp zelf is onkenbaar want het beweegt altijd mee met de context. Het is met persoonlijkheid als met de boot van Theseus: als alle planken van het schip waarmee Theseus ooit over de zeeën voer stuk voor stuk vervangen zijn, als alle onderdelen van het schip vernieuwd zijn, is het schip dan nog wel hetzelfde als het schip van Theseus? Vergeleken met de boot waarmee Theseus ooit de haven verliet, is er geen onderdeel meer hetzelfde, maar toch is het nog steeds de boot van Theseus.

Volgens Kouwer is de mens een ui. Als we de schillen afpellen van ons publieke zelf, ons private zelf, ons ideale zelf, ons morele zelf, van ons gevoel van zelfvertrouwen en ons gevoel van eigenwaarde, van alle lagen, diepten, identiteiten en rollen die we in onszelf herkennen... dan blijft er ten slotte helemaal niets over. We hebben geen kern. 'Onze diepste essentie is de leegte, onze verborgen waarheid het niets,' concludeerde Kouwer, om vervolgens een aantal jaren na het schrijven van zijn onthutsende boek – zo gaat het gerucht – zelfmoord te plegen. Voor Kouwer was het besef dat persoonlijkheid een spel is en het ware zelf niet bestaat een loden last.

Voor mij voelde dit inzicht als een bevrijding. Als de conclusie is dat het zelf niet bestaat, dan is er ook niets om je zorgen om te maken. Als de kern van de zaak is dat je eigen ik onkenbaar is, dan ben je ervan verlost steeds weer te proberen antwoord te geven op zijnsvragen: als 'Wie ben ik?' en: 'Wat wil ik?' Kouwers *Het Spel Der Persoonlijkheid* stelde me gerust. Al die tijd dat ik gezocht had naar wie ik echt was en wat ik echt wilde, had ik mezelf vragen gesteld waarop geen antwoord bestond. En nu ik dat wist, kon ik die vragen eindelijk met rust laten.

IK BEN – OF MOET IK zeggen: was – een sociaal psycholoog.

Nadat Benjamin Kouwer me had doen beseffen dat het ware ik van mensen niet te kennen is, begreep ik dat ik niet anders kon dan de sociale psychologie omarmen en me vol overgave storten op de beschrijving en verklaring van hoe de gevoelens, de gedachten en gedragingen van mensen beïnvloed worden door hun sociale omgeving. Als Kouwer gelijk had en ‘persoonlijkheid’ inderdaad slechts een rollenspel is dat mensen spelen om te kunnen voldoen aan de verlangens van de sociale situatie waarin ze zich op een bepaald moment bevinden, dan was de logische conclusie dat alle aandacht ernaar uit moest gaan de psychologie van verschillende situaties in kaart te brengen, in plaats van de psychologie van verschillende persoonlijkheden.

Zo dreef – o ironie – persoonlijkheidspsycholoog Kouwer mij dus in de armen van de sociale psychologie. Ik was hem daar dankbaar voor, omdat het betekende dat ik niet hoefde te kiezen. Even geen keuzestress, even geen voors en tegens en mitsen en maren. Toneelspelen? Regisseren? Films maken? Schrijven? Studeren? Psychologie? Communicatiewetenschap? Kouwer duwde me met ferme hand een duidelijke richting op: sociale psychologie. Deze sturing voelde bijzonder prettig en rustgevend, omdat ze me bevrijdde van een hoop gepieker. Eindelijk vrij.

Ik voelde me vrij, omdat ik minder keuze had. Kan dat: minder keuze, meer vrijheid? Vrij zijn betekent vrij om te kiezen wat je wilt, vrij om je eigen weg te gaan en je eigen lot te bepalen. Geen keuze hebben betekent dat er geen zelfbeschikking is,

dat je zelf niet kunt besluiten welke wending je leven neemt. Hoe meer keuze, hoe beter.

Als je in een land woont waar weinig of geen keuze is, waar alle huizen op elkaar lijken, waar iedereen in eenzelfde auto rijdt, waar alle winkels vol staan met dezelfde producten, waar je maar één soort brood, één soort jam, één soort pindakaas kunt kopen, is de kans groot dat je je niet erg vrij (en niet erg gelukkig) voelt. Mensen willen zich kunnen onderscheiden van anderen. Ze willen de vrijheid hebben om het leven te kunnen kiezen dat bij hen past. Dit verlangen naar keuzeovervloed dicteert ook de filosofie van de vrije markt. Een vrije markt is een markt waar vraag en aanbod van producten en diensten worden overgelaten aan het verlangen naar vrijheid, aan de behoefte aan oneindige keuzemogelijkheden. In een vrijemarkteconomie is rijkdom dan ook gedefinieerd als de mogelijkheid om altijd vrij te zijn in je keuzes. Slapen? Eten? Een Ferrari? Een huis? Nog een? Een ander?

Het grote nadeel van totale keuzevrijheid is echter dat je de hele tijd bezig bent met beslissingen nemen. Als alles mogelijk is, moet je alles de revue laten passeren voordat je een keuze kunt maken. Als je meer keuzes hebt, moet je meer beslissingen nemen. En beslissingen nemen kost tijd en moeite. Kiezen tussen pindakaas met of zonder nootjes kan soms al knap lastig zijn, maar stel je eens voor dat er ook nog een dieetvariant is met minder suiker, een crèmevariant, en een grote, een kleine, een cashewnoten- en een kleine-crème-cashewnotenvariant, enzovoort, enzovoort. Kiezen uit heel veel mogelijkheden is nagenoeg onmogelijk, omdat ons brein niet groot en sterk genoeg is om op een goede manier alle relevante informatie op te nemen, te verwerken, te vergelijken en te wegen. Hoe lang is meer keuze hebben nog leuk?

'Wat eten we vandaag?'

'Aardappelen-groente-vlees.'

'Oké.'

'Wat eten we vandaag?'

'Jij mag het zeggen, net als altijd, we hebben alles in huis.'

'Alweer? Nou, doe dan maar aardappelen-groente-vlees.'

'Wat voor aardappelen? Wat voor vlees? Wat voor groente?'

'Wat heb je?'

'Alles.'

'Alles?'

'Alles.'

'Dan eet ik wel niets.'

Ik groef me in in de sociale psychologie en raakte steeds meer overtuigd van het idee dat menselijke gevoelens, percepties en gedragingen grotendeels door de situatie worden bepaald. Ik werd een *situationist* en trok ten strijde tegen *personisme*. Want de sociale psychologie stelde niet alleen dat gedrag grotendeels wordt gestuurd door situationele factoren, de sociale psychologie leerde me ook dat het de menselijke natuur is om de macht van de situatie zwaar te onderschatten en de kracht van de persoon sterk te overdrijven. Tegen beter weten in verklaren mensen gedrag het liefst in termen van stabiele persoonlijkheidskenmerken. Ook al blijkt uit hun gedrag heel duidelijk dat men zich steeds aanpast aan verschillende situaties, contexten en omgevingen, toch hebben mensen vaak het gevoel dat gedrag vooral ingegeven wordt door vastliggende persoonlijkheidskenmerken en motieven. Waarom? Omdat dat hun een gevoel geeft van controle en duidelijkheid. Henk doet iets. Waarom? Omdat hij Henk is.

'Waarom is Alexander van zijn fiets gevallen?'

'Omdat Alexander niet zat op te letten.'

'Niet omdat het zo hard waaide?'

'Nee, omdat hij niet zat op te letten.'

'Maar als het hard waait, valt bijna iedereen van zijn fiets.'

'Ja, en daarom had hij beter moeten opletten.'

Als je opgroeit in de getto's van Rotterdam, is de kans op een succesvol en rijk leven kleiner dan wanneer je opgroeit in een van de prachtige wijken van Wassenaar. Als vlak voor het maken van een spannende test of examen een aantrekkelijke medecursist je lief in de ogen kijkt, is de kans groter dat je verliefd wordt dan wanneer je lijf minder gespannen is. Helaas zijn dergelijke situationele invloeden vaak onzichtbaar. Aan een succesvolle zakenman op de Zuidas kun je niet onmiddellijk zien

dat hij in Wassenaar opgroeide en gestudeerd heeft aan Harvard. En aan de zwerver een paar straten verder kun je niet onmiddellijk zien dat hij in een getto opgroeide, zonder vader en met een heroïne gebruikende moeder. En als je denkt dat je verliefd aan het worden bent, is het makkelijker om te denken dat het komt door de liefde (die voor je staat) dan door het weer (als de zon schijnt worden mensen sneller verliefd, omdat ze vrolijker zijn), door de zenuwen (als mensen gestrest zijn worden ze sneller verliefd, omdat ze zenuwen verwarren met liefdesgevoelens) of door de alcohol (als mensen aangeschoten zijn worden ze sneller verliefd, omdat ze mentale lichtheid verwarren met liefdesgevoelens). Wat je ziet is de persoon, niet zijn of haar sociale omgeving of sociale geschiedenis. Wat je ziet is een succesvolle zakenman, een afgeleden zwerver, een aantrekkelijke medecursist. Wat je niet ziet zijn Wassenaar, het getto en de zenuwen.

Het zou fijn zijn als het gedrag van mensen altijd en uitsluitend veroorzaakt wordt door hun persoonlijkheid, want dan weten we wie we waarop kunnen aanspreken. Als je bent wat je doet, dan ben je een held als je goed presteert en een sukkel als het tegenzit. Kouwer en de sociale psychologie leren ons dat zo'n positie vaak moeilijk houdbaar is. In veel gevallen voelen, denken en doen we slechts wat de context ons aanreikt. Daarom voelt lauw water anders als je net uit een warm bad bent gestapt dan wanneer je net uit de vrieskou bent gestapt. En daarom doet in Toronto iedereen zijn trui uit als het in januari opeens 16 graden is, terwijl in Miami iedereen dan juist zijn trui aandoet. En daarom voelt een 8 anders als de rest van de klas een 9 heeft vergeleken met wanneer het gemiddeld cijfer een 7 is.

De aandacht die de sociale psychologie heeft voor de invloed van locatie maakt de sociale psychologie een psychologie van de straat. De fenomenen die de sociale psychologie bestudeert zijn doodgewoon en alledaags. In sociale psychologie gaat het niet om ionen, herpetologie, intertekstualiteit, p300-potentialen of pareto optimale vergelijkingen. Sociale psychologie bestudeert relaties en opinies, stereotypen en attitudes, gevoelens en emoties. Maar sociale psychologie is geen journalistiek. Ook al is het soms moeilijk, sociale psychologie probeert het alle-

daagse te bestuderen met een kien oog voor precisie en toetsbaarheid. Het is deze koppeling tussen het alledaagse en het precieze die de sociale psychologie een bijzondere en kwetsbare plaats geeft. Het is een constant balanceren tussen open deuren intrappen en muggenziften.

In de colleges klinische, ontwikkelings- en organisatiepsychologie werd me langzaam duidelijk dat de sociaalpsychologische preoccupatie met de zo precies mogelijke, muggenzifterige beschrijving van het opendeurachtige gewone een uitzondering was. Klinische psychologie ging over psychopathologieën en werd ook wel 'abnormale psychologie' genoemd. In de colleges ging het vooral over een correcte diagnose van vreemd, afwijkend gedrag en over de genezing van complexe psychologische stoornissen. Ook in de colleges ontwikkelingspsychologie lag de nadruk op het zieke en het abnormale. Ontwikkelingspsychologen waren geïnteresseerd in de mentale veranderingen die optreden tijdens het ouder worden. Maar omdat die veranderingen in de eerste jaren van een mensenleven uitzonderlijk snel gaan, gingen de meeste colleges ontwikkelingspsychologie over ontwikkelingsstoornissen bij jonge kinderen, over leerproblemen op school en over het begrijpen van kinderen die zich uitzonderlijk goed of uitzonderlijk slecht ontwikkelen, en minder over het begrijpen van gewone, gezonde mensen die zich normaal ontwikkelden. Tijdens de colleges organisatiepsychologie leerde ik veel over het gedrag van mensen in organisaties, maar ook hier was mijn indruk dat de aandacht vooral uitging naar wat er allemaal fout kon gaan in organisaties en hoe toxische combinaties van persoonlijkheidsstijlen en organisatievormen leiden tot stress, burn-out, machtsmisbruik, wangedrag, ineffectief leiderschap en samenwerkings- en coördinatieproblemen. Vergeleken met alle aandacht voor het zieke, het foute en het abnormale in de andere psychologieën had de sociale psychologie verrassend veel oog voor het gezonde en het alledaagse. Sociale psychologie bestudeerde het alledaagse leven van gewone, gezonde mensen. Dat betekende natuurlijk niet dat in de sociale psychologie geen vreselijke dingen bestudeerd werden. Gezonde mensen kunnen ook vreselijke dingen doen.

Sterker nog: twee van de beroemdste sociaalpsychologische experimenten, het Stanford Prison-experiment en het Milgram-experiment, waren studies naar de (situationele) banaliteit van het kwaad. Maar zowel in het Stanford Prison- als in het Milgram-experiment ging het om het 'slechte', 'kwade' gedrag van gewone, gezonde, normale mensen. In het Stanford Prison-experiment werden studenten overgebracht naar de kelders van Stanford University, die ten behoeve van het experiment waren ingericht als een gevangenis. Het experiment had tot doel om te bestuderen hoe het krijgen van een 'rol' het gedrag van mensen beïnvloedt. De studenten werden willekeurig gesplitst in twee groepen. De ene groep werd 'bewaker' en de andere groep werd 'gevangene'. Vrij snel en zonder noemenswaardige interventie van de onderzoekers begonnen de bewakers en de gevangenen zich naar hun rol te gedragen. Gevangenen werden onderdanig en bewakers konden de verleiding niet weerstaan om hun macht te misbruiken, de gevangenen grof toe te spreken en hun bizarre opdrachten te geven. Het was de bedoeling dat het experiment zes weken zou duren, maar na twee weken moest het gestopt worden, omdat het machtsmisbruik extreme vormen had aangenomen. Zo moesten gevangenen zich herhaaldelijk *en plein public* uitkleden en als ze protesteerden werden ze geslagen met een brandblusser.

In zijn beroemde gehoorzaamheidsexperiment toonde Milgram aan dat gewone, gezonde, normale mensen bereid zijn om de opdrachten van een gezaghebbende (een dokter in een witte jas van Yale University) uit te voeren, zelfs als die opdrachten in strijd zijn met hun persoonlijk geweten. Milgrams inspiratiebron vormden Hitler-Duitsland en de Holocaust. Bij Milgrams experiment werd gewone, gezonde, normale mensen gevraagd om elke keer als een 'leerling' die in een andere kamer een psychologische test deed een fout maakte via een apparaat (nep)schokken te geven. Bij elk fout antwoord ging het voltage van de zogenaamde schok met 15 volt omhoog. Wat de deelnemers niet wisten, was dat de 'leerling' een acteur was en dat er niet echt schokken werden uitgedeeld. Wanneer het voltage hoger en hoger werd en de leerling begon te kermen en schreeu-

wen, gaven veel deelnemers aan dat ze wilden stoppen. Maar als de gezaghebbende dokter dan zei: 'Gaaf u maar verder,' en later: 'Het is essentieel dat u doorgaat,' werd er gehoorzaamd en gehoorzaamd en gehoorzaamd, ongeacht het gekreun en gebons dat de deelnemers konden horen uit de kamer waar de leerling zat die de schokken ontving en óók als er boven het schokkenknopje *lethal* stond. Gewone, gezonde, normale mensen bleken dus in staat de meest vreselijke dingen te doen.

Hoe meer ik las en leerde over sociale psychologie, hoe gefascineerder ik raakte. Ik volgde alle colleges, las meer dan er van me verwacht werd en zat het liefst vooraan bij seminars en werkgroepen. Ik was verkocht. Goede sociale psychologie was net als een goed toneelstuk of een goede film: door met een vergrootglas te kijken naar het leven van alledag maakte sociale psychologie het alledaagse interessanter en spannender. Maar omdat het de sociale psychologie niet te doen was om rake en scherpe observaties, maar om ware en betrouwbare inzichten, was goede sociale psychologie vooral béter dan een goed toneelstuk of een goede film. Milgram is bevreemdender dan een avondje absurd theater en Stanford Prison is beter dan de film.

Met haar voorliefde voor eenvoudige, elegante experimenten om alledaagse fenomenen in detail te onderzoeken maakte sociale psychologie van het gewone, alledaagse sociale leven wetenschap. Ik keek mijn ogen uit en voelde me als een kind in een net geopende snoepwinkel: dus dit is er allemaal te koop in de wereld!

Waarom krijg je eerder hulp als je in het water ligt en er één persoon aan de kant staat dan wanneer er meer mensen staan te kijken? Omdat er bij meer toeschouwers sprake is van 'diffuse verantwoordelijkheid': iedereen wacht op het verantwoordelijkheidsgevoel van de anderen.

Waarom steek je, ook al wil je nog niet dood en weet je dat het slecht voor je is, toch weer een sigaret op? Omdat mensen deze 'cognitieve dissonantie' oplossen door de verschillende onderdelen aan te passen: roken is niet zo slecht, ik rook trouwens heel weinig, dood gaan we allemaal, ik sport, in ben onkwets-

baar, niet-rokers zijn ongezellig, ik kan stoppen als ik wil, ik ga morgen stoppen, echt.

Waarom gebruiken mensen te pas en te onpas stereotypen om het gedrag van anderen te verklaren en te beoordelen? Omdat mensen lui zijn en sociale categorieën (homo's, Marokkanen, Belgen) en de bijbehorende stereotypen (verwijfd, crimineel, dom) de wereld helder en overzichtelijk maken. Net zoals het fijn is om te kunnen vertrouwen op het feit dat stoel en zitten bij elkaar horen, zo is het ook prettig om te denken dat vrouw-emotioneel, man-competitief, kind-onschuldig, hooligan-agressief en professor-slim bij elkaar horen, ook al zijn in de werkelijkheid dergelijke associaties niet altijd (of meestal niet) van toepassing.

Leidt porno op internet tot breezerseks in een kelderbox? Laat tieners porno of iets anders kijken. Vraag naar hun verlangens, meet hun normen en waarden, kijk hoe ver ze gaan. Is de eerstvolgende onderwijsvernieuwing een goed idee? Leidt het nieuwe belastingformulier tot minder fraude? Zijn keynesiaanse stimuleringsmaatregelen effectief? De experimentele sociale psychologie, zo begon ik langzaam te ontdekken, kon met bijna elke vraag uit de voeten.

In het laatste jaar van mijn studie begon ik zelf te experimenteren. Eindelijk. Na wat geoefend te hebben in werkgroepen en onderzoekspractica en na de kunst te hebben afgekeken tijdens stages en studentassistentenschappen, mocht ik tijdens het laatste jaar van mijn studie zelf een aantal experimenten bedenken, opzetten en uitvoeren. Alles mocht, niets was te gek. Wat moest ik doen? Help. Keuzestress.

Ik had Neil Postmans boeken nog steeds naast mijn bed liggen en mijn hart was nog steeds in de ban van media-ecologie, van het *medium is the message*-idee dat mediastructuren menselijke culturen vormgeven en in stand houden. Met in mijn achterhoofd dat wat ik had opgestoken van de colleges sociale psychologie probeerde ik dit grote, veelomvattende idee om te zetten in een serie toetsende experimenten.

Ik ging onderzoek doen naar welk soort mediaboodschappen

het makkelijkst gedrag kunnen beïnvloeden. Wat onderscheidt goede van slechte massamediale gedragsveranderingscampagnes? Ik was nogal ambitieus. Ik zat dagen, weken in de bibliotheek, las alles wat los- en vastzat en wat geheel, zijdelings of in het geheel niet met mijn onderzoeksvraag te maken had. Ik leerde de moderne en klassieke literatuur over massamediale effecten vanbinnen en vanbuiten kennen en schreef de ene onderzoeksamenvatting na de andere, maar ik kwam er niet uit. Mijn wensen waren groter dan mijn geest. Er waren te veel theorieën, theorettes en theoretjes. Ik wist niet waar ik moest beginnen en hoe ik een en ander in kaart kon brengen. Help. Keuzestress.

Gelukkig had ik een zeer goede en geduldige-maar-volhardende afstudeerbegeleider. Hij hielp me uit het sociaalpsychologische en communicatiewetenschappelijke moeras door te wijzen op het bestaan van de *impersonal impact*-hypothese. Nu kon ik gerichter zoeken en lezen.

Er ging een wereld voor me open. Het voelde alsof ik op zoek mocht naar de heilige graal. De literatuur over de effectiviteit van massamediale voorlichtingscampagnes was een grote chaos. Sommige onderzoeken lieten zien dat dergelijke campagnes zeer effectief konden zijn; andere onderzoeken lieten zien dat ze zelden tot nooit effect hadden, en weer andere onderzoeken toonden aan dat sommige campagnes soms effect hadden op sommige groepen mensen. Geen enkel onderzoek kon overtuigend aangeven wat het belangrijkste verschil was tussen effectieve campagnes en niet-effectieve campagnes.

De *impersonal impact*-hypothese bood echter een even eenvoudige als elegante oplossing: of een campagne een effect heeft of niet is afhankelijk van waar je naar kijkt. Waar je naar kijkt bepaalt of je effect ziet of niet. Studies die vooral geïnteresseerd zijn in het meten van massamediale effecten op maatschappelijk niveau vinden meestal wel effecten, terwijl studies die willen weten of massamedia meer persoonlijke overwegingen kunnen beïnvloeden meestal geen effecten laten zien. Dus als je mensen op tv voorlicht over aids en het belang van condoomgebruik, worden ze zich misschien wel bewuster van het betref-

fende maatschappelijke probleem ('Aids moet bestreden worden', 'Het is belangrijk dat meer mensen veilig vrijen'), maar is er van een overeenkomstig effect op persoonlijk niveau waarschijnlijk geen sprake ('Ik hoef geen condooms te gebruiken want mijn bedpartners hebben geen aids'). Als je mensen een filmpje laat zien over verkeersonveiligheid en het nut van snelheidslimieten, is iedereen het erover eens dat 'er minder ongelukken zouden gebeuren als iedereen zich aan de maximum-snelheid zou houden', maar zo'n filmpje geeft niemand het gevoel dat de eigen rijstijl moet worden aangepast ('Ik rijd altijd heel veilig, ook als ik hard rijd'). Mensen voelen zich relatief onkwetsbaar en zijn daarom onrealistisch optimistisch over de kans dat hun iets overkomt. Wij denken allemaal dat we ruim bovengemiddeld zijn en dat ongeluk iets is voor anderen; niet voor mij, niet voor jou, maar voor 'hullie'.

Massamediale campagnes kunnen daar weinig aan doen, zo stelt de impersonal impact-hypothese. Massamediale campagnes kunnen mensen bewust maken van een maatschappelijk probleem, maar ze zijn niet goed in staat om mensen aan te zetten tot de noodzakelijke gedragsverandering. De massamedia hebben ons allemaal bewust gemaakt van het feit dat het slecht gaat met ons klimaat, maar slechts een enkeling van ons laat de auto vaker staan, eet minder vlees, doucht korter en doet als het kouder wordt eerder een trui aan dan de verwarming hoog te zetten.

De impersonal impact-hypothese vat de literatuur over massamediale effecten elegant en overzichtelijk samen, maar klopte het ook? Strikt genomen was volgens de theorie massamediale gedragsbeïnvloeding onmogelijk. Dat kon niet waar zijn. Sommige campagnes en reclames hadden wel degelijk op zowel maatschappelijk als persoonlijk niveau effect. Ik dronk Rivella omdat ik een 'beetje gek maar wel anders' wilde, en ik hield tijdens het eten en drinken altijd rekening met 'de schijf van vijf', en ik stortte wanneer het moest behoorlijke bedragen op 'giro 555'.

Ik besloot de literatuur nog eens heel goed door te spitten. En natuurlijk vond ik een behoorlijk aantal studies die de imper-

sonal impact-hypothese ontkrachtten. Die hypothese was ook te mooi om waar te zijn. Op alles bestaat immers een uitzondering. Niet alle massamediale boodschappen hebben uitsluitend een effect op maatschappelijk niveau, want sommige campagnes zijn in staat om mensen op een persoonlijk niveau te raken. Maar wat typeert dergelijke campagnes? Wat definieert de uitzondering? Wat bepaalt de regel? Waarin verschillen campagnes die wel een effect hebben op persoonlijk niveau van campagnes die zo'n effect ontberen?

Ik ging terug naar de bibliotheek, terug naar de literatuur, op zoek naar een antwoord. Wat voor soort informatie spreekt mensen persoonlijk het meest aan? Op basis van wat voor soort informatie veranderen mensen hun gedrag? Het werd steeds moeilijker en spannender om duidelijke antwoorden te vinden. Ik las over de effecten van kleuren, atmosferen, geluiden; over de invloed van spanning, van angst en van blijdschap; over de rol van verhaallijnen en over het belang van aansprekende rolmodellen. Er waren veel factoren die massamediale beïnvloeding op persoonlijk niveau konden aanmoedigen, maar wat hadden al die factoren gemeen, wat was de grootste gemene deler?

Het duizelde me. Elke dag sleepte ik een grotere stapel artikelen en papieren vol aantekeningen mee de bibliotheek in om een antwoord te formuleren. Ik was nu in de meer basale, theoretische uithoeken van de literatuur over massamediale effecten beland, op het snijvlak met de psychologie. En daar vond ik de oplossing.

Eigenlijk was het heel eenvoudig: als je effect wilt bereiken op persoonlijk niveau, moet je mensen aanspreken op dat niveau. Als je mensen persoonlijk wilt raken, moet je hen aanspreken op een manier die hen direct raakt, op een manier die overeenkomt met een directe ervaring. Immers, wanneer veranderen mensen hun gedrag? Wanneer keren mensen op hun schreden terug? Als ze zelf iets hebben meegemaakt, als ze zelf iets hebben ervaren. Mensen worden voorzichtiger als ze zelf de consequenties van onvoorzichtigheid hebben ervaren. Mensen worden moreler als ze zelf de gevaren van immoraliteit hebben gevoeld. Onveilig vrijen? Eén keer een vreselijke geslachtsziekte

en je weet wel beter. Te hard rijden? Eén keer een bijna-dodelijk auto-ongeluk en je houdt je voorgoed in.

Voor massamediale campagnes is het per definitie onmogelijk om mensen persoonlijk aan te spreken, om ze iets direct te laten ervaren, omdat dergelijke campagnes per definitie massaal en daarom onpersoonlijk zijn. Maar hoe kon het dan dat sommige massamediale campagnes wél succesvol waren in het beïnvloeden van persoonlijke oordelen en het veranderen van gedrag? Hoe kon het dat sommige massamediale boodschappen een diep persoonlijke indruk konden achterlaten en voelden alsof je het allemaal zelf had meegemaakt?

Het antwoord was kinderlijk eenvoudig en ik schaamde me ervoor dat ik er weken, zo niet maanden naar op zoek was geweest, terwijl het zo ontzettend voor de hand lag: succesvolle massamediale campagnes zijn kopieën van directe, persoonlijke ervaringen. Als je mensen wilt beïnvloeden, moet je hen persoonlijk aanspreken, en dat doe je door een directe ervaring te imiteren. Effectief beïnvloeden is directe ervaring veinzen.

Ik sleepte een nog grotere stapel artikelen en aantekening-papieren de bibliotheek in en bekeek alle studies en onderzoeken die ik de afgelopen maanden had bekeken en samengevat nog eens in het licht van dit nieuw verworven inzicht. Het was zonneklaar. Sterker nog: soms stond het er gewoon letterlijk. Ik had er al die tijd overheen gelezen.

Welke informatie heeft een effect op persoonlijk niveau? Levendige, emotionele, verhalende, involverende informatie over mensen zoals jij. Welke informatie spreekt het meest aan? Informatie die jou bij het verhaal betreft en die aanvoelt alsof je het allemaal zelf beleeft. Het klonk zo waar en zo logisch, het klonk bijna tautologisch.

Met hulp van mijn begeleider zette ik een aantal experimenten op die dit idee moesten toetsen. We lieten studenten – aangepaste – krantenartikelen lezen over ziekenhuisinfecties of over auto-ongelukken en vroegen hun vervolgens om op maatschappelijk niveau ('Het is een maatschappelijk probleem') en op persoonlijk niveau ('Ik vrees dat het mij zal overkomen') risico's in te schatten en uitspraken te doen. En inderdaad: kranten-

artikelen met levendige, verhalende informatie en krantenartikelen die iemand beschreven die erg op de respondenten leek (een student) werden meer als 'echt' en 'persoonlijk' ervaren en hadden meer invloed op persoonlijke oordelen dan artikelen die dergelijke informatie ontbeerden. De code was gekraakt.

De code was gekraakt. Of liever gezegd: ik was, door de literatuur over massamediale effecten en sociaalpsychologische beïnvloeding te lezen, te herlezen, en opnieuw te lezen en te herlezen, een oud, vergeten inzicht tegen het lijf gelopen, dat ik vervolgens had afgestoft, had opgepoetst, water had gegeven en naar het licht had gedraaid. Ik had orde aangebracht in de chaos. Het was oude wijn in nieuwe zakken, maar als je zelf te jong bent om de oude wijn ooit te hebben geproefd, is dat nauwelijks een probleem. Ik was dolblij. Voor de herontdekkende naïeveling voelt elk inzicht als een geweldige noviteit.

De smaak van ontdekking – ook al ging het hier meer om afstoffen dan om ontdekken – was de smaak van voldoening. Ik vond het prachtig om te zien dat eenvoudige, subtiele veranderingen in een tekst voldoende kunnen zijn om mensen anders te laten denken en oordelen over zichzelf en de maatschappij. Studenten lezen een krantenartikel dat meer of minder levendig geschreven is, en huplakee, ze schatten maatschappelijke risico's anders in en zien zichzelf anders. Door te draaien aan de knoppen van de taal kun je mensen voor je boodschap winnen of kun je ze verliezen. En dat gebeurt allemaal onbewust, zonder dat ze het zelf weten. De deelnemers aan mijn onderzoek hadden geen idee dat de manier waarop het nieuws gebracht was hun inschattingen en oordelen had beïnvloed. De meesten hadden het gevoel dat die twee zaken niets met elkaar te maken hadden.

Ik had iets gevonden wat werkte. Het was triviaal, suf en te simplistisch voor woorden, maar ik had een eenvoudige methode uit de literatuur opgediept om te onderzoeken welk type informatie een effect heeft op mensen en welk type niet. Ik wist aan welke knoppen ik moest draaien om in een experimentele onderzoeksopzet iets te laten verschijnen of verdwijnen. De mo-

gelijkheden leken eindeloos. Ik kon onderzoeken wat ik wilde.

Tijdens mijn onderzoek naar de impersonal impact-hypothese zag ik een Italiaanse televisiefilm over het leven van een eenzaam jongetje ergens in een kustplaatsje in Italië. Eén scène uit die film kan ik me nog steeds herinneren. In een gymzaal is een groep kleuters samen met hun leraar op de grond aan het tekenen, kleuren en krijten. De kleuters zitten over de hele zaal verspreid en zijn in de opperste concentratie aan het werk. Het is een enorm gekrioel en geen van de kleuters lijkt enige belangstelling te hebben voor wat de anderen aan het doen zijn. Als ze allemaal klaar zijn, klimt de leraar hoog in het klimrek van de gymzaal en kijkt hij naar beneden. Onder hem ontvouwt zich een fantastisch sterrenstelsel van kleurige zonnen, manen, schitterende sterren en planeten.

Wetenschappelijk onderzoek doen is puzzelen. Het is een puzzel bedenken, stukjes zoeken, gaten ontdekken, nieuwe stukjes zagen en kijken of alles past. Het is gepriegel op de vierkante millimeter, maar het doel is inzicht en overzicht op de vierkante centimeter, of liever nog: op de vierkante decimeter. Als het gezaag, geschuur en geplak voorbij is en je afstand kunt nemen om naar het eindresultaat te kijken, zie je niet meer wat oude en nieuwe stukjes zijn of welke stukjes beter of slechter passen. Als je afstand neemt, zie je een prachtig plaatje. Het geeft een heerlijk gevoel als het klopt wat je hebt bedacht. Het is heerlijk om een idee te ontwikkelen en dit vervolgens zowel theoretisch als empirisch uit te werken en te toetsen. Het is helemaal geweldig om vervolgens, misschien na wat *trial and error*, te ontdekken dat je idee klopt.

Maar soms klopt het niet. Soms mislukt een experiment. Soms – om niet te zeggen vaak – komen de resultaten niet overeen met wat jij had bedacht. Soms wil de werkelijkheid eenvoudigweg niet meewerken aan je theoretische analyses, hoe zorgvuldig en logisch die ook zijn. Frustrerend, maar het zij zo. Soms heb je gewoon ongelijk en moet je harder nadenken en beter je best doen. Maar als jij niet vindt wat je verwacht te vinden, terwijl anderen het wel vinden, is de frustratie extra sterk.

De literatuur staat vol met effect x. Bijvoorbeeld: als je mensen een tekst laat lezen waarin subtiel het woord 'vriendelijk' een paar keer voorkomt, gaan ze anderen positiever beoordelen, maar als er niet 'vriendelijk' maar 'Ghandi' of 'Mandela' staat (dus vriendelijke personen), worden beoordelingen van anderen juist negatiever. Jij wilt ook x aantonen; je leest de x-literatuur zeer nauwkeurig en doet precies wat de methodesecties van de x-literatuur zeggen dat je moet doen, maar jij vindt y, niet x. Wat nu? Nog een keer proberen. Weer y. Wat nu? De relevante literatuur nog eens lezen en samenvatten, het materiaal aanpassen en nog een keer proberen. y. Wat nu?

Ik deed iets fout. Er was vast iets essentieels in het recept voor het x-effect dat ik telkens maar over het hoofd zag. Maar wat? Ik besloot de zaak voor te leggen aan de experts, aan mensen die wel het x-effect hadden gevonden en die er veelvuldig over hadden gepubliceerd. Misschien wilden zij hun materiaal aan mij opsturen? Ik ging brieven schrijven. Tot mijn verbazing kreeg ik op de meeste daarvan snel en uitgebreid antwoord. Mijn collega's stuurden stapels instructies, vragenlijsten, papieren en computerprogramma's op.

Toen werd het me duidelijk. Bij de meeste postpakketten kreeg ik een briefje of geel Post-It-blaadje, waarop extra instructies en uitleg stonden:

'Draai deze studie niet op de computer. We hebben dat geprobeerd en dat werkt niet. Het werkt alleen als je het met papier doet.'

'Dit experiment werkt alleen als je *vriendelijkheid* of *aardigheid* meet. Met *leuk* of *aangenaam* of *fijn* werkt het niet. Ik weet niet waarom.'

'Na het lezen van het krantenartikel moet je mensen altijd drie minuten iets anders te doen geven. Niet langer, niet korter. Drie minuten, anders werkt het niet.'

'Deze vragenlijst werkt alleen als je hem afneemt in groepjes van drie tot vijf mensen. Niet groter.'

Tijdens al mijn zoektochten in de literatuur en in onderzoeksrapporten was ik deze instructies en waarschuwingen nooit ergens tegengekomen. Het ging hier om procedurele adviezen die

zich buiten het officiële circuit afspeelden, maar desalniettemin zeer belangrijk bleken te zijn voor het ontwerpen van succesvolle experimenten.

Ik geloof niet dat alle x-effect-onderzoekers dit soort informatie bewust en opzettelijk weglieten wanneer ze rapporteerden over hun onderzoek. Integendeel, ze waren maar al te blij dat ze mij konden helpen bij mijn onderzoek.

Tijdens het bedenken en ontwerpen van een experiment neem je veel beslissingen. Waar gaat het onderzoek plaatsvinden? Computer of papier? Wat is het geslacht van de onderzoeksleider? Wat is de kleur van het papier, het lettertype, de regelafstand van de vragenlijst? Hoeveel vragen stel je? Hoeveel controlevragen? Wanneer stel je welke vraag? Hoeveel tijd geef je mensen per vraag? Hoeveel keuzemogelijkheden? Mogen mensen terugbladeren en antwoorden aanpassen? Enzovoort, enzovoort. Je neemt eindeloos veel beslissingen, en veel van deze beslissingen lijken geen consequenties te hebben, maar blijken later wel degelijk de resultaten te beïnvloeden, vaak vanwege onduidelijke redenen. Drie tot vijf minuten wachten tot de volgende fase van het experiment maakt wel uit. Een vragenlijst op papier of computer afnemen leidt wel degelijk tot verschillende resultaten.

Is het een oplossing om in onderzoeksrapporten in meer detail verslag te doen van de gebruikte methode? Ik denk het niet. Het probleem is immers dat vaak onduidelijk is welke details ertoe doen. Allemaal? Het weer? Grootte van de onderzoeksruimte? Apple- of Dell-computers? Het tijdstip waarop het onderzoek plaatsvond? De huidskleur van de onderzoeksleidster? De kleur van haar kleding? Haar lengte? Haar lengte? Aantrekkelijkheid? Kleur ogen? Alles rapporteren is onbegonnen werk.

Een van de meest populaire en succesvolle onderzoeksstromingen in de moderne sociale psychologie is de *Terror Management Theory*. Deze theorie stelt dat doodsangst de belangrijkste drijfveer is achter menselijk gedrag. Mensen hebben religie, cultuur, een positief zelfbeeld, stereotypen, vooroordelen en vijandbeel-

den nodig om hun doodsangst te beteugelen. Volgens de Terror Management Theory zorgen het menselijk instinct om zo lang mogelijk in leven te blijven en het menselijke besef dat het leven eindig is voor een dagelijkse confrontatie met een overwelldigende angst voor de dood. We gaan allemaal dood en dat is eng. Ook al wordt deze angst niet altijd bewust ervaren, hij sluimert constant, onbewust op de achtergrond van ons leven. Om deze angst te verzachten hebben mensen een groot aantal afweermechanismen ontwikkeld. Omdat de menselijke doodsangst zo allesoverheersend en allesbepalend is, is 'denken aan de dood' voldoende om deze afweermechanismen in werking te stellen; die beteugelen de vrees voor de dood. Laat mensen een aantal regels schrijven over hun eigen dood en, huplakee, ze worden religieuzer, meer bevooroordeeld, emotioneler, trotser op zichzelf ('ik ben geweldig') en hun cultuur ('Oranje is het beste') en agressiever tegen anderen ('jij bent een niksnut') en andere culturen ('De rode duivels kunnen er niets van').

De afgelopen decennia zijn er veel experimenten uitgevoerd die dergelijke effecten op zeer elegante wijze hebben laten zien. Maar er zijn ook mislukte experimenten. Niet veel, want de Terror Management Theory is ook een van de meest robuuste sociaalpsychologische theorieën. En toch doet denken aan de dood niet altijd wat je volgens de Terror Management Theory zou verwachten. De sociale werkelijkheid is nu eenmaal grillig en experimenteren is en blijft een kunst.

Zo gaat het verhaal dat een groep Nederlandse onderzoekers die erin geïnteresseerd waren de psychologische mechanismen achter de Terror Management-effecten te ontraadselen, de meest basale 'denken aan de dood'-effecten niet kon repliceren. Alles werd uit de kast gehaald: het onderzoek werd gedaan met studenten, met 'gewone' mensen, in kleine groepjes, in grote collegezalen, op de computer, met papieren vragenlijsten, maar niets hielp: in geen van de onderzoeken stelde denken aan de dood de verwachte verdedigingsmechanismen in werking.

Ten einde raad besloot een van de onderzoekers af te reizen naar een andere universiteit waar ook veel onderzoek werd gedaan naar de Terror Management Theory en waar wél de beken-

de verdedigingseffecten werden gevonden. Daar aangekomen zag hij geen noemenswaardige verschillen. De succesvolle onderzoeksgroep deed alles op exact dezelfde manier als de onderzoeksgroep die de 'denken aan de dood'-effecten steeds maar niet naar boven kon toveren. Er was één verschil: de succesvolle doodsonderzoekers waren links georiënteerde mannen van de grunge-generatie die leken te lijden aan het leven en allemaal, en altijd, zonder uitzondering, zwarte spijkerbroeken en zwarte rock-T-shirts droegen.

Experimenteren is een kunst. Het luistert nauw om het juiste gedrag op het juiste moment aan de juiste mensen te ontlokken. Om inzicht te krijgen in de psyche van de mens, om succes af te dwingen en applaus te oogsten, moet je het theater van het psychologische experiment zorgvuldig inrichten. Alle props, alle rekwisieten, de acteurs en de actrices moeten op de juiste manier staan opgesteld.

Ik werd er steeds beter in. Elke keer als ik een nieuw onderzoeksidee wilde toetsen, schreef ik mijn collega's en vroeg ik hun hoe zij het precies hadden gedaan. Mede dankzij de pakketten met vragenlijsten en onderzoeksmaterialen en vooral de begeleidende briefjes en gele Post-It-blaadjes, kreeg ik het experimenteren in de vingers. Mijn instrumentarium was beperkt (een eenvoudig computertaakje, het krantenartikelparadigma, subtiële taalfoefjes), maar ik begon steeds meer fingerspitzengefühl te ontwikkelen voor wat wel en niet werkte. Ik kreeg er lol in om uit te vogelen wat het juiste experimentele ontwerp was. Ik genoot van de zoektocht naar de juiste methodologische opzet om een bepaald resultaat naar boven te toveren. Ik had plezier in het echte experimentele ambachtswerk. Ik vond het spannend om langzaam ingewijd te worden in het Grote Genootschap van Geheime Procedures en tot het gilde te behoren van succesvolle onderzoekers die experimenten zo zorgvuldig en gedetailleerd kunnen ontwerpen dat de kans op inlossing van de experimentele verwachtingen extra groot is. 'Aha... drie minuten wachten tot je de echt belangrijke vraag stelt. Oké... Het werkt alleen als je het op een computer doet.'

Experimenteren is maatwerk. Een woord te veel of een meting te weinig, en een effect kan verdwenen zijn. Wat betekent dat? Is het ambachtswerk en gaat het erom de inhoud en mogelijkheden van de experimentele gereedschapskist steeds beter te leren kennen of is het goochelarij en gaat het om het avontuurlijk uitproberen van de experimentele trukendoos? Wat zegt dat over de wetenschappelijke waarde van de gevonden effecten? Hoe specifiek en subtiel zijn de situationele veranderingen die ertoe leiden dat een effect wel of niet gevonden wordt? Werkt het alleen maar als je het precies zo doet als je voorgangers? Is de invloed van de situatie zo sterk? Je verandert het lettertype van de vragenlijst, en weg is het effect? Ja. Als je iemand met je vuist op zijn neus slaat, krijgt hij een bloedneus, maar bij modern sociaalpsychologisch onderzoek gaat het om subtielere effecten en luistert het ontwerpen en combineren van de juiste manipulatie (de vuistslag) en de beste metingen (de bloedneus) vreselijk nauw.

Als je een experiment ontwerpt, doe je dat op een manier die de kans op een inzichtelijke uitkomst het grootst maakt. Je ontwerpt studies die passen bij de specifieke vraag die jij wilt beantwoorden. Je toetst jouw idee aan een concurrerend idee, maar wel op een manier die tot een uitkomst zal leiden. Als je denkt dat soep A lekkerder wordt gevonden dan soep B, terwijl anderen juist het omgekeerde voorspellen, nodig je mensen uit om die soepen te proeven. Met een lepel, niet met een vork of een zeef. Soep proeven met een vork of een zeef kan, maar leidt vooral tot rommel en viezigheid.

Als je een theorie hebt over hoe de wereld in elkaar zit, pak je het gereedschap dat het best past bij je theorie om uit te zoeken of je gelijk hebt. Wanneer je niet vindt wat je verwacht, weet je in elk geval dat het niet aan je gereedschap ligt. Als je wel vindt wat je verwacht, is de eerste stap gezet, en weet je dat – zo lang je je eigen gereedschap gebruikt – je theorie klopt. Je hebt dan in elk geval een beetje gelijk. Je hebt gelijk in jouw wereld, met jouw theorie en jouw gereedschap. En dat is al heel wat.

IN CHICAGO WOONDE IK in het International House. Ik had bedacht dat ik verder wilde met het oplossen van gedragswetenschappelijke puzzels en het ontwerpen van succesvolle experimenten, en ik vond dat je dat het best kon doen in een van de academische walhalla's van de Verenigde Staten. Amerika was de bakermat van de moderne sociale en gedragswetenschappen, en de meesten van mijn wetenschappelijke helden waren Amerikanen. De University of Chicago had me na mijn afstuderen in de sociale psychologie en communicatiewetenschap toegelaten in haar PhD-programma: ik zou in Chicago eerst twee jaar lang vooral cursussen volgen, om vervolgens steeds meer zelf onderzoek te kunnen doen en uiteindelijk te promoveren op een zelfgekozen onderwerp. In totaal zou alles zo'n vijf, zes jaar duren.

Maar ruim een jaar na mijn vertrek naar Chicago was ik terug in Nederland. Ik had heimwee naar de liefde van mijn leven, naar de rechtvaardigheid van anti-individualisme, solidariteit en sociaaldemocratie, en naar het geweldig hoge niveau van de Nederlandse sociale psychologie. Chicago was in veel dingen beter, maar niet in sociale psychologie.

Ik woonde in een klein kamertje vlak onder de hoektoren van het immense International House. In de grote dining hall had ik dagelijks felle discussies met andere internationale studenten die aan de University of Chicago studeerden en in het International House woonden. Het waren vooral letterenstudenten, sociologen en antropologen met wie ik optrok en mijn spaarzame vrije tijd doorbracht. We lazen Shakespeare en Nietzsche, dis-

cussieerden over politiek en *reaganomics*, en raakten niet uitgepraat over Rodney King. Rodney King was een Amerikaanse taxichauffeur die ruim een jaar eerder, in maart 1991, na een lange achtervolging op hardhandige en gewelddadige wijze was gearresteerd door de politie van Los Angeles. King was net voorwaardelijk vrij na een veroordeling voor diefstal en was bang dat hij weer de gevangenis in moest, maar de politie had de indruk dat hij onder invloed van de heftig hallucinogene drug PCP was en zich daarom nogal opstandig en vreemd gedroeg. De politiemannen die King uiteindelijk tegenhielden en arresteerden, gebruikten stenguns en wapenstokken om hem tot kalmte te manen. King werd geslagen, zakte op de grond, werd getrapt in zijn buik en in zijn gezicht en raakte onder het bloed. Deze gewelddadige arrestatie werd nationaal en internationaal nieuws, omdat een toevallige voorbijganger, die net een nieuwe videocamera had gekocht, alles filmde en zijn videotape vervolgens naar een televisiestation bracht.

Een jaar later, in april 1992, werden in een rechtszaak de politiemannen die King hadden gearresteerd en mishandeld, vrijgesproken van enige schuld. Dit leidde tot enorme verontwaardiging. Rodney King was Afro-Amerikaans en woonde in de overwegend zwarte South Central-wijk van Los Angeles, maar de rechtszaak was 'uit veiligheidsoverwegingen' verplaatst naar het overwegend blanke Simi Valley. In Simi Valley werden de politiemannen vrijgesproken door een jury van tien blanken, een latino en een Aziat. Onmiddellijk na de uitspraak braken er grote rassenrellen uit in Los Angeles en in andere steden in de Verenigde Staten. Winkels werden geplunderd, auto's werden in brand gestoken en er waren agressieve gevechten tussen verschillende etnische groeperingen.

Het International House stond in Hyde Park op de campus van de University of Chicago (UofC). En hoewel de UofC-campus een keurig aangeharkt en chic ogend geheel vormde, grensde het universiteitsterrein aan alle kanten aan een arm, verpauperd, overwegend zwart getto. Zo kon het gebeuren dat als ik uit het raam van mijn kamertje naar de luxe UofC-flat tegenover me keek, ik regelmatig Nobelprijswinnaars in hun keukens

met potten en pannen in de weer zag, terwijl een paar straten verder 's nachts de schoten van rivaliserende bendeleden te horen waren. De kans was dan ook groot, dacht ik, dat de Rodney King-rellen zouden overslaan van South Central, Los Angeles naar Hyde Park, Chicago. Toen Martin Luther King in 1968 op zijn balkon in Memphis, Tennessee, werd doodgeschoten, braken er ook onmiddellijk rellen uit in steden met een grote zwarte bevolking, zoals Chicago, Baltimore en Washington D.C. Tijdens de rellen van 1968 raakten in Chicago 48 mensen zwaar gewond, vonden 11 mensen de dood en werden 2150 burgers gearresteerd.

Deze keer sloeg de woede niet over. De rellen bleven beperkt tot Los Angeles. Ze duurden zes dagen, veroorzaakten 1 miljard dollar schade en kostten meer dan vijftig mensen het leven.

Tijdens de discussies in het International House probeerden we te achterhalen waarom de rellen zo extreem waren en dagenlang het internationale nieuws beheersten, en toch beperkt bleven tot Los Angeles. Waarom brak de pleuris niet uit in Chicago? De hardhandige arrestatie van Rodney King vond plaats in Los Angeles en niet in Chicago, dat was natuurlijk de hoofdreden, maar de overheersende opinie – van vooral de aanwezige antropologen – was dat South Central, Los Angeles, er slechter aan toe was dan Hyde Park, Chicago: grote werkloosheid, slechte scholen, veel armoede en weinig winkels, parken en sport- en ontspanningsfaciliteiten.

Een van mijn zwarte vrienden, Tyrone, was het hier niet mee eens. Hij was een militante politicoloog en was van mening dat alle zwarte getto's in Amerika er vanwege de ellende van reaganomics zeer slecht aan toe waren, en dat de blanke machtselite er alles aan deed om de erbarmelijke leefomstandigheden van arme, kansloze zwarte Amerikanen in stand te houden, zodat ze zelf rijk en machtig kon blijven. *'It's all about black suppression and white supremacy.'* Ik glimlachte toen Tyrone vol vuur zijn *conspiracy theory* ontvouwde die het uitzichtsloze bestaan in de Amerikaanse zwarte getto's moest verklaren. Zijn wijdlopijge, maar fascinerende getheoretiseer deed me denken aan het gegoochel met connecties en dwarsverbanden in Oliver

Stones ultieme samenzweringsfilm, *JFK*: 'It's a mystery wrapped in a riddle inside an enigma, but perhaps there is a key.'

Totdat Tyrone besloot me mee te nemen op een rondrit door de getto's van Hyde Park en omgeving. 'Take that grin off your face! You think it is funny! Let me show you funny.' Zijn theorie was dat blanke *city officials* en andere machthebbers ervoor zorgden dat op elke zoveelste straathoek van Hyde Park *liquor stores* stonden en verder niets. Door de zwarte bevolking zo veel mogelijk goedkope alcohol en slecht eten voor te schotelen zou het nooit tot de broodnodige revolutie komen.

We stapten in de auto en begonnen te rijden. Twee uur lang reden we langs lege parkeerterreinen, uitgebrande autowrakken, dichtgetimmerde panden, verlaten straten en treurige betonkolossen. Er waren weinig mensen op straat. En nergens zag ik de voor Amerika zo kenmerkende supermarkten en *shopping malls*. Maar er waren wel overal liquor stores, sommige met tralies voor de ramen en half opengetrokken hekwerken voor de deur, allemaal even somber. Op elke hoek een liquor store.

In de dagen dat in Los Angeles de Rodney Kingrellen voortwoeden, besloot ik te onderzoeken hoe de *Los Angeles Times* en *The New York Times* het afgelopen jaar, vanaf Kings arrestatie in maart 1991 tot april 1992, over de gebeurtenissen hadden geschreven. Mijn hypothese was dat daags na Kings gewelddadige arrestatie, emotionele analyses de boventoon zouden voeren en dat – vanwege de menselijke neiging om gedrag altijd eerst vooral in termen van persoonlijkheidskenmerken te verklaren – vooral personen de schuld zouden krijgen: Rodney King was een dief en onder invloed van drugs; de politiemannen die hem arresteerden waren racisten. Maar met het verstrijken van de tijd zouden er steeds meer genuanceerde, afstandelijke, situationele verklaringen in de kranten verschijnen: King was slachtoffer van de armoede in South Central; de politiemannen waren slecht opgeleid en hadden niet het juiste materiaal om goed hun werk te kunnen doen. Omdat het voor de *Los Angeles Times* letterlijk moeilijker was om afstand te nemen van *the Rodney King beatings* was mijn voorspelling dat de emotionele, persoonsge-

richte analyses in die krant langer stand zouden houden dan in *The New York Times*.

Ik had niet veel kaas gegeten van tekstanalyse en was er niet in geschoold wetenschappelijk verantwoorde inhoudsanalyses te maken, maar mijn ideeën over de rol van afstand, emoties en het verstrijken van de tijd in hoe kranten een extreme gebeurtenis beschrijven en verklaren, leken me logisch en het onderzoeken waard. Ik vond het spannend om uit te zoeken of ik gelijk had.

Dagenlang bladerde ik in de UofC-bibliotheek de ene na de andere krant door op zoek naar berichtgeving over de Rodney King-arrestatie en noteerde, interpreteerde en categoriseerde wat ik las. En ik vond wat ik zocht: in de loop der tijd veranderden de beschrijvingen en analyses van de gewelddadige arrestatie van Rodney King van 'persoonlijk' naar 'situationeel' en dit veranderingsproces duurde langer in Los Angeles dan in New York.

Ik zuchtte diep. Deze ontdekking gaf me een geweldig volstaan gevoel. Een gevoel van rust. Ik schoof alle krantenartikelen en aantekeningen opzij, wierp een korte blik op de andere studenten die diep voorovergebogen zaten te zwoegen op hun boeken en artikelen, en keek vervolgens schuin omhoog door het kleine raam naar buiten, zo lang als ik kon. Wat logisch leek, was waar. Het begon te regenen.

Toen ik een aantal dagen later de relevante literatuur bekeek om te kunnen inschatten of andere sociaal psychologen of communicatiewetenschappers mijn ontdekking misschien ook interessant zouden vinden, leek het alsof wat ik had gevonden nergens echt goed bij paste. Er waren wel theorieën en artikelen over hoe belangrijke gebeurtenissen in het nieuws komen en vervolgens weer verdwijnen, en er waren een paar obscure papers over vergelijkingen tussen extreme en genuanceerde verklaringen van nieuwswaardigheden, maar niets wees op een wetenschappelijke, systematische interesse in wat ik met mijn impressionistische krantenanalyses dacht te hebben ontdekt. Wat logisch leek was waar, maar misschien ook wel gewoon heel triviaal.

Mijn dagen in het International House bestonden uit felle discussies tijdens het eten, maar verder vooral uit lezen, schrijven en onderzoeksideeën uitwerken. Om dat laatste te vergemakkelijken kocht ik in de UofC-universiteitswinkel een computer. Ik kocht een Apple *Macintosh Classic II*, omdat ik die het mooiste vond en omdat die me het makkelijkst te gebruiken leek. Vanbuiten was de Classic II een rechthoekig, plastic doosje met een klein helder scherm. Vanbinnen was het een verzameling vensters en icoontjes die je met je muis makkelijk open en dicht kon klikken en van hot naar her kon slepen. De meeste andere bewoners van het International House waren fervente IBM- en pc-fans en keken me meewarig aan als ik enthousiast vertelde over wat voor moois mijn Macintosh allemaal kon. *'What are you gonna do with all that shit!'* Geen idee, maar het was gewoon leuk en mooi. Gelukkig vond ik al snel een paar Apple-bondgenoten met wie ik mijn wederwaardigheden, diskettes en programma's kon uitwisselen.

Tegenwoordig is de wereld vergeven van Apples, van Powerbooks, iPhones, iPads en iPods, en van de bijbehorende Apple-adepten en Apple-bondgenoten. De rest van de wereld heeft de schoonheid die Apple al decennia biedt nu ook ontdekt. Mijn computer is niet bijzonder meer en ik merk dat dit op mij afstraalt: ik ben als Apple-gebruiker niet bijzonder meer. Omdat Apple gewoon is geworden ben ik gewoon geworden – te gewoon, vind ik. Ik zal iets anders moeten bedenken waarmee ik me kan onderscheiden van de rest, maar ook weer niet te veel, want ik wil niet als gekke eenling door het leven gaan. Sommige psychologen zijn van mening dat een van de menselijke basisverlangens de behoefte is om erbij te horen. Andere psychologen stellen juist dat iedereen vooral bijzonder wil zijn. Zoals altijd ligt de waarheid in het midden. Mensen zijn constant bezig met de basisbehoefte om erbij te horen en de basisbehoefte om uniek te zijn met elkaar in balans te brengen. We nemen onze rol aan in de samenleving, maar we proberen die ook steeds op onze eigen, individuele manier in te vullen. We spelen rollen, en in onze rolafwijkingen definiëren we ons zelf. We zijn vader, psycholoog, echtgenoot, vriend, Ajaxsupporter, maar altijd op

onze eigen aparte manier. Honderden acteurs en actrices hebben Martha en George gespeeld in *Who's Afraid of Virginia Woolf?* en steeds dezelfde tekst uitgesproken, maar ieder van hen heeft telkens op een eigen, unieke wijze uitdrukking gegeven aan dit verhaal van verdichting en verlangen, van de angst voor de grote boze wolf en een leven zonder valse illusies.

'Who is afraid of Virginia Woolf, Virginia Woolf?'

'I am, George, I am.'

Mensen willen tegelijkertijd hetzelfde en anders zijn. In de zomer dragen we slippers, net als iedereen, maar niet de slippers die iedereen heeft. In de winter dragen we jassen met nepbont, maar niet de jas die al die anderen hebben. We doen iets geks met ons haar, maar niet te gek, want dan worden we uitgelachen. En ergens in dit balanceren tussen anders en hetzelfde zijn, vinden we een evenwicht. Dan is er sprake van de ideale balans tussen conformisme en isolationisme, oftewel van 'optimale distinctiviteit'.

Helaas is de optimale balans vinden een eeuwig gevecht, omdat wat hip en uniek of gewoon en suf is steeds verandert. Leggings? Punt schoenen? Highlights? Roken? Schoudervullingen? Omdat populaire uitzonderingen trends worden, noviteiten in banaliteiten veranderen en *high fashion* snel verwordt tot *low fashion*, en vervolgens tot *past fashion*, is evenwicht vinden tussen anders en hetzelfde zijn een eindeloze balanceeract. Het houdt nooit op. Crocs, Birkenstocks, Uggs, Gap-jeans, Moleskine-boekjes, Blond Amsterdam-servies, Mini Cooper, Nespresso, grijze terrastegels, Apple-computers, iPhones: waar je je gisteren mee kon onderscheiden is vandaag de gewoonste zaak van de wereld. Als je niet te normaal wilt worden, moet je elke dag iets geks doen.

Ik ben 1,95 meter. Ik ben lang, veel langer dan de meeste anderen. Dat is fijn, want tijdens popconcerten en voetbalwedstrijden kan ik met gemak zien wat er op het podium of op het veld gebeurt. Lange mensen worden ook sneller sociaal aantrekkelijke eigenschappen toegedicht. Ze zouden intelligenter, machtiger en charismatischer zijn. Als je lang bent, word je eerder gekozen tot leider – ook als je daar eigenlijk helemaal niet zo

geschikt voor bent. Als je lang bent, wordt er eerder en langer naar je geluisterd – ook als wat je zegt eigenlijk helemaal niet zo waar of zinvol is. Maar lange mensen zitten ook ongemakkelijker in vliegtuigen en ze stoten eerder hun hoofd. Keer op keer. Lange mensen steken uit. Dat is fijn, maar ook vervelend. Toen ik jong was, was ik bang dat ik heel lang zou worden. Ik was de langste van de klas. Ik was een kop groter dan de anderen en voelde me slungelig en onhandig. Toen ik op de kleuterschool zat, zou er een musical opgevoerd worden over een groep lieve, kleine kaboutertjes die met hun vrolijkheid en liedjes de stokoude bewoners van een ingedut bejaardentehuis wakker schudden en blij maken. Ik kreeg in eerste instantie – wellicht vanwege mijn sluimerende acteerbehoefte – de hoofdrol toebedeeld van 'Kaboutertje 1'. Na een paar repetities zagen de kleuterjuffen en begeleidende moeders in dat dit niet bepaald typecasting was. Ik moest de hoofdrol inleveren en werd een veredelde figurant; 'Oud mannetje 6'.

Ik was te lang en was bang dat ik een reus zou worden. Ik was er verdrietig over en lag er wakker van. Mijn ouders merkten dit en namen me mee naar een bevriende kinderarts. Hij sprak met me, nam mijn lengte op, keek naar mijn houding en vooral naar de grootte van mijn voeten en mijn handen. Hij mat heel zorgvuldig de beentjes en botjes in mijn handen en voor-spelde dat ik 1,89 meter zou worden. Plus of min 5 centimeter. Niet langer. Ik was gerustgesteld. 1,89 meter voelde als optimaal distinctief voor een volwassen man: niet te lang, niet te kort. Ik werd 1,95 meter.

In het International House las, at en discussieerde ik, in de bibliotheek studeerde ik en in Rosenwald werkte ik. Rosenwald was een statige, koele, neogotische academische tempel die midden op de UofC-campus stond en was gevuld met economen, psychologen en bedrijfskundigen, die probeerden de zin en onzin van reaganomics te begrijpen en de effecten van economische ingrepen op het gedrag van gewone mensen te doorgronden. Ik had, samen met een aantal andere PhD-studenten, een plekje gekregen in de raamloze kelder van Rosenwald. In deze grijze, van de buitenwereld afgesloten, bunkerachtige ruim-

te had ik een zogenoemde *cubicle* met mijn eigen supergrote en oerlelijke IBM-computer. Daar werkte ik aan mijn onderzoeks-ideeën en ontwierp ik vragenlijsten en computertaken. Elke ochtend om een uur of negen, tien druppelden mijn collega-PhD-studenten binnen en een uur of elf, twaalf later stapten we weer naar buiten, en dat vijf, zes dagen per week. Wie het laatst het licht uitdeed, had gewonnen.

Om niet helemaal in de rook van onze diepe gedachten en spannende ideeën op te gaan, verlieten we de Rosenwald-kelder een paar keer per dag voor een snel kopje koffie, een broodje, of een paar teugjes van een sigaret. Als het mooi weer was, brachten we deze kleine pauzes buiten door, hangend tegen de kalkstenen muur van het Rosenwald-gebouw, vlak naast de ingang naar onze kelder. In deze muur was op ooghoogte een grote, gebeeldhouwde plaquette gemetseld. De afgebeelde voorstelling was simpel en helder: een grote, stevige spade stond in mulle, net omwoelde grond, met daaronder de verklarende tekst: *DIG AND DISCOVER*. Het was een mooie en inspirerende metafoor voor het wetenschappelijke zoek- en puzzelwerk: met een schep de aarde in op zoek naar verborgen schatten.

Metaforen zijn ideaal gereedschap om iets uit te leggen, om iets duidelijk te maken, maar ze worden misschien wel vaker ingezet in om mensen ergens van te overtuigen. (Of is uitleggen altijd een soort overtuigen?) Metaforen zijn subtiele beïnvloedingsinstrumenten die doordat ze een bepaald beeld oproepen de gedachten en evaluaties van mensen kunnen sturen. Wanneer je de nieuwe vriendin van je buurman beschrijft als een soort Margaret Thatcher, komen er andere associaties, beelden en evaluaties op dan wanneer je zegt dat ze lijkt op Marilyn Monroe of op Femke Halsema. Politici, journalisten, spindoctors en propagandisten besteden dan ook veel tijd en geld aan het beïnvloeden van de politieke opinie door middel van het lanceren van slimme metaforen. Zo kun je praten over gedetineerden of gegijzelden, over terroristen of vrijheidsstrijders, over chirurgische ingrepen of bommentapijten, over een conflict of een oorlog, of over een crisis die lijkt op de jaren dertig (heel erg) of de jaren tachtig (minder erg) van de vorige eeuw. Door strategisch

je metafoor te kiezen, kun je de beeldvorming sturen en je gelijk halen. Daarom schilderen conservatieve Amerikaanse politici president Obama en zijn plannen graag af als socialistisch en Europees (want dat is eng), terwijl linkse liberalen op hun beurt dergelijke politici graag portretteren als wereldvreemde godsdienstwaaninnigen die het liefst terugkeren naar de tijden van McCarthy en niet weten waar Denemarken ligt.

Metaforen worden ingezet in de hoop dat het publiek zelf verder denkt en verbanden legt die overeenkomen met de connotatie, de betekenis, maar vooral met de gevoelswaarde van de metafoor. Als een schandaal het bijvoegsel *-gate* krijgt (denk aan Irangate, Iraqgate, Bushgate, Clintongate en Stapelgate), is de verwachting dat het publiek zelf zal concluderen dat het hier gaat om geheim gesjoemel van Watergate-achtige proporties.

Soms is een metafoor echter té expliciet en is het strategisch doel van de vergelijking té duidelijk, zodat het beoogde effect niet bereikt wordt, maar zich als een boemerang tegen de gebruiker keert. Neem het in oktober 1988 op de televisie uitgezonden debat tussen twee kandidaten voor het Amerikaanse vicepresidentschap, de jonge Republikein Dan Quayle en de oude Democraat Lloyd Bentsen. In dit debat probeerde Dan Quayle te wijzen op de overeenkomsten tussen de jonge en populaire president John F. Kennedy en hemzelf. Gegeven de populariteit van JFK, vooral in de geboortestaats van Lloyd Bentsen, Texas, was dit waarschijnlijk een gecalculeerde poging om Texaanse Democraten naar het kamp van de Republikeinen te lokken. Bentsen reageerde echter subliem, maakte de metafoor expliciet en creëerde daarmee de sensatie van het debat: hij sprak Quayle vermanend toe: Bentsen had de overleden president zelf persoonlijk gekend en Quayle kon de vergelijking zeker niet doorstaan: *'Senator, I served with Jack Kennedy, I knew Jack Kennedy, Jack Kennedy was a friend of mine. Senator, you're no Jack Kennedy.'*

Indachtig de plaquette aan de muur van Rosenwald leek het me een goed idee om mijn ideeën en theorieën over de effectiviteit van impliciete, subtiele metaforen en de ineffectiviteit van expliciete, *in your face*-metaforen te toetsen in een vragenlijst-onderzoekje. Het was me opgevallen dat er aan het begin van de

Golfoorlog (of de *Persian Gulf Crisis*) een felle metaforenstrijd (of metaforenoorlog) had plaatsgevonden tussen tegenstanders en voorstanders van (langdurig) militair ingrijpen door de Verenigde Staten. Tegenstanders van militair ingrijpen brachten vooral de Vietnamoorlog in herinnering, een oorlog die door velen wordt gezien als een moreel en militair moeras. Voorstanders probeerden herinneringen op te roepen aan de Tweede Wereldoorlog. Zo zei president George Bush vlak voor het begin van de crisis (of 'oorlog'), op 15 oktober 1990: *'Every day now new word filters out [of Kuwait] about the ghastly atrocities perpetrated by Saddam's forces [...] of a systematic assault on the soul of the nation, summary executions, routine torture, newborn babies thrown out of incubators [...] dialysis patients ripped from their machines [...] Hitler revisited.'* (*us World & World Report*, 1991, 6 mei, p. 19). Bush probeerde het Amerikaanse volk te winnen voor militair ingrijpen in Koeweit door de mensen subtiel te herinneren aan de succesvolle interventie van de Amerikanen ten tijde van Hitler. Het werkte. Uit opiniepeilingen die onmiddellijk volgden op Bush' uitspraken in oktober 1990 bleek dat steun voor militair ingrijpen was gestegen, en tijdens de oorlog steeg Bush' populariteit tot grote hoogte.

Ik deed mijn onderzoek ruim een jaar later, toen de Golfoorlog allang niet meer de voorpagina's domineerde, maar toch nog steeds niet duidelijk was of en hoe die zou eindigen. Ik vroeg studenten van de University of Chicago mee te doen aan een ultrakort vragenlijstonderzoekje, terwijl ze stonden te wachten voor een collegezaal. De vraag was in hoeverre ze vonden dat de prestaties van het Amerikaanse leger in de Golfoorlog gebaseerd waren op een goede en doordachte politieke en militaire strategie. Ik had echter vier verschillende versies van mijn vragenlijst gemaakt. In de 'subtiële metafoor'-vragenlijsten noemde ik in de introductie van de vragenlijst tussen neus en lippen óf de Vietnamoorlog óf de Tweede Wereldoorlog. In de 'expliciete metafoor'-vragenlijsten vroeg ik de studenten expliciet een vergelijking te maken tussen de Golfoorlog en de Vietnamoorlog óf tussen de Golfoorlog en de Tweede Wereldoorlog: 'Vind je dat de

prestaties van het Amerikaanse leger in de Golfoorlog gebaseerd waren op een goede en doordachte politieke en militaire strategie, in vergelijking met de Vietnamoorlog/de Tweede Wereldoorlog?’

Uit dit onderzoek bleek, zoals ook was gebleken tijdens het Bentsen-Quayle-televisiedebat, dat metaforen vooral goed werken als ze niet te expliciet en strategisch worden ingezet. Studenten waren positiever in hun evaluaties van de Golfoorlog als ze net iets hadden gelezen over de Tweede Wereldoorlog dan wanneer de Vietnamoorlog subtiel was genoemd, maar dit effect draaide om (werd een boemerang) als de vergelijking te expliciet en *in your face* was.

In Chicago was ik blij met mijn schep en mijn emmer. In de kelder naast de dig and discover-plaquette bedacht ik het ene na het andere onderzoek, en overal op de UofC-campus viel ik studenten, docenten, medewerkers en toevallige voorbijgangers lastig met vragenlijsten en computertaakjes. Soms mislukte het onderzoek. Soms had ik het bij het verkeerde eind, maar steeds vaker kon ik na veelvuldig scheppen, spitten, prikken en roeren in de aarde van de sociale werkelijkheid mijn emmer vullen met aardige inzichten en leuke resultaten. Steeds vaker wist ik wat logisch leek waar te kunnen maken. Dat gaf voldoening en stelde me gerust. Het was fijn om ervoor te kunnen zorgen dat logica en werkelijkheid elkaar in een innige omarming konden vasthouden. Het was prettig om te merken dat theoretische analyses en anekdotische bespiegelingen in de pas bleken te lopen met de ruwe waarheid van de alledaagse realiteit.

Maar was het voldoende? Was het verzamelen van inzichten het enige waar ik naar op zoek was? Nee. Het duurde even, maar na een paar jaar als een vrolijke kleuter in de zandbak te hebben gespeeld en af en toe een bijzonder goed gelukt zandtaartje te hebben gebakken, werd de behoefte steeds sterker om die gelukte zandtaartjes in de etalage te zetten. Ik was niet alleen een ivoren-toren-nerd die het vooral leuk vond om wetenschappelijke puzzeltjes op te lossen, maar was ook een mislukte acteur en een gemankeerde filmmaker: ik wilde wat ik gemaakt had

aan anderen laten zien. Was het stom wat ik had bedacht? Slim? Relevant? Was het de moeite waard geweest?

Wetenschap is communicatie. Je kunt onder de douche het ene na het andere briljante idee uitwerken, je kunt in de tram eindeloos filosoferen, maar als je er nooit goed voor gaat zitten om je ideeën en filosofieën op te schrijven, uit te werken, te toetsen en – en dat is het belangrijkste – met anderen te delen, heb je niks. Wetenschap bestaat bij de gratie van publiek.

Wetenschap is weten delen; anders is het goedbedoeld hobbyïsme. Wetenschappers willen weten of ze gelijk hebben. Dat doen ze niet alleen door zorgvuldig te redeneren en te argumenteren, logisch na te denken en op zoek te gaan naar empirische ondersteuning van hun ideeën, maar ook door hun theorieën en bevindingen aan anderen voor te leggen. Zo komen wetenschappers iets te weten over de waarde van hun ideeën en inzichten. Klopt het wat ik heb bedacht? Sluit het aan bij andere inzichten? Is het vernieuwend genoeg? Vindt men het interessant, relevant?

Wetenschap is een jurysport. Er is niet één netje waar iedereen zijn bal in probeert te gooien. Er is niet één vraag die iedereen probeert te beantwoorden of één antwoord waar iedereen naar op zoek is. Iedereen bedenkt zijn eigen vraag en gaat op zoek naar zijn eigen antwoord. Daarom zijn er heel veel wetenschappelijke vragen en nog meer antwoorden. Wetenschappelijke discussies (en ruzies) gaan dan ook niet alleen over de kwaliteit van een gebruikte methode of de houdbaarheid van een antwoord, maar ook – en misschien wel vooral – over de zin of onzin van een vraag. Het is immers onmogelijk om objectief vast te stellen hoe goed een vraag is en wat het beste antwoord is.

In de wetenschap is er geen helder gemarkeerde omschreven finishlijn die iedereen zo snel mogelijk probeert te halen. Wetenschappers nemen elkaar de maat door hun werk te publiceren en er met elkaar over te communiceren.

Je werk publiceren is moeilijk, merkte ik. Dat wil zeggen, je werk goed publiceren is moeilijk. Het duurde ruim vier jaar tot-

dat ik mijn eerste onderzoek in een goed aangeschreven internationaal vaktijdschrift gepubliceerd had. Er zijn duizenden tijdschriften. Je kunt je werk altijd wel ergens kwijt – desnoods publiceer je je boek of artikel zelf, bij je eigen uitgeverij of op je eigen internetpagina, maar als je wilt dat je collega's het serieus nemen, moet je zorgen dat je je werk publiceert in door hen hooggeachte tijdschriften.

In elke wetenschappelijke discipline is er een duidelijke pikorde van goede tot slechte tijdschriften. Er is het tijdschrift met de hoogste status waar iedereen in wil publiceren, de subtop, goed-maar-niet-geweldig, de middenmoot, leuk-maar-onbeduidend, keurig-maar-niet-spannend, en het afvoerputje. De status van een tijdschrift wordt bepaald door een aantal factoren. Onder andere is belangrijk hoe moeilijk het is om iets in het tijdschrift te publiceren. In de psychologie zijn er zeer chique hogestatustijdschriften die 90 procent van de ingezonden artikelen afwijzen. Ook is belangrijk hoeveel mensen het tijdschrift lezen en hoe vaak andere wetenschappers in hun artikelen en boeken ernaar verwijzen. Hoe meer lezers en verwijzingen, des te hoger de status.

Publiceren is moeilijk en duurt vaak lang. Eerst moet je, op basis van de literatuur die je hebt gelezen of op basis van je eigen observaties een eigen idee of theorie formuleren. Dan moet je een onderzoeksoptzet bedenken waarmee je kunt toetsen of je idee of theorie klopt. Je moet het onderzoek uitvoeren en de resultaten analyseren, en vaak moet je vervolgonderzoek doen om alternatieve verklaringen uit te sluiten. Vervolgens ga je schrijven, herschrijven en nog eens herschrijven, totdat je een mooi, goed lopend verhaal hebt gemaakt dat het best past bij wat je bedacht en gevonden hebt. Je laat je verhaal aan wat collega's lezen, je herschrijft het nog een keer, en uiteindelijk stuur je je artikel op naar een tijdschrift. Liefst een vooraanstaand, internationaal tijdschrift met een hoge status.

Na een aantal maanden krijg je je artikel terug. De hoofdredacteur en een aantal (twee tot vijf) *peer reviewers* hebben het artikel gelezen en allemaal een beoordelingsverslag geschreven (vaak pagina's lang, soms langer dan het artikel zelf). Soms vin-

den ze het goed, meestal vinden ze het slecht (en wijzen ze het af), maar bijna zonder uitzondering is het advies dat je terug moet naar de tekentafel: je theorie moet scherper, je moet nieuw, beter en zorgvuldiger onderzoek doen, je moet meer alternatieve verklaringen zien uit te sluiten, en je moet duidelijker maken hoe je ideeën logisch volgen uit de bestaande literatuur én waarom wat je hebt gevonden een vernieuwende doorbraak is.

Je gaat weer aan de slag, van voren af aan. Je doet alles wat er van je gevraagd wordt en je stuurt je artikel terug naar het tijdschrift. Je krijgt het weer terug. Met nieuw commentaar. Je doet alles wat er van je gevraagd wordt. En nog een keer. En nog een keer. Totdat ze je artikel definitief accepteren of afwijzen. Is het laatste het geval dan stel je je ambities bij en stuur je je werk naar een tijdschrift met een wat mindere status. Daar volgt dezelfde procedure. En nog een keer. En nog een keer. Totdat je artikel ergens definitief is geaccepteerd en een plekje heeft gevonden. Desnoods in het afvoerputje.

Dit klinkt als een vreselijk proces, en dat is het ook. Vooral het wachten op het oordeel van de vakjury, op de bordjes met cijfers van de redacteur en de reviewers, is zenuwslopend. Klopt het wat ik heb bedacht? Vinden ze het interessant, spannend, relevant? Tegenwoordig loopt alle communicatie via internet, maar vroeger was het een eindeloos heen-en-weer zenden van grote enveloppen. Als er een aantal weken was verstreken sinds ik een artikel had opgestuurd, vond ik het moeilijk om op mijn stoel te blijven zitten en liep ik vele keren per dag van mijn kamer door de gang naar mijn universitaire postvakje om te kijken of daar al een dikke brief met *The Verdict* op me lag te wachten. Het probleem was dat het heel moeilijk te voorspellen was wanneer zo'n dikke brief moest komen. Na acht weken? Tien? Na drie maanden? Vier? Vaak liep ik maandenlang zenuwachtig door de gang, omdat ik vermoedde dat de bezorging van een belangrijke beoordelingsbrief nu toch echt aanstaande was. Boze brieven sturen kon niet, want je moest de vakjury te allen tijde te vriend houden. Zij bepaalden immers de waarde van je werk. Ook je toekomstige werk.

Wetenschap is overtuigen. De eerste stukken die ik schreef over onderzoek dat ik had gedaan waren gebaseerd op literatuuroverzichten en onderzoeksverslagen die ik had gemaakt. Het waren even keurige als oeverloze, semiliteraire uiteenzettingen die moeilijk op gang kwamen omdat ik probeerde alle literatuur die ik had gelezen over een onderzoeksonderwerp de revue te laten passeren en van betweterig en vooral wollig commentaar te voorzien. '*A little less Henry and a little more William James, please,*' was het spitse commentaar van een docent op mijn eerste serieuze poging om een echt artikel te schrijven. Ik vond dat ik alles moest vertellen zoals ik het zelf stapje voor stapje had bedacht, maar na een aantal koppige pogingen begreep ik dat niemand daarop zat te wachten. Niemand was geïnteresseerd in de *context of discovery* van mijn ideeën. Niemand wilde weten wat ik allemaal gelezen had en hoe ik uiteindelijk op mijn onderzoeksvraag gekomen was. Als ik een artikel schreef moest ik me met een dwingende, goed lopende argumentatielijijn, zonder al te veel poespas, richten op de *context of justification*. Het moest gaan om de importantie en houdbaarheid van wát ik bedacht en gevonden had, niet om wannéér en hóe ik het bedacht had.

Tijdschriften kunnen kiezen uit tienduizenden artikelen, dus waarom zouden ze mijn artikel plaatsen? Lezers kunnen kiezen uit duizenden artikelen, dus waarom zouden ze mijn artikel tot zich nemen? Omdat het overtuigend is, goed in elkaar zit en de juiste snaar raakt.

Toen ik op de middelbare school zat, deed het verhaal de ronde dat een van de geschiedenisleraren jarenlang, naast het lesgeven, aan een proefschrift had gewerkt. Elke avond was hij na het eten naar zijn werkkamer vertrokken om te lezen, te schrijven en te typen (dit was nog in de tijd van boeken, vulpennen en typemachines). Op een dag was het proefschrift klaar en besloot hij het grote pak naar zijn promotor op de universiteit te brengen. Hij legde het pak papier achter in zijn auto en reed naar het centrum van de stad. Bij de universiteit aangekomen moest hij tot zijn ontzetting constateren dat een van de achterrampen

van zijn auto had opengestaan en zijn meesterwerk grotendeels was weggewaaid. Vanaf die dag stond zijn leven enkel en alleen in het teken van pogingen zich te herinneren wat er op de honderden pagina's die door de wind waren meegenomen had gestaan. Van een nieuwe versie van een proefschrift is het nooit meer gekomen. En dat terwijl op de universiteit allemaal mensen werkten die niets anders hoefden te doen dan onderzoek en die zelfs betaald werden om een proefschrift te schrijven! Dat was het cynische, verongelijkte verhaal.

Althans, dat is wat ik me ervan herinner.

Deze herinnering strookt in elk geval met het beeld dat veel mensen van het universitaire leven lijken te hebben. Terwijl gewone mensen in de echte samenleving zich afpeigeren, denken de universitair medewerkers in hun ivoren torens hun grote gedachten, kijken ze uit het raam en peuteren ze in hun neus.

Het beeld van de universiteit als verzameling dommelende, nietsnuttende geleerden zou tijdens de onstuimige groei van universiteiten in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw nog ergens op gebaseerd kunnen zijn, maar sinds de jaren tachtig hebben de universiteiten zich ontwikkeld tot professionele, academische instituties, waar iedereen weet wat er van hem of haar verwacht wordt: lesgeven, onderzoek doen, publiceren. In de moderne universiteit is dommelen en nietsnutten geen mogelijkheid. Jaren aan een proefschrift werken? Drie, vier jaar maximaal, en dan moet het af zijn. Ongeïnspireerd onderwijs geven? Op bijscholing. Uit het raam kijken en grote gedachten denken? Schrijven, publiceren, en anders is daar de deur. Zomaar iets geks of creatiefs bedenken? Alles wordt vastgelegd, alles wordt geëvalueerd. Het moet wel iets opleveren.

Het belang dat in de moderne universiteit wordt gehecht aan evalueren en vastleggen heeft de academische wereld sterk geprofessionaliseerd en efficiënter en slagvaardiger gemaakt. Werd er in de jaren zeventig nog over gediscussieerd of schrijven en publiceren nou echt wel moest en of dat de individuele denkkracht en de academische vrijheid niet te veel beperkte, tegenwoordig hoeft je geen enkele junioronderzoeker uit te leggen dat de ambitie moet zijn om goed onderwijs te geven en excellent

onderzoek te doen. Iedereen weet dat er gepubliceerd moet worden en iedereen kent de hiërarchie van tijdschriften waarin dat moet gebeuren.

De keerzijde van de moderne verslaglegging- en evaluatiedrift is dat het makkelijker wordt om het doel van kwalitatief goed onderwijs geven en onderzoek doen uit het oog te verliezen. Kwaliteit is immers moeilijker te evalueren en vast te leggen dan kwantiteit. Maar zodra kwantiteit datgene is wat wordt vastgelegd, wordt kwantiteit datgene waarop wordt afgerekend en dus waarop wordt gestuurd. Kwaliteit is dan al snel het ondergeschoven kindje. Als universiteiten worden afgerekend op het aantal geslaagde studenten, wordt onvoldoendes uitdelen lastig. Dan is het lucratiever als docenten een genadezesje geven in plaats van de verdiende vier of vijf. En zodra universiteiten financiële extra's krijgen die gebaseerd zijn op het aantal publicaties en proefschriften dat ze afleveren, wordt het produceren van zo veel mogelijk – niet het maken van zo goed mogelijke – publicaties en proefschriften het doel.

Wetenschapsfilosofische nuances daargelaten is het doel van onderzoek om kennis voort te brengen en is het doel van onderwijs om kennis over te brengen. Publicatieaantallen en onderwijsvaluatiescores vormen een indicatie of dat gelukt is. Maar de menselijke psyche zorgt ervoor dat deze indicatoren al snel de status van criterium krijgen. Als mensen eenmaal ontdekt hebben welke uitkomst tot de hoogste beloning leidt, richten ze hun energie automatisch op het bereiken van die uitkomst. Het belonen van veel publicaties en hoge onderwijsvaluaties zet een premie op veelschrijverij en vooral leuk en populair doceren, niet op inzichtelijk onderzoek doen en leerzaam onderwijs geven. En hierdoor is de kans groot dat de intrinsieke voldoening van schrijven en onderwijzen langzaam verwordt tot een extrinsieke zucht naar de beloning die volgt op het geschrevene en onderwezene. *Dig and deliver.*

Ik genoot van het wetenschappelijke ambachtswerk. Ik vond het heerlijk om mijn sociaalpsychologische puzzels op te lossen, om vragen te stellen en antwoorden te zoeken. En steeds vaker merkte ik dat ik er plezier aan kon beleven zorgvuldig een over-

tuigend, wetenschappelijk verantwoord verhaal in elkaar te draaien om mijn vragen en antwoorden met overtuiging te communiceren. En als zo'n verhaal in goede aarde viel, was ik helemaal content. Elke keer als ik een brief in mijn postvakje vond met een tekst als *'We are happy to accept your paper for publication in our journal'*, was het feest. En elke keer als de boodschap was *'We are sorry to reject your paper'*, was ik boos, verdrietig en dagen uit mijn humeur.

Applaus is fijn. Succes voelt goed. Niet alleen in de loopgraven van de publicatieoorlog, maar ook in de collegezaal. Ik vond het heerlijk om iets uit te leggen en te merken dat mijn uitleg overkwam. Net als onderzoek doen is lesgeven vooral communiceren en overtuigen. Er is niets leuker dan aan de slag gaan met een groep studenten die van toeten noch blazen weet en te merken dat ze een maand, een semester, een jaar later allemaal zowel de essentialia als de fijne kneepjes van het vak redelijk tot goed in de vingers hebben. Maar zo'n leertraject vereist een lange adem. Of je als docent succes hebt of niet, wordt pas aan het eind van het traject duidelijk. Als je direct succes wilt, moet je het anders aanpakken. Dan moeten je colleges niet alleen goed in elkaar zitten en elkaar mooi en logisch opvolgen, maar ook leuk, grappig en amusant zijn. Idealiter gaan die dingen samen, maar het risico is dat de snelle lach en de vlotte traan een doel op zich worden. Dat is misschien wel goed voor torenhoge onderwijsbeoordelingen, maar slecht voor het overbrengen van kennis: dan amuseren we ons kapot.

Een van mijn Amerikaanse oud-collega's probeerde eens een met eerstejaarspsychologiestudenten volgepakte collegezaal het verschil uit te leggen tussen expliciete normen en impliciete normen: expliciete normen zijn duidelijk omschreven, voor iedereen benoembaar en duidelijk neergelegd in wetten en regels. Aan expliciete normen worden we dagelijks herinnerd door borden (maximumsnelheid 50), signalen (stoppen!) en teksten ('Gij zult niet liegen'). Impliciete normen zijn onzichtbaar en worden pas duidelijk op het moment dat ze worden overtreden.

Het was stil in de zaal. Verveelde gezichten, geritsel van kran-

ten en snoepapiertjes. Om zijn uitleg kracht bij te zetten en te illustreren dat sommige normen pas duidelijk worden als ze overtreden worden ('Zoiets doe je toch niet!'), stapte mijn collega het podium af en liep hij op de studenten af. Halverwege de langzaam in hoogte oplopende zaal stopte hij, deed een stap naar rechts, klom op het dichtstbijzijnde collegetafeltje en kroop vervolgens op handen en voeten over de aanpalende tafeltjes tot hij het midden van de rij had bereikt. Daar zat een zeer aantrekkelijke studente. Ze keek hem zenuwachtig ademend met grote ogen aan. 'Hai.' Hij boog zich naar voren en zoende haar voorzichtig op de lippen. Hij trok zijn gezicht terug, keek de verraste studente nog eens aan en begon een onstuimige zoenpartij. Dertig seconden later liep hij over de collegetafeltjes terug naar het podium voor in de zaal en vervolgde het college.

De studenten kwamen in opstand. Er ontstond een heftige discussie. 'Dit kan toch niet zomaar?' Welke normen werden hier doorbroken? Was dat erg? De studente had niet tegengestribbeld. Maar dat kon ze ook niet, want dit was haar docent, iemand van wie ze afhankelijk was! Het werd een college om nooit meer te vergeten.

Aan het einde van de discussie bood mijn collega de studenten zijn excuses aan. Maar misschien was dat niet echt nodig, zei hij, want de studente die hij zo innig gezoend had was zijn vrouw. De hele zoenpartij was zorgvuldig voorbereid theater. Impliciete en expliciete normdoorbrekingen om nooit meer te vergeten. Ter lering ende vermaeck.

Ik probeerde zelf mijn colleges en lessen ook zo amusant en aantrekkelijk mogelijk te maken. In mijn eerste jaren als docent besteedde ik veel tijd aan zaken waar ik mezelf uren in kon verliezen, zoals de filosofische achtergronden van grote, baanbrekende theorieën en de schijnbaar oneindige pogingen om voor die theorieën sluitend, empirisch bewijs te vinden. Ik was een gepassioneerd verteller en mijn studenten waren niet ontevreden. Maar ik wilde meer. Ik wilde niet alleen lering leveren maar ook vermaeck.

Met de komst van internet werd dat steeds makkelijker. Ik liet in mijn colleges filmpjes zien. Ik illustreerde theorieën en

begripen aan de hand van boeken, theaters en films. Ik maakte een cd met popsongs die allemaal over onderwerpen uit de te leren stof gingen. En ik stopte mijn lessen vol met grappige cartoons en cabaretse provocaties en spannende anekdotes.

Mijn colleges werden leuker en spannender, maar ook steeds oppervlakkiger. Ik was steeds meer bezig met iets kleins heel leuk uitleggen in plaats van met iets groots heel goed uitleggen. Probeerde ik in het begin in twee uur de gehele wereldfilosofie de revue te laten passeren, later beperkte ik me tot één sociaal-psychologisch fenomeen of effect. Ik wilde niet van alles uitleggen en doceren. Dat duurde te lang en ging toch het ene oor in en het andere oor uit. Ik wilde een verhaal vertellen dat bekliefde. Ik wilde overtuigen en amuseren. *'Tell one story,'* herinnerde ik me het advies van een overtuigingsexpert. *'If you want to tell more, control yourself.'*

Mijn multimediale colleges vielen in de smaak. Mijn onderwijsbeoordelingen werden beter en beter, en dat was fijn. Ik had succes en ik kreeg applaus. Dat smaakte naar meer. Ik hield van theater. De acteur werd (weer) in mij wakker en ik probeerde elk college zo in te richten dat aan het einde de studenten in 'de zaal' zo van hun stuk waren gebracht dat ze na de laatste, zorgvuldig geplande stilte niets anders konden dan geëmotioneerd applaudiseren. Soms lukte dat. Het lukte vooral toen ik, als jonge hoogleraar, vanwege een tekort aan collegezalen moest lesgeven in de plaatselijke bioscoop: daar, in het halfdonker, liep ik bezwerend pratend in mijn draadloze microfoon langs de lange rijen rood gestoffeerde stoelen en kwamen mijn preken, filmpjes, plaatjes en liedjes over Milgram, Stanford Prison, cognitieve dissonantie, stereotypering en andere sociaalpsychologische klassiekers extra tot hun recht.

Sociale psychologie in een filmtheater.

Ik voelde me op mijn plek, maar had ook het kind met het badwater weggegooid. Ik sprak zelden meer over mijn passie voor wetenschapsfilosofische problemen, doorwrochte analyses en opzienbarende theoretische vernieuwingen. Ik dacht dat niemand dat leuk zou vinden en ik nam de moeite niet om dat te toetsen. Onderwijs als amusement.

Applaus is fijn. Als je twijfelt aan je eigen kunnen en niet zeker weet of wat je doet goed of waardevol is, is het misschien wel verslavend. Het is fijn, het geeft je een goed gevoel; je raakt eraan gewend, je wilt het steeds vaker, je zoekt het op. En je schrikt je wezenloos als het een keer uitblijft. Een impliciete norm in mijn vakgebied – en waarschijnlijk ook in andere vakgebieden – is dat er geklapt wordt als iemand een lezing heeft gegeven. Veel of weinig publiek, aan het einde gaan de handen op elkaar. Tijdens een lezing mag je de orator in de rede vallen met kritische opmerkingen en moeilijke vragen, maar aan het einde wordt er geapplaudisseerd. Hoe meer, hoe beter.

Met die normverwachtingen reisde ik als jonge onderzoeker af naar een klein plaatsje in Duitsland waar ik uitgenodigd was om een lezing te geven over mijn werk. Ik had alles goed voorbereid. Ik had een mooie PowerPoint-presentatie gemaakt. Ik had een geestige anekdote om mee te beginnen, mooie grafieken en een duidelijke boodschap. Ik had van alles bedacht en ontdekt waar ik graag over wilde vertellen, maar ik had mezelf kunnen inhouden en een helder verhaal in elkaar gedraaid.

Toen ik na drie kwartier communiceren, overtuigen en amuseren klaar was, gebeurde er niets. Het bleef stil. Totdat mijn gastheer – de leider van de onderzoeksgroep waar ik op bezoek was – ritmisch met zijn vuist op tafel begon te slaan. Ik schrok me dood. Ik wist niet wat het was, maar ik had kennelijk iets vreselijk doms gezegd. Ik was zo moe van de zenuwen dat ik mijn tranen nauwelijks kon bedwingen. Ik begon te trillen en probeerde mijn evenwicht te bewaren door me vast te houden aan het spreekgestoelte. Ze vonden het niets.

De rest van het publiek begon nu ook op tafel te slaan. Ze trommelden met hun vuisten en knikten lichtjes met hun hoofden. Ik snapte er niets van. Ik voelde me ongelukkig en buitengesloten. Ik wilde applaus. Ik had iets moois laten zien.

Gelukkig was mijn Duitse gastheer een heel goede psycholoog, zag hij mijn ontreddering en verving hij zijn vuistgetrommel door voorzichtig handgeklap. In Duitsland, zo begreep ik later, is de gedachte dat applaus thuisheert in het theater, niet op de universiteit.

Applaus is een blijk van erkenning. Het betekent dat je de moeite waard bent, maar helaas gaat de 'je bent de moeite waard'-garantie van applaus maar tot de deur. Wanneer iedereen de zaal verlaten heeft, ben je weer alleen.

Als jonge onderzoeker gaf ik graag lezingen op congressen en studiedagen. Ik vertelde met plezier over mijn onderzoek en ik vond het leuk om met collega's te discussiëren. Na een lezing op een congres en het bijbehorende applaus bleven er altijd wel mensen rondhangen met wie ik vervolgens een kopje koffie ging drinken of de stad in ging. Totdat ik een keer op een congres een lezing gaf en merkte dat na mijn verhaal, dat met applaus werd ontvangen, mensen meteen de zaal uit liepen. Niemand bleef op mij wachten, niemand stapte op me af, niemand vroeg of ik mee ging lunchen of al plannen had voor het avondeten. Er waren wat eenlingen die nog even bleven omdat ze voorovergebo-gen zaten te pennen op hun notitieblokken, maar die verlieten na een minuut of wat ook de zaal.

Ik geloof niet dat ik alleen werd gelaten omdat mijn lezing tenenkrommend slecht was. Nee, het publiek had aandachtig geluisterd en – zover ik dat kon beoordelen – overtuigend geapplau-disseerd. Er was iets anders aan de hand.

Toen ik een paar minuten later het congresgebouw uit liep om in de lome namiddagzon rustig een kopje koffie te gaan drinken, zag ik aan de overkant van de straat een grote groep collega's die druk discussiërend op weg waren naar een bar of café. In het midden van de met flinke pas voortstappende meute zag ik twee van mijn generatiegenoten glimlachend vragen beantwoorden en opmerkingen pareren van de collega's die zich om hen heen hadden verzameld. Het was het beeld van een spannende, wetenschappelijke ontdekking, van een nieuwe, inspirerende rage en het rumoer dat daardoor ontstaat.

Het deed me denken aan de scène uit Norman Jewisons film *Jesus Christ Superstar*, waarin JC door een met palmtakken zwaaiende en 'Hosanna' zingende menigte in Jeruzalem wordt onthaald. In de scène die zich tegenover het congresgebouw afspeelde ging het echter niet om één, maar om twee verlossers die een fantastisch nieuwe boodschap kwamen brengen die

iedereen wilde horen. Ik hoorde bij het oude geloof en stond zonder palmtak, met een kop slappe koffie eenzaam aan de zijkant.

Wetenschappelijke congressen bestaan uit vele soorten lezingen en sessies. Sommige lezingen trekken veel publiek, andere minder. Zo zijn er altijd een paar *key note*-speeches. In een keynote-speech vertellen de grootste helden van een vakgebied voor een zaal van honderden, zo niet duizenden collega's hun verhaal. Tijdens parallelsessies presenteren wetenschappers tegelijkertijd, in verschillende zalen, vaak gerangschikt naar thema of onderwerp, hun werk. Vier, vijf lezingen per sessie, van elk twintig tot dertig minuten. Afhankelijk van de verwachte populariteit van de groep sprekers of het onderwerp vindt zo'n lezing plaats in een grotere of kleinere zaal. De beste (leukste) sprekers en de spannendste (meest modieuze) onderwerpen worden toegewezen aan de grootste zaal. Die lezingen krijgen dus het meeste applaus.

Ik heb vaak verslag gedaan van mijn onderzoek op onderzoeks-bijeenkomsten en congressen, maar zelden in een echt grote zaal, zelfs niet toen ik nog jong en veelbelovend was. Meestal werden mijn onderzoekspresentaties ingedeeld in een kleine of gemiddelde zaal en die zat zelden helemaal vol.

Wetenschap is marketing. Als je niet voldoende publiek weet warm te maken voor je ideeën en inzichten, daalt je wetenschappelijke levensverwachting aanzienlijk. In de moderne wetenschap gaat het niet alleen meer om *publish or perish* – wat op zich een redelijk gebod is: elke fabriek moet producten afleveren – maar steeds vaker vooral om *sell or sink*. Wetenschap is een bedrijf. Onderzoek doen kost geld en vooral in Nederland is geld voor wetenschap een nog schaarser goed dan gewoon geld. Vanwege het eeuwige gebrek aan voldoende middelen zijn wetenschappers voortdurend op zoek naar subsidies, beurzen en lucratieve opdrachten. Net als andere marketeers doen ze dat door hun werk zo goed mogelijk voor het voetlicht te brengen en telkens weer in te spelen op de veranderende behoeften in de markt. Nu zijn het duurzaamheid, gezondheid en de cri-

sis. Gisteren waren het techniek, de vrije markt en de multiculturele samenleving. Morgen zijn het totale chaos, China en leven in het nu (of iets anders). Maar succesvolle wetenschappers zijn niet alleen goede verkopers van hun werk, ze zijn ook vooral goede verkopers van zichzelf. Succesvolle wetenschappers weten dat ze niet alleen hun werk maar vooral zichzelf in de kijker moeten spelen om een van de schaarse universitaire banen te bemachtigen of om hun huidige, niet zo goed betalende baan op een matige universiteit te kunnen inwisselen voor een andere, beter betalende baan op een goede universiteit.

Op wetenschappelijke congressen kun je werk presenteren en jezelf promoten. Wetenschappelijke congressen zijn transfermarkten. Daar beginnen de eerste onderhandelingen over mogelijke aankopen en verkopen, en praten junior- en senior-spelers met elkaar, met coaches (hoogleraren) en met clubeigenaren (decanen). Steeds meer wetenschappelijke congressen hebben dan ook veel weg van wetenschappelijke *beauty contests*, waar sprekers en presentaties worden gekeurd op zaken als innovativiteit, welsprekendheid, methodologische houdbaarheid en theoretisch gewicht. Dat is jammer, want zo is wat ooit begonnen moet zijn als een intellectuele uitwisseling van kennis, vragen en kritiek, verworpen tot een verzameling zelfadvertenties.

Tegenwoordig zijn wetenschappelijke congressen een soort banenmarkten. Iedereen en alles ziet er picobello uit. Lezingen en presentaties zijn tot in perfectie geoefend en getraind voordat ze de arena in worden geworpen. Niets wordt aan het toeval overgelaten. Elke bewering, elk resultaat is honderdmaal afgestoft en duizendmaal opgepoetst. Mogelijke twijfels, vragen, bedenkingen en punten van kritiek die misschien de kop zouden kunnen opsteken, zijn sluw en slim onder het tafelkleed weggegomd. Omdat er zoveel op het spel staat – 'Vinden ze me goed? Krijg ik een baan?' – is het openlijk uiten van zelftwijfel en onzekerheid een zeldzaamheid geworden. Niemand durft te adverteren met iets wat onduidelijk of nog niet helemaal af is. Dit heeft ertoe geleid dat wetenschappers op congressen vaak veilig werk presenteren dat al gepubliceerd is in een wetenschappelijk tijdschrift of op het punt staat om uit te komen. Als je de

literatuur goed kent, hoor je op een congres zelden iets nieuws. Moderne wetenschappers gooien nog maar zelden spannende, verse, nog niet volledig uitgewerkte ideeën in de arena. Het risico op een publieke afranseling en de daarbij horende reputatie-deukjes is te groot.

En ook niet onbelangrijk: de kans dat een concurrent er met je idee vandoor gaat en het eerder weet te publiceren dan jij is niet louter een spookbeeld van doorgedraaide academische paranoia. Ik ken te veel wetenschappers die voorbeelden kunnen noemen van diefstal van een op een congres gepresenteerd wetenschappelijk halffabricaat dat later door een ander onderzoeksteam als schitterend eindproduct aan de wereld werd getoond. Wetenschap is net zo hard als – zo niet harder dan – de rest van de wereld.

Een goede vriend van me is een briljante, gepromoveerde sociale wetenschapper, maar omdat hij zich steeds minder thuis is gaan voelen in de wetenschappelijke wereld, is hij het grootste gedeelte van het jaar duikleraar op een eilandje in Thailand. Zo af en toe vliegt hij naar Nederland om wetenschappelijke klusjes te doen en wat extra geld te verdienen. Een tijdje terug had hij een paar maanden een aanstelling als onderzoeker op een grote universiteit. Hij deelde een kamer met een jonge, ambitieuze collega die dag in dag uit werkte aan het voorbereiden en geven van colleges en werkgroepen en het schrijven van papers.

‘Wanneer word jij nou professor?’ vroeg de duikleraar.

‘Ik ben er bijna,’ zei de ambitieuze wetenschapper en hij vervolgde: ‘Ik moet 120 publicaties hebben. Ik heb er nu 103. Nog even dus.’

Het is een bizar idee om te denken dat je professorabel bent als je 120 publicaties op je naam hebt staan, en misschien is het ook niet helemaal waar. Goede wetenschappers – en daar zijn er heel veel van – zullen altijd proberen door de aantallen artikelen, lezingen, redacteurschappen en subsidies heen te kijken op zoek naar echte kwaliteit. Het gaat er immers om hoe goed het is wát je hebt ontdekt en niet hoe váák je het hebt ontdekt. Maar zelfs als je de intentie hebt om op kwaliteit en niet op kwantiteit te letten, is het moeilijk om te ontkomen aan het spook van

meer = beter. Kwaliteit is subjectief en dus een kwestie van opinie, en daarom moeilijk om op te vertrouwen. Tellen is objectief en daarom makkelijker uit te leggen en naar te leven.

'Wanneer kan ik professor worden?'

'Als je goed genoeg bent.'

'Maar hoe stellen jullie dat vast? Ik moet weten waar ik aan toe ben.'

'Je wordt professor als wij vinden dat je daar klaar voor bent.'

'Maar dat klinkt subjectief en onredelijk.'

'Hmm. Hoeveel publicaties heb je nu?'

'102.'

'Oké, dan word je professor als je er 120 hebt.'

In wetenschapsland gaat het niet alleen om het spitten, graven, scheppen en het nastreven van Archimedes-achtige eureka-momenten, niet alleen om het overtuigend presenteren van de schatten die je gevonden hebt, maar ook, en misschien wel vooral, om het fabriceren van zo veel mogelijk producten. Niet omdat wetenschappers zo graag zoveel willen schrijven en zo goed willen scoren, maar omdat ze zich geen raad weten met subjectiviteit en de daarbij horende menselijke feilbaarheid van kwaliteitsoordelen. Daarom maken wetenschappers liever zo veel mogelijk salamiplakjes van hun werk dan dat ze één heel grote, alleszeggende worst van een artikel schrijven.

'Danielle heeft alweer een artikel gepubliceerd gekregen.'

'Waar gaat het over? Is het goed?'

'Weet ik niet, maar het is haar zesde dit jaar.'

Tellen is veilig. Voor iedereen. Voor beoordelaars, want voor hen maakt het vergelijken makkelijker. En voor beoordeelde, want zij weten waar ze aan toe zijn en hebben een duidelijk doel voor ogen.

'Wie gaat de kwaliteit van mijn onderzoeksvoorstel beoordelen?'

'Een commissie van experts.'

'Welke experts?'

'A, B, C en D.'

'x, y en z zijn beter. Die begrijpen mijn onderzoek tenminste. Dat zijn echte specialisten.'

'Maar die zijn bevooroordeeld. Ze vinden het leuk wat jij onderzoekt omdat zij het zelf ook onderzoeken.'

'Nee, het zijn juist mijn concurrenten.'

'Maar je hebt met een student van y een artikel gepubliceerd.'

'Precies. In een heel vooraanstaand tijdschrift. En dat artikel wordt heel veel geciteerd.'

'Vind je dat veel? Bij ons is dat weinig. En trouwens. Ik ken dat tijdschrift helemaal niet. Is dat echt heel goed?'

'Ja. In mijn vakgebied is dat de top.'

Moderne wetenschappers zijn niet alleen schatgravers die mooie dingen willen ontdekken, het zijn ook salesmanagers die objectieve publicatietargets moeten halen. 'Ik ben een salesmanager.' Langzaam maar zeker nestelde dit idee zich in mijn hoofd en liet daar onuitwisbare sporen na. Ik wist dat ik moest scoren. Ik was de wetenschap in gegaan vanwege een fascinatie voor de inhoud, maar steeds vaker bevond ik me in situaties waarin de inhoud een nevengeschikte of zelfs ondergeschikte rol leek te spelen. Ik was een enthousiaste wetenschapper en ik wilde zo goed mogelijk onderzoek doen, maar omdat 'zo goed mogelijk' een moeilijk te objectiveren concept is en ik, net als vele andere mensen, een sterke behoefte heb aan objectieve – zogenaamd eerlijke – evaluaties ('Goed? Een 7, een 8 of een 9?'), werden mijn scoringsdrift en zoektocht naar applaus steeds sterker. Scoren levert applaus op en objectief scoren levert duidelijk applaus op. Duidelijk applaus voelt fijn, vooral als je niet zeker weet of wat je doet en wie je bent de moeite waard is.

Ik had veel onderzoeksideeën en probeerde zo veel mogelijk experimenten uit te voeren. Ik werkte dag en nacht. Ik vond het heerlijk om 's ochtends vroeg of 's avonds laat of in het weekend nagenoeg alleen in het hoofdstedelijke universiteitsgebouw te zitten en aan mijn plannen en ideeën te werken. Op aan elkaar geplakte A4-velletjes maakte ik grote schema's waarop ik in het blauw en zwart de literatuur samenvatte. Met potlood en een gele viltstift gaf ik aan waar de gaten zaten en met welk soort onderzoeken die zouden kunnen worden opgevuld. Ik had grote blauwe, mooi gelinieerde notatieblokken waarin ik elke dag mijn observaties en ideeën over wat ik las en om me heen

zag opschreef. Als ik schreef, verkeerde ik in een staat van totale *flow*. Ik was zeer geconcentreerd en verloor elk gevoel van tijd en plaats. Soms zat ik acht, negen uur achter mijn bureau te denken, te pennen en te gummen zonder dat ik wist waar ik was. Ik at niet, ik dronk niet, ik was volledig opgenomen in mijn eigen gedachtewereld. Dat gaf me een heerlijk gevoel. Het was alsof ik even weg was, rondtrippend in mijn eigen sterrenrijk van ideeën, concepten en dwarsverbanden.

Schrijvend puzzelen aan sociaalpsychologische fenomenen gaf me een gevoel van 'high' zijn dat in vele opzichten overeenkwam met de roes van alcohol, seks of wiet. Zo bleek meestal dat als ik een aantal dagen na zo'n urenlange puzzel- en schrijfsessie alles nog eens na 95 procent kant noch wal raakte. Maar als ik over straat liep, onder de douche stond of een discussie had met iemand, borrelden er ook wel eens onderzoeksverbazingen, -verwachtingen en -ideeën in me op die wél de moeite waard waren. Regelmatig bracht ik de nacht grotendeels wakend door omdat ik mijn enthousiasme voor een idee of een ingeving niet kon onderdrukken en probeerde uit te werken hoe het een en ander in een slim, tot de verbeelding sprekend experiment te gieten was.

Vaak dacht ik: dit moet ik opschrijven, want anders ben ik het morgen weer vergeten. Helaas voelde 's nachts een goed idee hebben vaak net zoals 's nachts moeten plassen: je weet dat het voor je nachtrust het beste is om het kwijt te raken, maar je bed is zo lekker warm. Misschien hielp het als ik een dictafoon naast mijn bed legde? Helaas niet. In het holst van de nacht hardop zogenaamd briljante ingevingen doorgeven aan een zwart apparaatje voelde vreemd: 'Misschien worden evaluatieve oordelen eerder en makkelijker beïnvloed door geactiveerde informatie dan descriptieve oordelen, zelfs als de match congruent is.' Ik schaamde me voor mijn harde stem en mijn vage teksten. Ik draaide me om naar mijn vriendin (nu vrouw), die rustig lag te slapen. Had ik haar wakker gemaakt? Fluisteren hielp ook niet, want als ik dan de volgende ochtend de dictafoon afspeelde hoorde ik vooral gezucht en het gekraak van dekbedden.

Ik was altijd op zoek naar momenten en locaties om onderzoek

te doen, om vragenlijsten uit te delen, om mensen achter een computer te zetten. Natuurlijk waren er de gewone, reguliere bijeenkomsten, waar studenten tegen een kleine vergoeding een aantal vragenlijsten invulden of een aantal computertaakjes maakten, maar ik wilde meer. Waar ik maar was, wie ik maar kende: in alles en iedereen probeerde ik een onderzoeksmogelijkheid te vinden. Ik ging naar mijn oude middelbare school om onderzoek te doen, ik deelde vragenlijsten uit in de trein, in de bus, op het station, in mensa's van universiteiten, op schoolpleinen, op recepties, in bibliotheken, aan het begin of het einde van colleges en werkgroepen, tijdens congressen, in winkelcentra, in de bioscoop en op het strand. Overal waar mensen even niets te doen hadden, in de rij stonden, van hun rust aan het genieten waren, probeerde ik hen te bestoken met een vragenlijst.

Ik was er niet altijd succesvol in om mensen ervan te overtuigen aan mijn onderzoek mee te doen, maar omdat ik mijn vragenlijsten altijd zo kort mogelijk maakte, omdat ik een arme wetenschapper was en zij toch niets te doen hadden en omdat mijn onderzoek vaak ging over interessante, alledaagse onderwerpen (politiek, reclame, fotomodellen, racisme, sollicitatiegesprekken, aankoopbeslissingen), ging het vaak goed. Het was allemaal een kwestie van de juiste marketing. Een vragenlijst over 'context effecten en persoonsindrukken' was niet zo populair, maar als ik diezelfde vragenlijst '*Who's hot and who's not*' of 'Wat vind je van jezelf en anderen?' noemde, ging het een stuk beter. Soms gaf ik mijn respondenten iets lekkers of geld om ze over de streep te trekken. Meestal betaalde ik dat uit eigen zak. Officieel moest ik dergelijke betalingen doen via de universitaire bureaucratie, maar dat duurde maanden en ik had haast. Ik wilde weten wat er uit mijn onderzoek kwam en ik wilde scoren. Alles voor een antwoord, alles voor succes. Eigenlijk moest ik al mijn proefpersonen en respondenten een *informed consent*-formulier laten tekenen waarop ik hun vertelde wat er van hen verwacht werd, wat voor soort vragen ze konden verwachten en waarin duidelijk gemaakt werd dat ze op elk moment mochten stoppen, maar ook dat kostte tijd en ik had haast. Mijn onderzoek was zonder gevaren. Het ging over alle-

daagse zaken, oordelen, keuzes en beslissingen en was zonder risico's. Ik had ook geleerd dat ik verplicht was om na een onderzoek respondenten uit te leggen wat ik met het onderzoek wilde en waar het precies over ging. Ook moest ik polsen of er nog vragen waren. Maar: geen tijd voor. Ik had haast. Ik wilde verder. Ik wilde scoren.

Ik was een onderzoekstornado en ik deed guerrilla-onderzoek. Ik verzamelde op alle mogelijke manieren data en ik genoot ervan. Het was leuk en spannend om op slimme manieren aan zo veel mogelijk data te komen. Vaak combineerde ik twee, drie, vier onderzoeksideeën in een en dezelfde vragenlijst. Dan ging het nog sneller. Omdat ik besepte dat sommige van mijn methoden van datavergaring wellicht niet helemaal keurig waren en officieel misschien net niet helemaal door de beugel konden – daar had ik me niet in verdiept (geen tijd voor) – vertelde ik mijn collega's niet altijd precies wat ik uitspookte. Ze vroegen er ook nooit echt naar. Ik zat in het laboratorium aan de rand van het hoofdstedelijke centrum experimenten te draaien of ik ging op pad en zette vragenlijsten uit. Ik deed mijn ding. Dat deden we allemaal.

Ik wilde zoveel mogelijk alles zelf doen. Experimenteren is een ambacht en ik wilde alles zelf onder controle houden. Ook als ik samenwerkte met collega's of met studenten, zat ik erbovenop en zorgde ik ervoor dat mijn fingerspitzengefühl de boventoon voerde. Ik wilde dat het ging zoals ik het had bedacht en ik wilde het zelf uitvoeren. Dan was de kans het grootst dat het zou lukken, dacht ik in al mijn bescheidenheid, maar belangrijker was dat als het zou mislukken, ik alleen mezelf de schuld kon geven. Ik wilde niet dat het zou mislukken. Per se niet. Ik wilde er alles aan doen om elk onderzoek dat ik deed, alleen of met anderen, te laten slagen. Uit didactisch oogpunt leek het me goed om studenten met wie ik samenwerkte het gevoel te geven dat zij alles bedachten en ontwierpen, maar ik zorgde ervoor dat ik degene was die aan de touwtjes trok. Tijdens onderzoeksbijeenkomsten probeerde ik een ontspannen, coachende meedenker te zijn, maar als ik alleen was liep ik alles secuur na en zorgde ik ervoor dat niets aan het toeval werd overgelaten.

Als het ontwerp voor een experiment af was, spendeerde ik uren, dagen om alles nog eens na te lopen, door te redeneren, te verbeteren en te verfijnen. Vervolgens legde ik het theoretische idee en het onderzoeksontwerp voor aan collega's en promovendi. Met hen besprak ik alles tot in de kleinste details en op basis van hun – meestal terechte en inspirerende – commentaar ging ik terug naar de tekentafel en paste ik de boel weer aan. Totdat het, nagenoeg, perfect was.

Een senior-collega met wie ik samenwerkte in Amerika zei ooit tegen me dat ik overdreef. Ik timmerde mijn experimenten zo muurvast en zo potdicht dat er alleen maar uit kon komen wat erin zat. En soms was dat te weinig. *'Your experiments need air. They need to breathe. If they can't breathe, they cannot live.'*

Ik deed heel veel onderzoek, maar niet al het onderzoek dat ik deed lukte. Soms kwam er net niet uit wat ik had verwacht en soms kwam er helemaal niets uit. Waarschijnlijk is het in het laatste geval gewoon het best om ermee te stoppen en iets anders te bedenken: mislukt, volgende idee. Maar als ik ergens heel erg in geloofde, als ik heel graag wilde dat het waar was wat ik had bedacht of uit de krochten van de literatuur had opgediept, kon ik moeilijk opgeven en probeerde ik het gewoon nog een keer: wat logisch leek, moest waar zijn.

Een experiment is nooit helemaal perfect. Je kunt het keer op keer aanpassen om de resultaten steeds verder te verfijnen. Als een experiment niet werkte en mijn respondenten niet hadden gedaan wat ik verwacht had, tuurde ik eindeloos naar de data. Ik zette mijn computer aan, opende het databestand met alle ruwe gegevens en tuurde en keek naar wat ze wel gedaan hadden. Ik draaide extra analyses om erachter te komen wat er misgegaan zou kunnen zijn. En als ik dan iets vreemds of opmerkelijks had gevonden, veranderde ik de experimentele opzet en draaide ik het experiment nog een keer. Totdat het werkte. Soms twee, drie, vijf keer.

Al vrij snel in mijn carrière kreeg ik een aantal onderzoekstechnieken zeer goed onder de knie en sprongen de slagingskansen van mijn experimenten behoorlijk omhoog. Ik deed zo

veel onderzoek dat ik een aantal strategieën ontwikkelde die vaker wel dan niet werkten. Wanneer een experimenteel ontwerp goed was en mooie resultaten liet zien, probeerde ik meteen een lange serie van gelijksoortige experimenten te ontwerpen, met kleine variaties op het soort materialen, onderwerpen en vragen die ik gebruikte. Dan kon ik twee, drie, vier artikelen maken, veel dunne plakjes salami produceren en extra veel applaus genereren.

Ik werd er ook steeds bedrevenier in gebruik te maken van technieken die matige resultaten konden oppompen. Als een effect net niet mooi uitkwam op alle metingen die ik had gedaan, gebruikte ik vooral de metingen die wel werkten. Als een effect wel aanwezig was in een experiment, maar net niet sterk genoeg om op elke maat luid en duidelijk over te komen, maakte ik het effect sterker door een combinatie te maken van de maten in dat experiment waarop het effect sluimerend leek te werken. Als ik een experiment had ontworpen voor zes groepen respondenten die allemaal net iets anders te doen of te zien kregen en één groep liet een vreemd, onverklaarbaar resultaat zien, paste ik het experimentele ontwerp zo aan dat dit vreemde resultaat verdween, maar het geheel nog steeds logisch overkwam. Dan werd het een experiment met drie, vier of vijf groepen in plaats van zes. De onverklaarbare groepen verdwenen in de prullenbak. Als de resultaten van een experiment tegenvielen, ging ik in de dataset op zoek naar *outliers*, naar mensen die gekke antwoorden hadden gegeven – dat wil zeggen, antwoorden die niet overeenkwamen met mijn verwachtingen en heel anders waren dan de gemiddelden – en keek ik of er redenen waren om deze mensen ‘weg te gooien’. Als ze net wat ouder, jonger, langzamer, sneller of wat dan ook waren dan ‘normaal’ was het misschien wel geoorloofd om op deze manier de resultaten meer in lijn met mijn verwachtingen te brengen.

Het was allemaal op het randje of er net of ruim overheen, maar... ik wilde zo graag, én in een eerder onderzoek was het wel gelukt, én de resultaten waren echt bijna, bijna goed, én het moest gewoon waar zijn want het was zo logisch, én het was zo’n mooi idee, én ik was echt niet de enige die dit soort dingen

deed. Wat ik deed, was niet keurig wit, maar ook niet pikzwart. Het was grijs en het was *usance*. Hoe kwamen al die anderen anders aan al die schitterende resultaten?

Wetenschap is een gevecht. Wetenschap is een constant gevecht tegen je verwachtingen. Als je daar niet tegen kunt, is wetenschap niks voor jou. Je kunt gelijk hebben en succes oogsten. Je kunt iets ontdekt en gevonden hebben wat waar is en interessant. Maar er komt een moment dat je ernaast zit. Er komt een dag dat je er met al je gefilosofeer, met je analyses en je logica onverwacht ver naast zit. Dan moet je sterk zijn. Als je wetenschapper bent, moet je niet alleen je gelijk, maar ook je ongelijk kunnen incasseren. Je moet bereid zijn om je steeds weer te verbazen. Je moet bereid zijn om telkens weer van jezelf te verliezen. De wereld is niet altijd zoals je denkt dat hij is. De wereld is niet altijd zoals jij wilt dat hij is.

Als wetenschapper moet je met je fikken van de wereld af kunnen blijven. En als je er toch per ongeluk aan gezeten hebt, moet je het meteen melden. Je mag kijken, misschien voorzichtig voelen, aanraken, meebewegen, maar je mag de wereld niet voor de gek houden. Je mag je afwenden van de wereld en je van den domme houden (Echt?). Je mag de wereld met je eigen roze bril bekijken, zodat je alleen maar ziet wat je bevalt (Echt?). Maar je mag niet doen alsof je iets hebt waargenomen wat je niet hebt gezien.

Na jaren van voor en op het randje balanceren werd het grijs steeds donkerder zwart, en uiteindelijk donderde ik naar beneden. Ik had al een tijd geen succes met mijn experimenten. De resultaten waren zelfs met de vele grijze strategieën die in omloop waren niet goed recht te breien. Ik kon de verleiding niet weerstaan om nog een stapje verder te gaan dan ik al was. Ik wilde zo graag. Ik wilde erbij horen, meedoen, scoren. Ik wilde heel graag heel erg goed zijn. Ik wilde óók in de beste tijdschriften publiceren en in de grootste zalen presenteren. Ik wilde ook dat congresgangers aan mijn lippen hingen als ik na een lezing op weg was naar een kopje koffie of een lunch. Ik voelde me zo eenzaam.

Ik zat alleen op mijn chique kamer op de Groningse universiteit. Ik had de deur extra goed dichtgedaan en mijn bureau extra goed opgeruimd. Alles moest netjes en overzichtelijk zijn. Geen troep. Ik opende het bestand met de gegevens die ik had ingevoerd en maakte van een onverwachte 2 een 4 en een eindje verder in de matrix van een 3 een 5. Het voelde niet goed. Ik keek angstig om me heen. De gegevens dansten voor mijn ogen. Als de resultaten nét niet zijn wat je zo vurig had gehoopt; als je weet dat die hoop gebaseerd is op een grondige analyse van de literatuur; als dit al je derde experiment is over dit onderwerp en die andere twee wel goed zijn gelukt; als je weet dat elders op de wereld andere onderzoekers ook met dit soort experimenten bezig zijn en wel succes hebben – dan kun je de resultaten toch wel een kléin beetje aanpassen?

Nee. Ik klikte op *undo typing*. Nog een keer. Ik voelde me heel eenzaam. Dit wilde ik niet. Ik had zo hard gewerkt. Ik had alles gedaan wat ik kon en nu kwam het net niet uit zoals ik verwacht had. Het was net niet zoals iedereen en alles vond dat het logischerwijs moest zijn.

Ik keek naar de deur van mijn kamer. Die was dicht. Ik keek uit het raam. Het was donker buiten. *Redo typing*. Nog een keer. Even dacht ik dat er iemand achter me stond. Ik draaide me schichtig om. Niemand natuurlijk. Ik keek nog een keer naar de matrix met gegevens en klikte wat met mijn muis om de computer de juiste statistische analyses te laten uitvoeren. Toen ik de nieuwe resultaten zag, was de wereld weer logisch geworden. Ik zag wat ik voor ogen had gehad. Ik was blij, maar kon er ook nauwelijks naar kijken. Ik voelde me opgelucht, maar ook verdrietig. Dit was mooi, maar het was ook heel verkeerd.

6

MIJN OUDERS HEBBEN VIER kinderen: drie zoons en een dochter. Toen mijn broers midden in de puberteit zaten, woonde mijn zus al op kamers, terwijl ik nog regelmatig met een duim in mijn mond bij mijn moeder op schoot zat. Mijn zus en ik schelen tien jaar. Ik ging graag bij haar op bezoek: samen naar de markt, samen naar het museum, samen schilderen en tekenen. Ze studeerde in Amsterdam aan de kunstacademie en woonde op een Pluk van de Petteflet-achtige kamer met eindeloos veel ramen op de bovenste verdieping van een huizenblok uit de jaren twintig in Amsterdam-Nieuw-Zuid. Haar kamer stond vol met schildersdoeken en stapels aquarelpapier, en aan de muren had ze met spelden en spijkertjes foto's van beroemde kunstenaars en posters van beroemde musea opgehangen. Thuis, in mijn kinderkamer, probeerde ik hetzelfde te doen, maar uiteindelijk besloot ik dat Pritt-buddies ('handige hechkussentjes') effectiever waren dan spelden en spijkertjes. Netter ook. De muren in Oegstgeest waren ook harder dan die in Amsterdam.

Mijn broers waren aardige pubers. Ze hadden ruzie, sloegen met deuren, wilden niet luisteren, kwamen te laat thuis van feestjes, maakten een puinhoop van hun kamer en gooiden mandarijnen en sinaasappelen door de kamer die dan uit elkaar spatten op de 22-delige Winkler Prins-encyclopedie, maar nooit liep het echt uit de hand. Het huis brandde niet af, de burens kwamen niet klagen. Het waren lieve jongens. De een blonk uit in wis- en natuurkunde, de ander in geschiedenis en economie. Allebei waren ze verbaal zeer begaafd. En daar zat volgens mijn moeder het

probleem, want in de puberteit uitte het verbale uitdrukkingvermogen van mijn broers zich in een onafgebroken stroom van scheldwoorden.

Alles was klote, kut, zaad, lullig, dikke pis, ronduit bagger, of een absolute teringzooi. Toen mijn oudste broer een keer voor een week of twee op zomerkamp was met gelijkgestemden (andere pubers), stuurde hij een ansichtkaart naar huis met niets meer dan de tekst 'Het is hier klote.' Mijn keurige moeder ergerde zich dood aan het grove taalgebruik van mijn broers, maar niets hielp. Mijn broers hadden er lol in en vonden het een uiterst geschikte manier om mijn moeder op stang te jagen. De rituele discussies tussen moeder en puberzoon eindigden dan ook geregeld met een geschreeuwd 'klotewijf!' uit de mond van een van mijn broers.

Na een paar jaar het verbale pubergeweld van mijn broers te hebben moeten ervaren, begreep mijn moeder dat de reguliere opvoedkundige interventies niet echt werkten. Straffen van fout gedrag ('Naar je kamer!'), belonen van goed gedrag ('Lieve mama? Dank je!'), wijzen op gedeelde normen en waarden ('Het is toch niet normaal dat...', 'Hoe zou jij het vinden als...'), inspireren tot creativiteit ('Kun je niet eens wat anders bedenken?'), nadruk leggen op het eigen verdriet ('Het doet mij gewoon heel veel pijn als...') – het haalde allemaal niets uit. Ze besloot het over een radicaal andere boeg te gooien. Ze zou mijn broers zelf laten voelen hoe vreselijk het was om de hele dag 'klote' en 'lul' te horen en voor 'klootzak' te worden uitgemaakt. Deze creatieve en gedurfde didactische ingeving leidde tot hilarische taferelen. Mijn keurige, welbespraakte moeder begon in het Oegstgeest van de jaren zeventig haar twee oudste zoons aan te spreken als Lul en Klootzak en probeerde hun ongelikte-berentaalgebruik zoveel mogelijk te imiteren.

'Hoi ma, hoe was je dag?'

'Klote.'

'Wat eten we vandaag?'

'Gelul.'

Helaas heeft ze het niet lang volgehouden en heb ik de effectiviteit van deze didactische boemeranginterventie nooit goed

kunnen meten, maar ik geloof niet dat die echt gewerkt heeft. Ik vond het geaffecteerde 'klootzak' dat uit mijn moeders mond kwam zo bizar klinken dat het mij, toen ik eenmaal puber was, extra inspireerde om op zoek te gaan naar andere verbale technieken om haar het bloed onder de nagels vandaan te halen. Door mijn moeders toedoen was 'klootzak' een grappig, bijna olijk woord geworden en moest ik andere routes bedenken om mijn puberdoelen te bereiken. Het creatief ontworpen stopbord van mijn moeder ('Hoor eens hoe vreselijk! Stop!') had dus een onbedoeld ironisch boemerangeffect dat mij aanmoedigde creatiever te worden in de verbale verwensingen die ik anderen toewierp ('uitgeperste sinaasappel', 'slavendrijver', 'puberdoder').

Zo gaat het vaker (of misschien wel per definitie) met opvoeding of gedragscorrigerend ingrijpen dat zich richt op uiterlijk gedrag en niet op de onderliggende oorzaak. Symptoombestrijding is ineffectief zolang de wortel waarvan het symptoom de uiting is intact blijft. Zoals uit elke achtervolgingsscene blijkt, moedigt een wegversperring vooral aan om een creatieve omweg te kiezen. Succesvol opvoeden is het uitdoven van ongewenste verlangens, niet het afsnijden van de weg naar vervulling van die verlangens.

Soms is een verlangen zo sterk dat uitdoven nagenoeg onmogelijk is. Sommige verlangens moeten nou eenmaal bevredigd worden. Als je honger hebt, moet je iets eten; als je wilt snoepen, moet je verwend worden; als je wilt scoren, moet je erkend worden. Maar ook dan staan opvoeders niet machteloos, want de bevrediging van elk verlangen kent verschillende verschijningsvormen. Je kunt een Mars-reep of een appel eten om je honger te stillen en een glas cola of een glas water drinken om je dorst te lessen. En als je op zoek bent naar erkenning, kunnen oprechte aandacht, diepe interesse en een welgemeend schouderklopje net zoveel voldoening geven als ovationeel applaus of geratificeerd succes.

Bij ons thuis stond de koektrommel in de kast boven de koelvriescombinatie. Ik was zo'n ontzettende snoeper dat die trommel vaker leeg dan vol was. De andere leden van het gezin kon-

den er trouwens ook wat van. Tot op de dag van vandaag ontbijt mijn vader met een grote trommel speculaasjes naast zich waarmee hij zijn boterhammen belegt. Mijn snoepbehoefte kwam in buien. Soms had ik zo'n ontzettende zin dat ik niet één koekje pakte of snoepje nam, maar meteen de hele trommel leegroofde of de hele zak leegvrat. Ik herinner me nog goed dat ik op zoek naar lekkers in de kast-met-lekkere-dingen een doos After Eight ontdekte. Het cellofaan zat er nog omheen. Mijn moeder had deze chocolaatjes natuurlijk gekocht om een keer aan gasten te kunnen uitdelen, maar ik had een ontzettende trek in iets lekkers. Ik maakte het pakje open, nam er een chocolaatje uit en zette het doosje weer terug in de kast, precies op de plek waar ik het gevonden had. Dan zou niemand het merken. Ik haalde het cellofaan er helemaal af, want dat leek logischer. Doosjes After Eight zijn zo goed gevuld dat niemand het merkt als er eentje uit is. Of twee. Of drie. Ik kon niet stoppen. Ik at in een mum van tijd (stel je voor dat er iemand binnenkwam) het hele doosje leeg.

Toen mijn ouders een vrijdagavond later vrienden op bezoek hadden, werd ik om een uur of negen naar beneden geroepen. Ik liep in mijn pyjamaatje de met sigarenrook volgeblazen jarenzeventigwoonkamer binnen en had meteen door hoe laat het was (kwart over acht). Mijn moeder keek me vragend aan. In haar hand had ze het doosje After Eight. De deksel was open. Ze liet me de inhoud zien. Ik had alle papiertjes waar de chocolaatjes in verpakt waren geweest keurig laten zitten. Dat stond beter. Van een afstand zag het er net uit alsof het doosje nog goed gevuld was.

'Wat moet ik nou?' vroeg ze me zuchtend.

Een paar dagen later ging mijn vader met boor en beitel aan de slag en voorzag hij de kast boven de koel-vriescombinatie van een stevig slot. Alleen mijn moeder had de sleutel.

Na jaren onderzoek te hebben gedaan naar de manier waarop vluchtige situationele kenmerken de gevoelens, gedachten en gedragingen van mensen vaak makkelijker en meer beïnvloeden dan zogenaamd stabiele persoonlijkheidskenmerken, was

ik tot de conclusie gekomen dat sociale psychologie vooral een psychologie van mitsen en maren was, van uitzonderingen en randvoorwaarden. Het feit dat in de loop der jaren mijn wetenschappelijke gereedschapskist gevuld was geraakt met allerhande statistische en methodologische technieken en tactieken om onderzoeksresultaten kunstmatig te voeren, water te geven en op het juiste moment naar het licht te draaien, versterkte die conclusie. De sociale psychologie liet telkens weer zien dat alles heel nauw luisterde en van duizend dingen afhankelijk kon zijn. Het was een psychologie van 'aan de ene kant, aan de andere kant'-theorieën en -modellen, die steeds nauwkeuriger specificerden in welke situaties, onder welke condities, op welk moment, op welke metingen bepaalde effecten optreden. Niets was altijd waar; alles was een voorwaardelijke uitzondering.

Het mooiste voorbeeld van dit specificiteitsprincipe is De Theorie van Beredeneerd Gedrag, die stelt dat iemands mening, voorkeur of attitude alleen gedrag kan voorspellen als er tussen de twee metingen overeenstemming is qua tijd, plaats en context. Met het antwoord op de algemene vraag of Walijne Chardon van bier houdt is het moeilijk te voorspellen of zij komende zaterdag (en niet midden in de week, op een dinsdag) in het café (en niet op een receptie) Heineken-bier (en niet Dommelsch) zal bestellen. En dat is wel wat de horeca, de supermarkt, de brouwerij en Walijne zelf uiteindelijk zouden willen weten.

Hoe dieper en beter ik me in de sociale psychologie ingroef, hoe meer mijn onderzoek in het teken kwam te staan van het specificiteitsprincipe. Het was onvermijdelijk. Ik raakte steeds overtuigder van de gedachte dat als je gedrag wilt kunnen begrijpen en voorspellen, je gericht en specifiek de situatie waarin dat gedrag zal plaatsvinden moet definiëren. Dit specificiteitsprincipe heb ik in de loop der jaren misschien het best tot uiting kunnen laten komen in mijn ideeën over de vraag wanneer een specifieke situatie tot assimilatie zal leiden en wanneer tot contrast.

Hoe wij onszelf en anderen zien wordt grotendeels beïnvloed door de specifieke situatie waarin we ons bevinden. Het zou niet moeten uitmaken, maar we vinden onszelf intelligenter wanneer de zon schijnt en we voelen ons gelukkiger wanneer we net ge-

geten hebben. Dat zijn assimilatie-effecten. Maar soms leidt een positieve herinnering juist tot verdriet ('Wat was ik toen gelukkig!') en soms leidt het zien van succes juist tot gevoelens van incompetentie ('Dat kan ik dus nooit!'). Dat noemen we contrasteffecten. In veel van mijn onderzoek heb ik geprobeerd dit 'soms' zo specifiek en nauwkeurig mogelijk bloot te leggen. Een van de antwoorden die ik vond was dat de concreetheid van de geactiveerde herinnering, ervaring, stemming, persoon of emotie ertoe deed. Abstracte informatie leidt vooral tot assimilatie, concrete informatie vooral tot contrast, was mijn idee. AA-CC.

Dus wanneer de abstracte categorie 'intelligent' (om wat voor reden dan ook) in je hoofd zit, zul je iemand eerder als slim beoordelen dan wanneer de categorie 'dom' is geactiveerd. Logisch. Maar als je denkt aan een concreet persoon, zoals Einstein, ontstaat er contrast. Als je aan Einstein denkt, ga je je dommer voelen. Sterker nog: je wordt er ook echt dommer van. Uit verschillende onderzoeken (ook onderzoeken waar ik niets mee te maken heb gehad) blijkt dat als je aan de abstracte categorie 'professoren' denkt, je beter scoort op algemene intelligentietesten en dat de kans toeneemt dat je dat spelletje Trivial Pursuit nou eindelijk eens wint. Maar als je aan Albert Einstein denkt verkleint je kans op succes bij Trivial Pursuit juist.

De concreetheid van de geactiveerde informatie bepaalt dus in belangrijke mate of een specifieke sociaalpsychologische situatie tot assimilatie of tot contrast leidt. Dat was een belangrijk inzicht, vond ik, want de meesten van mijn collega's waren van mening dat dergelijke automatische processen uitsluitend tot assimilatie konden leiden. Contrast was een uitzondering en kon alleen optreden als mensen bewust gingen corrigeren voor de gemeende situationele invloed ('Ik voel me droevig. Maar ja, het regent pijpenstelen, daar zal het wel door komen. Eigenlijk ben ik best wel vrolijk.').

Zowel in de klassieke als in de moderne onderzoeksliteratuur vond ik overal bewijs voor het tegendeel. Contrasteffecten waren schering en inslag en traden ook op als er van bewuste correctie geen sprake kon zijn. Sterker nog: niet alleen de concreet-

heid van de geactiveerde informatie, maar ook factoren als de extremiteit, de ambiguïteit en de 'timing' van de geactiveerde informatie bepaalden in belangrijke mate of een sociaalpsychologisch proces tot assimilatie of tot contrast zou leiden. Het specificiteitsprincipe dicteerde dat het allemaal erg ingewikkeld was. Er was een groot aantal specifieke situatiekenmerken die allemaal hun eigen effect hadden. Het was een ingewikkelde puzzel met heel veel stukjes.

De werkelijkheid is weerbarstig. Het kan vriezen, het kan dooiën, en het is de taak van de moderne experimentele sociale psychologie om die weerbarstigheid in kaart te brengen, om de mitsen en maren van de sociale werkelijkheid te definiëren en te specificeren. Zo zag ik dat. Zo zag ik dat in mijn eigen onderzoek en zo zag ik dat in de literatuur. De sociale psychologie was een ontplofte confettifabriek van theorieën en theorettes, van effecten en effectjes. Overal kleine, kleurige, spannende snippers. De opdracht was om daar een heldere structuur in aan te brengen, om alles zo minutieus mogelijk uit te pluizen.

Dat was geen populaire boodschap. Ik maakte de zaken node-loos ingewikkeld, was de kritiek. Al die mitsen en maren, voorwaarden en uitzonderingen: het was saai en moeilijk te volgen. Via het geruchtencircuit kreeg ik herhaaldelijk te horen dat een Nederlandse senior-collega op zijn universiteit graag de vloer aanveegde met mijn flipperkastpsychologie waarin een lachwekkend grote hoeveelheid toeters en bellen uiteindelijk bepaalde hoe het balletje rolde. Een beroemde Amerikaan (een van mijn persoonlijke helden) noemde mij een '*grinder*': ik stopte alle relevante, mooie, heldere effecten samen met alle mogelijke randgevallen en uitzonderingen in een grote pot en vermaalde alles tot een wezenloze, ondefinieerbaar ingewikkelde derrie. Mijn theorieën en modellen waren zeer compleet, maar daarmee ook onbegrijpelijk ingewikkeld, was zijn standpunt. Mijn verweer was dat ik niet anders kon, dat ik mijn ogen niet wilde sluiten voor alle complexiteit en schijnbare tegenstellingen die ik tegenkwam. 'Oké, maar dat het allemaal zo ingewikkeld is, betekent toch niet dat je het ook zo ingewikkeld moet opschrij-

ven? De kunst is juist om het ingewikkelde eenvoudig te maken. Het doel van de wetenschap is om de wereld te verkleinen, niet om hem te vergroten. Dat doen kunstenaars.'

Ik deed wat ik kon. Ik filosofeerde en analyseerde tot ik een ons woog en ik probeerde nog beter, nog scherper en nog slimmer voor het voetlicht te brengen wat ik had bedacht en gevonden, maar steeds vaker kreeg ik het gevoel dat dit niet voldoende was. Het was allemaal gewoon te complex. Mijn verhalen waren niet elegant genoeg en mijn resultaten waren niet mooi genoeg om door toptijdschriften te worden geadopteerd. Zelfs als ik met statistische en methodologische strategieën de boel had opgepompt en opgepoetst, was het niet goed genoeg. Zelfs als ik alles uit de kast haalde, vond men het vaak maar zozo. Niet sterk genoeg, niet interessant genoeg, niet vernieuwend, veel te ingewikkeld. Ik was niet goed genoeg.

Bij de afweging of iets wetenschappelijk de moeite waard is, speelt altijd de balans tussen innovativiteit en precisie. Als je iets geweldig vernieuwends hebt gevonden, knijpt men graag een oogje dicht als het gaat om nauwkeurigheid. Wanneer je iets opzienbarends zegt, mag je best slordig zijn. Maar als je resultaten niet echt hemelschokkend en eigenlijk best wel logisch zijn, worden helderheid en nauwkeurigheid extra belangrijk. Saai nieuws kan best de moeite waard zijn – als het maar heel duidelijk is en perfect klopt. Ik kreeg steeds vaker het commentaar dat mijn onderzoek nogal ingewikkeld was en dat er te veel losse eindjes waren. Het was allemaal niet helder en elegant genoeg.

Met de komst van internet lijkt het wetenschappelijke verlangen naar heldere, elegante analyses die de sociale werkelijkheid met één, twee kwaststreken neerzetten te zijn versterkt. In de psychologie is de laatste jaren het aantal wetenschappelijke tijdschriften dat liever korte, snelle onderzoeksverslagen dan lange, doorwrochte verhandelingen publiceert sterk toegenomen. En iedereen wil in die tijdschriften publiceren. Het hoofddoel is niet meer de publicatie van een groot theoretisch model van tientallen pagina's, maar van een tot de verbeelding sprekend effect dat iedereen verrast. Hoe korter en schokkender,

hoe beter. *We are simplifying ourselves to death.* Muziek op internet, televisie op internet, politiek op internet, wetenschap op internet, seks op internet, relaties op internet, auto's op internet, groente op internet. Internet is een hypersnel medium. Gebruikers surfen binnen luttele seconden van de ene naar de andere site op zoek naar spannende, interessante stukjes en beetjes om hun constant veranderende informatiebehoefte te blijven bevredigen. Nieuws bestaat uit een paar woorden, en een tekst is niet langer dan een computerscherm. Zo is het ook met de moderne wetenschap. De hele wereld in een *coole catchphrase*. *The medium is the message. Internet is the message. Simplicity is the message. The message has no meaning if it ain't simple.*

Ik schreef wat ik kon, en als jonge doctor begroef ik me steeds dieper onder de complexiteit van mijn eigen ideeën en de theorieën van anderen, maar het hielp niet. Wat ik ook spitte, prikte of roerde, het werd er niet eenvoudiger op. Waren de helden (mijn helden) van de sociale psychologie jarenlang een bron van inspiratie geweest, nu leidden ze steeds vaker tot jaloezie. Ik kon niet eeuwig jong en veelbelovend blijven; het werd tijd dat ook ik de sociale psychologie zou verblijden met een belangrijk, elegant en vooral eenvoudig inzicht. Waar deed ik het anders voor? Ik wilde net als mijn helden met kinderlijke brutaliteit het lot van het mensdom kunnen samenvatten in elegante uitspraken als 'Altruïsme bestaat niet', 'Menselijk gedrag is voor 94,6 procent automatisch', 'Je agressie uiten maakt het erger, niet beter', 'Vechten en vluchten is slechts de mannelijke reactie op bedreiging, de vrouwelijk reactie is zorgen en hulp bieden', 'Iedereen wil tegelijkertijd hetzelfde en anders zijn', 'Wat mensen menselijk maakt is het gevecht tegen hun angst voor de dood', 'Omdat we allemaal dagelijks worden geconfronteerd met culturele stereotypen zijn we allemaal racisten'.

Ik had zelf nooit iets ontdekt wat ook maar in de verste verte leek op zo'n schitterend inzicht.

De werkelijkheid was weerbarstig en dat was doodvermoeiend. Datgene waar ik eerst zo van genoot – het specificiteitsprincipe – begon me steeds meer tegen te staan. In mijn artike-

len vertelde ik steeds maar weer hoe ingewikkeld, relatief en contextbepaald alles was. Ik ageerde tegen theorieën en modellen die naar mijn smaak een te eenvoudig en simplistisch beeld van de werkelijkheid schetsten. Ik wilde niet wegstijgen. Ik wilde mijn ogen niet sluiten voor de immense complexiteit van alles, maar ik werd moe van mezelf.

Ik begon steeds meer een hekel te krijgen aan mijn ingewikkelde en niet bepaald elegante boodschap. Ik baalde van het pandemonium van effectjes en resultaatjes dat ik zo langzamerhand bij elkaar had gesprokkeld. Mijn werk werd gewaardeerd, maar altijd in termen als 'ambachtelijk', 'zorgvuldig', 'indrukwekkend'. Het was nooit mooi, helder, speels, sterk, spannend, elegant of fascinerend wat ik deed. Ik bouwde voort op wat anderen hadden bedacht, maar was nooit zelf het begin van een mooie onderzoekslijn; ik was altijd het einde.

Ik liet zien hoe je van de kluwen wol die anderen hadden gemaakt een groot aantal keurige, op kleur gerangschikte draadjes kon maken. Zeer verdienstelijk allemaal, maar ook oersaai, en niemand die het echt veel kon schelen. 'Oké, dus we weten nu dat het ingewikkelder is dan we dachten. Bedankt.'

Ik publiceerde van alles, maar voor wie eigenlijk? Mijn ambachtelijke inzichten waren te triviaal om opgenomen te worden in tekstboeken; mijn complexe theorieën waren te droog om behandeld te worden in handboeken. Op congressen moest ik het nog steeds doen met de matige zaaltjes ergens achteraf. Nog nooit had ik het ergens geschopt tot *key note*-spreker. Ik baalde. Ik wilde zelf eens een keer een onderzoekslijn bedenken waar iedereen vervolgens mee aan de slag ging. Ik wilde niet meer de troep opruimen die anderen hadden achtergelaten. Ik wilde geen onderzoekskluwens meer ontwarren; ik wilde ze zelf maken. Ik wilde zelf met het spinnewiel aan de slag en mijn eigen onderzoekslijn spinnen. Ik wilde iets echt belangrijks en opzienbarends doen, iets wezenlijks bijdragen. Ik wilde bij de besten horen.

Ik baalde van mijn eigen onvermogen om echt inzicht te genereren. Ik draaide in cirkeltjes rond en deed in elk onderzoek zo ongeveer hetzelfde. Het waren variaties op steeds hetzelfde

thema. Complexe middelmatigheid. Effectje hier, effectje daar. Ik baalde van het gedoe en het geschraap.

Mijn jongste dochter zit in groep 5 van de lagere school. Ze heeft het er erg naar haar zin. Iedereen in de klas moet een spreekbeurt houden, elke week iemand anders. De onderwerpen lopen zeer uiteen. Sommige kinderen houden het dicht bij huis en praten over hun konijn, voetbal, paarden of de politie. Anderen zijn iets avontuurlijker en houden een spreekbeurt over hun verjaardag, *Quatorze Juillet*, over hun oom (want die zit in het leger) of over appels (want daar zijn er zoveel van). Mijn dochter houdt haar spreekbeurt over dansen, net als haar oudere zus twee jaar geleden. Ze is een verwoed ballerina en jazzballetter, praat vol enthousiasme over de geschiedenis van de dans, vrij dansen en stijldansen en ze laat filmpjes zien van Hans van Maanen en *West Side Story*. Ze heeft weken op haar spreekbeurt zitten oefenen en krijgt een hoog cijfer.

Naast spreekbeurten zijn er boekbesprekingen en is er elke week een krantenkring. Vooral over dat laatste maakt mijn jongste dochter zich zorgen. Ze leest geen kranten, want die staan vol met sombere en moeilijke dingen. Tijdens een krantenkring moet je een krantenartikel meenemen, voorlezen en uitleggen. Daarna mag iedereen vragen stellen.

'Mag ik het niet over jou doen, papa?' vraagt ze ondeugend lachend.

'Natuurlijk. Waarom niet?'

Een aantal weken geleden stond ik in de krant, in bijna alle kranten. Ik had onderzoek gedaan waaruit bleek dat troep op straat leidt tot meer discriminatie. In een vieze omgeving zijn mensen meer geneigd om stereotypen te gebruiken omdat troep de behoefte oproept om op te ruimen en stereotypen die behoefte via een mentale omweg snel bevredigen. Stereotypen scheppen helderheid in een rommelige wereld. Vrouwen zijn emotioneel, mannen zijn agressief, Amsterdammers zijn brutaal, Brabanders zijn gezellig. Stereotypen maken de wereld overzichtelijk en voorspelbaar, en dat is fijn, vooral als de wereld extra vies en rommelig is.

Dit onderzoeksresultaat was ingeslagen als een bom. Het was gepubliceerd in het walhalla van de wetenschap, het tijdschrift *Science*, en het was wereldnieuws geworden. Het idee dat fysieke troep de behoefte om mentaal op te ruimen activeert en daarom aanzet tot het gebruik van stereotypen en discriminatie was fascinerend en innovatief. Het zou kunnen verklaren waarom er in achterstandswijken en getto's misschien meer interpersoonlijke ellende is dan elders en het suggereerde een elegante oplossing om racisme en discriminatie tegen te gaan: troep opruimen, rotzooi wegvegen.

Het spectaculaire van het onderzoek lag ook in het feit dat het zorgvuldig laboratoriumonderzoek combineerde met tot de verbeelding sprekende veldstudies. In de labstudies keken studenten op computers naar plaatjes, woorden en symbolen die meer of minder chaos uitstraalden, om vervolgens vragenlijsten in te vullen. In de veldstudies werden op vieze versus schone stations en rommelige versus keurige straathoeken nietsvermoedende voorbijgangers geïnterviewd over hun mening over Marokkanen, homo's, Duitsers, mannen en vrouwen. Het idee was eenvoudig simpel, het labonderzoek was indrukwekkend nauwkeurig en de veldstudies waren spectaculair sluw in hun opzet.

Wat het onderzoek extra mooi maakte, was dat het logisch volgde uit jaren, zo niet decennia van stereotyperingsonderzoek. Iedere sociaal psycholoog wist dat de behoefte aan structuur een van de kernmotieven was achter de menselijke neiging tot stereotyperen en discrimineren. Er waren tientallen studies bekend waaruit bleek dat de mentale behoefte aan structuur ('ik wil duidelijkheid') automatisch gekoppeld is aan het gebruik van stereotypen. Hoe meer behoefte aan structuur, hoe groter de neiging om te stereotyperen. Het was niet meer dan logisch dat dit ook zo werkte als die mentale behoefte werd opgeroepen door fysieke rommel. Dit had iedereen kunnen bedenken. Misschien. Maar ik had het bedacht. Letterlijk: ik had alles uit mijn duim gezogen. Het was een mooi, simpel, logisch en vanzelfsprekend idee, maar de empirische toets was pure fantasie. De gerapporteerde laboratoriumonderzoeken waren niet uitgevoerd. De veldstudies hadden niet plaatsgevonden.

Mijn dochter vertelde in haar krantenkring over het wereldberoemde onderzoek van haar vader. Ze was apetrots en kon nauwelijks stilzitten toen ze het artikel in haar krantenkring voorlas. Het was een groot succes. Alleen ik wist dat ik haar op pad had gestuurd met een zak vol leugens.

Het *Science*-artikel kwam niet uit de lucht vallen. Ik had vijf, zes, zeven jaar rondgelopen met het idee. Ik was altijd al geïnteresseerd geweest in het ontstaan van stereotypen, vooroordelen, racisme en discriminatie. Het heersende idee in de moderne sociale psychologie was dat in iedereen een 'racist' schuilde. Iedereen stereotypeert, want we kunnen niet anders. We groeien op in een maatschappij waar we dagelijks worden geconfronteerd met stereotypische associaties tussen karaktereigenschappen en sociale groepen: blond-dom, Marokkaan-crimineel, zwart-agressief, professor-slim. Omdat dergelijke associaties alom aanwezig zijn, worden ze op den duur onontkoombaar. 'Ork ork. Soep eet je met een...?' Veel gebezigde associaties raken geautomatiseerd. Dit leidt tot het Laurel en Hardy- of Tom en Jerry-effect. Zeg het een en het andere 'popt' vanzelf omhoog. Laurel? Hardy. Tom? Jerry. Fries? Stug. Autoverkoper? Onbetrouwbaar. Advocaat? Glad. Iedereen stereotypeert, want zodra een stereotype bekend en ingesleten is, wordt het onderdeel van de cultuur en daarmee onvermijdelijk. Of niet?

Sommige mensen stereotyperen meer dan andere. Je hebt keiharde racisten en lieve softies, en zelfs verstokte racisten zijn niet altijd racist. Soms gedragen ze zich heel keurig en lijkt er niets aan de hand te zijn. Hoe komt dat? Vanwege het 'Laurel en Hardy'-principe heeft iedereen de automatische neiging om elke keer dat hij iemand voor het eerst ontmoet, onmiddellijk te stereotyperen (Socioloog? Vaag. Politicus? Op zoek naar macht. Verpleegkundige? Zorgzaam). Maar sommigen kunnen deze eerste, instinctieve reactie effectief onderdrukken. Dat is het verschil. Softies kunnen hun instinctieve stereotyperende reacties beter onderdrukken dan racisten. Racisten geven hun incontinentie automatismen de vrije loop.

Maar... wat bepaalt dan of je je eerste, instinctieve, stereoty-

pische reactie goed kunt onderdrukken of niet? Wat bepaalt of je als een softie of een racist reageert? Ik was een sociaal psycholoog en ik dacht dat het antwoord op deze vraag te vinden moest zijn in de druk van het moment, in de sturende kracht van de situatie. Er zijn situaties die een softie van je maken en er zijn situaties die de racist in je wakker schudden. Sommige situaties vragen nou eenmaal om structuur, om heldere, pasklare, niet te ingewikkelde antwoorden. In zulke situaties is het waarschijnlijk moeilijker om je eerste, instinctieve, 'racistische' behoefte om te stereotyperen te onderdrukken. Dergelijke situaties hebben baat bij de inzet van stereotypen en vooroordelen, omdat dat de zaken structureert en een gevoel van overzicht geeft.

Mensen stereotyperen meer als iets vaag en onduidelijk is. Ze maken meer gebruik van vooroordelen onder tijdsdruk en onder stress. Gek genoeg, zo bedacht ik, leidt dit tot het fenomeen dat mensen meer en makkelijker gebruikmaken van stereotypen als er veel op het spel staat. Als er veel op het spel staat, is het gebruik van vooroordelen wellicht ongewenst, maar de behoefte een helder, duidelijk oordeel te vellen is dan extra groot. De ironie is dus dat stereotypen en vooroordelen de neiging hebben om vooral de kop op te steken waar ze het minst welkom zijn: bij sollicitatiegesprekken, moeilijke beslissingen en belangrijke interviews.

Het idee dat de behoefte aan structuur ook kon worden opgeroepen door fysieke troep, vatte post toen ik al grasduinend door de sociologische literatuur het *broken windows*-fenomeen tegen het lijf liep. De gebroken-ramentheorie veronderstelt dat er een relatie moet zijn tussen de deplorabele toestand van de woningbouw in achterstandswijken en de sociale ellende die daar vaak voorkomt. Omdat de sociale psychologie mij had geleerd dat de behoefte aan structuur een van de hoofdmotieven is waarom mensen elkaar stereotyperen en voor rotte vis uitmaken, was het verband snel gelegd. Het was niet meer dan logisch om te veronderstellen dat achterstandswijken met veel gebroken ramen, liquor stores, leegstand en afbraak vooral sociale ellende uitlokten. Dergelijke fysieke chaos intensificeert het ge-

bruik van stereotypen en andere mentale technieken die 'de boel eens lekker opruimen' en de behoefte aan structuur en rust kunnen bevredigen. Wat een geweldig idee.

Ik vroeg een studente van wie ik wist dat ze in een rommelig kraakpand woonde en goed kon fotograferen of ze foto's wilde maken van huizen met en zonder gebroken ramen, van keurige en rommelige straten, van muren met en zonder graffiti, en van andere soorten troep en niet-troep. Een paar weken later kwam ze met tientallen foto's terug. Ik koos er een paar uit en maakte een vragenlijstje. Mensen kregen eerst een paar troeperige of een paar keurige foto's te zien en vervolgens moesten ze enkele vragen over allerlei sociale groepen beantwoorden.

Het verwachte effect liet zich redelijk goed zien: foto's met rommel leidden tot meer stereotypering dan foto's zonder rommel. Maar dit 'chaos leidt tot stereotypering'-effect was niet heel sterk.

Ik besloot het anders aan te pakken. Ik maakte één collage van een huis, een boom, een auto, mensen en kinderen waarin alles duidelijk op zijn plek stond en een met dezelfde elementen waarin alles verkeerd stond. Dat werkte ook, maar ook niet bijster sterk. Het werkte voor sommige stereotypen, maar niet voor allemaal.

Ik probeerde het nog eens met foto's van muren en huizen, maar dat leverde helemaal niets op. Ik was het effect kwijt. Ik kon het niet meer vinden. Zo'n mooi, voor de hand liggend, logisch en vooral simpel effect, en ik kon het niet vinden. Ik besloot ermee te stoppen! Ik had geen talent voor eenvoud.

Jaren later pakte ik de kwestie weer op en verzoonde ik alles. De wetenschap is eenzaam. Dat is prettig. Als jonge onderzoeker zat ik het liefst alleen op mijn kamer te werken aan onderzoeks-ideeën en experimenten. Het liefst deed ik mijn onderzoek alleen en had ik geen pottenkijkers. Dat gaf rust en een gevoel van vrijheid. Ik kon denken, puzzelen, theoretiseren en analyseren wat ik wilde. Het gaf me ook een gevoel van controle. Als ik alleen was, hoefde ik aan niemand rekenschap af te leggen en was ik degene die aan de knoppen draaide. Ik sloot me op en zat we-

ken te werken aan een idee, aan een serie onderzoeken en experimenten. Niemand hoefde zich ermee te bemoeien. Dat was goed, want dan kon ik zorgen dat alle fasen en details van een onderzoek precies verliepen zoals ik het wilde. Het liefst had ik geen anderen om me heen. Dat maakte alles nodeloos ingewikkeld. Ik deed alles helemaal zelf.

Deze solitaire manier van werken maakte me steeds eenzamer. Meestal was ik alleen met mijn ideeën en mijn onderzoek. Ik was sociaal vaardig, ging naar feesten en partijen, had vrienden en genoot van het leven, maar mijn onderzoek hield ik voor mezelf. Ik kon met passie praten over wetenschap, over sociale psychologie en over het onderzoek van anderen. Ik was fel en uitgebreid in mijn kritiek op het werk van collega's, maar over mijn eigen werk was ik meestal kort en bondig. Het liefst sprak ik er pas over als het helemaal af was. Als ik iets vertelde, moest het helemaal goed zijn, en dat was het zelden. Ik wilde vertellen over schitterende inzichten, niet over een setje halffabricaten. Ik vond het moeilijk om te praten over *work in progress*, over ideeën en plannen en onderzoeksresultaten die nog niet helemaal uitgewerkt waren. Liever hield ik mijn mond over mijn eigen onderzoek en praatte ik mee met anderen. Ik was vast heel gezellig, maar in mijn werk was ik het liefst alleen. Alleen met de snoeptrommel.

Dus toen het eenmaal zover was, was het heel, heel, héél makkelijk. Ik was altijd alleen. Niemand die me ooit controleerde. Ze vertrouwden me. Ik deed alles zelf. Alles. Ik bedacht het, ik deed het en ik beoordeelde het. Ik was de wetgevende macht, de uitvoerende macht en de controlerende macht. Ik deed alles zelf en ik wilde dolgraag heel goed worden, schitterende dingen maken en veel mooie publicaties scoren. Ik deed alles zelf en naast me stond een grote snoeptrommel. Zonder moeder, zonder slot, zelfs zonder deksel. En propvol. Ik zat elke dag te werken en te werken, terwijl die snoeptrommel, tot de rand toe gevuld met lekkers, binnen handbereik, naast me stond – met niemand in de buurt. Ik hoefde maar te graaien. Eén koekje. Niemand die het merkt. Eén snoepje. Ai, wat lekker. Nog een. Dan heb ik ge-

noeg. Nog een. Ik moet stoppen, maar ik kan het niet. Nog een. En ondertussen siste de slang van het verlangen naar begrip, naar succes, naar inzicht en applaus in mijn oor:

*Trust in me. Shut your eyes and trust in me.
You can sleep safe and sound, knowing I am around.
Slip into silent slumber, sail on a silver mist.
Slowly and surely, your senses will cease to resist.*

Er zijn veel manieren om de wereld mooier te maken. Elke psycholoog heeft een gereedschapskist vol met statistische en methodologische procedures voor als het even tegenzit. Ik gebruikte deze procedures om lelijke bevindingen weg te gummen en matige resultaten op te poetsen. Maar door het veelvuldig gummen en poetsen raakte ik steeds meer verslaafd aan het idee dat alles mooi moest zijn. En als een verslaafde begon ik – toen het even heel erg tegenzat, toen mijn experimenten maandenlang telkens maar niet uitkwamen, toen ik een jaar lang niets gepubliceerd kreeg, toen de wereld niet meer mooi te maken leek – een nieuwe wereld, mijn eigen wereld, uit mijn duim te zuigen. Ik paste resultaten aan. Ik bedacht resultaten. Ik deed drie experimenten en bedacht het vierde. Ik deed één experiment en bedacht de rest. Ik bedacht alle experimenten. Ik bedacht alles. Ik bedacht het idee, de onderzoeksopzet, het experiment, de resultaten. Ik werd een junk – niet in één keer, maar stap voor stap, steen voor steen. Wiet, speed, cocaïne, paddo's, lsd, heroïne, crack, oxidado: het was nooit goed, mooi, of lekker genoeg. Wetenschap als pure fantasie. Wetenschap als trip, als hallucinogene drug. Ik at de snoeptrommel helemaal leeg.

*Picture yourself in a boat on a river
with tangerine trees and marmalade skies.*

Als je alleen bent, is het moeilijker om in contact te blijven met je gevoelens. Je hebt anderen nodig om je gevoelens mee te voelen, om ze te herkennen, om je hulp te bieden als je door je emoties 'overmenst' raakt. Als je alleen bent, raakt de sociale signaal-

functie van emoties op de achtergrond. Je wilt huilen, je wilt boos zijn, je walgt van jezelf, maar als er niemand in de buurt is om dat op te merken, voelt wat je zou willen voelen eerder zinloos.

Ik was altijd aan het werk. Ik werkte het liefst alleen omdat ik overzicht en controle wilde houden over wat ik deed, maar hoe meer ik in mezelf gekeerd raakte, hoe gevoellozer en normlozer ik werd. Ik wilde misschien wel huilen, ik wilde misschien wel boos zijn, ik zou moeten walgen, maar ik had mijn werkwereld langzamerhand zo georganiseerd dat er niemand was om die emoties te voelen. In mijn eenzaamheid ebden mijn gevoelens steeds sneller weg.

Mensen hebben andere mensen nodig om hen te herinneren aan wat ze voelen en ervaren, maar ook aan wat goed en fout, moreel en immoreel is. Mensen overtreden eerder en makkelijker sociale regels als er niemand in de buurt is. Als je je onbespied waant, is je sociale geweten makkelijker te veronachtzamen. Je bent alleen en hoeft met niemand anders rekening te houden. Daarom misdragen mensen zich sneller in lege parkeergarages, op industrieterreinen en in kantoorkolossen dan wanneer die plekken met andere mensen gevuld zijn.

Een van de emoties die aan de basis staan van moraliteit is walging. Mensen voelen walging als iets tegen hun diepe morele principes ingaat. Seks met dieren, kannibalisme, genocide en kindermishandeling zijn allemaal misselijkmakend en daarom immoreel, maar ook immoreel en daarom misselijkmakend. Een effectieve manier om morele verontwaardiging uit te lokken is dan ook om iets als walgelijk of misselijkmakend te benoemen. Je kunt zeggen dat iemand een enorme, stomme fout heeft gemaakt, maar als je het een walgelijke, misselijkmakende fout noemt, communiceer je niet alleen dat je het heel erg vindt, maar ook dat je moreel verontwaardigd bent.

Ik deed in de eenzaamheid van mijn kantoor- of studeerkamer vreselijk foute dingen, walgelijke dingen misschien wel. Ik sjoemelde met onderzoeksgegevens en verzoon studies die nooit hadden plaatsgevonden. Ik werkte alleen en was zeer doelgericht, en in mijn eenzame dadendrang nam ik steeds meer afstand van

mezelf en van mijn emoties. Ik voelde niets. Ik voelde geen walging, geen schaamte, geen verdriet. Zodra er een druppeltje emotie door leek te sijpelen, werd dat onmiddellijk opgezogen door de spons van het verlangen naar cocaïne en crack, naar succes en inzicht.

Het liefst deed ik het thuis, laat op de avond, aan het begin van de nacht, als iedereen lag te slapen. Ik maakte wat thee voor mezelf, zette mijn computer op tafel, pakte mijn aantekeningen uit mijn tas en maakte met mijn vulpen een keurige lijst met onderzoeken en effecten die ik moest creëren. Keurige tabellen met verwachte resultaten. Vervolgens begon ik rij voor rij, kolom voor kolom, mijn eigen data in te kloppen. Ik probeerde me voor te stellen hoe proefpersonen de vragen zouden beantwoorden. Wat waren redelijke, te verwachten antwoorden? 3, 4, 6, 7, 8, 4, 5, 3, 5, 6, 7, 8, 5, 4, 3, 3, 2. Als ik klaar was, maakte ik de eerste analyses. Vaak kwam het dan niet meteen uit. Terug naar de matrix en gegevens veranderen. 4, 6, 7, 5, 4, 7, 8, 2, 4, 4, 6, 5, 6, 7, 8, 5, 4. Net zo lang tot alle analyses keurig uitkwamen. Ik werkte altijd zo snel mogelijk. Het was een vervelende, misse-lijkmakende tantaluskwelling, waar ik zo snel mogelijk van af wilde. Ik wilde stoppen, maar ik kon niet. Ik kon stoppen, maar ik wilde niet. Snel, hijgend, over mezelf struikelend op weg naar de finish, typte ik de data in, doodsbenauwd om onderweg te moeten stoppen en de berm vol te kotsen.

Als ik klaar was, deed ik mijn computer dicht, maar eerst borg ik de gemaakte datasets ergens op in de krochten van de harde schijf. Ik sliep slecht. Altijd eigenlijk. Er zijn maar een paar jaren in mijn leven geweest dat ik echt goed sliep. Ik moet een jaar of veertien, vijftien zijn geweest. Mijn ouders hadden mijn slaapkamer opgeknapt. Ik wilde dat alles wit-lichtblauw werd. Witte gordijnen, een grijsblauw tapijt en lichtblauw, licht gestreept behang. Ik kreeg ook een nieuw bed. Een Auping van 2,10 meter, gekocht bij v&d. Totdat ik het huis uit ging heb ik daar vaak heerlijk in geslapen. Daarna eigenlijk nooit meer.

Het liefst keek ik de zelfgecreëerde gegevensbestanden niet

meer in. Als ik onderzoeksresultaten met collega's of studenten moest bespreken, liet ik alleen handgeschreven tabellen zien. Die bespraken we. Samen achter de computer door een matrix met getallen scrollen op zoek naar verbanden en relaties, dat kon ik niet en probeerde ik koste wat kost te vermijden. Dan kwam alles te dichtbij.

Ik stuurde databestanden naar coauteurs en studenten met wie ik samenwerkte het liefst vlak voor het weekend per e-mail op. Dan kon de ontvanger ze thuis bekijken en analyseren zonder dat ik in de buurt was. Ik wilde voorkomen dat ik in discussie moest. Na het weekeinde kreeg ik meestal een mailtje dat het allemaal erg mooi was. Niet alles klopte helemaal zoals we verwacht hadden, maar het was echt prachtig. Wel logisch eigenlijk, gegeven de doorwrochte literatuuranalyses en de zorgvuldige vragenlijstconstructie die eraan vooraf waren gegaan.

Ik nam steeds meer afstand. Ik wilde alleen zijn in mijn eigen wereld met mijn eigen geheim. Ik kon het niemand vertellen. Ik moest me afsluiten. Ik kon niet te persoonlijk worden en mezelf niet te veel blootgeven. Ik moest alleen zijn. Ik moest zoveel mogelijk alleen doen en alles zelf in de hand houden. Ik kon geen echte hulp gebruiken. Ik kon niemand toelaten. Ik sloot me af, ook voor mezelf, en ging nog harder werken. In mijn werk kon ik zonder problemen alleen zijn.

Als ik tijdens een onderzoeksoverleg mijn experimenten moest bespreken, stond ik doodsangsten uit. Bij elke vraag of opmerking voelde ik het zweet langs mijn overhemd lopen. Misschien had ik het allemaal verkeerd bedacht en was de theorie die ik wilde toetsen ronduit belachelijk. Dan zou ik ontmaskerd worden. Want hoe kun je tabellen en grafieken presenteren die bij iets ronduit belachelijks hoorden? Dat kon toch niet waar zijn?

'Diederik, je data suggereren dat de aarde plat is. Dat kan niet. Daar moet iets fout zijn gegaan.'

Gelukkig gebeurde dat niet. Ik bedacht nooit iets schokkends of vreemds dat eigenlijk helemaal niet kon. Wat ik bedacht was logisch en nooit hemelschokkend, en ik bracht het zeer overtuigend. Er was zelden een speld tussen te krijgen. En als dat wel gebeurde en iemand met een alternatieve verklaring voor

de gevonden resultaten op de proppen kwam, dacht ik razend-snel na en bedacht ik ter plekke een experiment dat een dergelijke mogelijkheid uitsloot: 'Nee, dat kan niet, want we hebben ook onderzoek gedaan waarin we laten zien dat...'

Als studenten onderzoek bespraken waarvan ik wist dat ik de data bij elkaar had verzonnen, kon ik nauwelijks wachten tot het voorbij was. Misschien zou iemand de zeepbel doorprikken en een kardinale fout aanwijzen die aantoonde dat het allemaal nergens op gebaseerd was. Ik keek naar iets wat mooi was, maar waarvan ik als enige wist dat het niet klopte. Ik keek naar studenten, promovendi en medewerkers die vol enthousiasme over hun werk vertelden en ik wist dat de data die ze presenteerden niet deugden. Het was nauwelijks vol te houden. Het was prachtig wat ze presenteerden, het klopte als een bus. Ze hadden resultaat, ze konden verder, ze straalden zelfvertrouwen uit, ze hadden geloof in zichzelf en in de voorspelbare, overzichtelijke structuur van de wetenschap, maar ik wist dat dat vertrouwen en dat geloof op drijfzand waren gebaseerd. Het was allemaal chaos en troep, een onoverzichtelijke brij van geploter en gedoe.

Waarom besloot ik anderen mee te sleuren in mijn wereld van illusionaire data? Omdat ik hen blij dacht te maken met een schitterende waarheid die niet bestond? Omdat ik hun het overzicht en de zingeving gunde die ik zelf ontbeerde? Omdat ik hen wilde helpen en hen een goed leven gunde? Wat vreselijk naïef! Is het niet simpeler? Misbruikte ik hen niet gewoon ter meerdere eer en glorie van mezelf? 'Wéér een publicatie van Stapel. Wat begeleidt hij zijn studenten toch goed.'

Na zo'n onderzoeksbespreking zorgde ik dat ik snel naar buiten kon en een tijd alleen door de stad kon dwalen. Als dat niet mogelijk was, vertelde ik de secretaresse dat ik een afspraak moest voorbereiden en sloot ik me op in mijn kamer. Op die manier kon ik het schaamtegevoel, de schuld, de wanhoop (hoe stop ik dit, in godsnaam?) wegdrukken. Snel mijn aandacht op iets anders richten, snel me in het volgende project verdiepen. Snel, door, verder. Het is een goed gebruik dat hoogleraren tijdens onderzoeksbesprekingen of voordrachten van hun studen-

ten in de zaal aanwezig zijn om hun pupillen aan te moedigen. Wanneer het even kon, zorgde ik ervoor dat ik het druk had en elders moest zijn. Ik was altijd elders.

Anywhere but here.

Mijn collega en ik staan samen in een gang van het psychologiegebouw te kijken naar een onderzoeksposter van een van mijn promovendi.

‘Wat een schitterende resultaten.’

Junior-onderzoekers mogen op grote congressen zelden een lezing geven, maar ze worden wel vaak uitgenodigd om hun onderzoek in de vorm van een grote poster te presenteren op zogenoemde postersessies, waar in een grote zaal overal borden hangen met daarop geprikte meesterwerken-in-de-dop. Bij thuiskomst wordt de poster vaak trots in de gang van de vakgroep opgehangen.

Mijn collega is zichtbaar onder de indruk. Hij stelt oprecht geïnteresseerde vragen over de methodologie achter de experimenten. Ik probeer het onderwerp te verleggen naar de theorie, de grotere ideeën achter het geheel, en zeg dat iedereen in de groep het zo goed doet. Ik wil niet in detail over de experimenten en de resultaten praten. Ik wil praten over onderzoek vermijden. Het is mijn vak, maar het liefst vermijd ik het.

Ik zit thuis. Ik ben herstellende van een vervelende herniaoperatie en kan nog weinig doen. Mijn werk als jonge professor en vakgroepsvoorzitter heb ik even uit handen moeten geven. Ik kan nauwelijks zitten of liggen. Ik loop door het huis en verveel me. Ik kan wel staan en als ik mijn laptop hoog op onze bar in de keuken zet, kan ik redelijk werken.

Het gaat niet goed op mijn werk. Het klikt niet echt met sommigen van mijn collega's en ik krijg mijn werk steeds moeilijker gepubliceerd. Ik sta al een jaar droog. Ik heb een jaar niets gepubliceerd. Ik heb wel ideeën en doe wel eens een experiment, maar de resultaten vallen tegen en de ideeën missen inspiratie.

Samen met een Amerikaanse collega heb ik een serie leuke experimenten bedacht, maar ook dat onderzoek verloopt zeer moeizaam. We laten mensen op de computer heel snelle flitsen zien van zeer mooie of lelijke gezichten. Die flitsen gaan zo snel dat mensen niet bewust kunnen waarnemen wat ze zien, maar wel dat ze iets zien (een flits). Elke flits verschijnt in een andere hoek van het computerscherm en proefpersonen moeten op een toetsenbord telkens aangeven of de flits links of rechts verscheen. Na deze computertaak zijn ze klaar en moeten ze hun handtekening zetten op een groot vel papier 'voor het archief'. Het idee is dat de onbewuste flitsen van een lelijke persoon proefpersonen een goed zelfgevoel geven, waardoor hun handtekening automatisch groter wordt, terwijl flitsen van een knap iemand, hun handtekening kleiner maken – een contrasteffect. De grootte van de handtekening van mensen is een sluwe, impliciete maat voor de positiviteit van hun zelfbeeld. Als een handtekening na de aangeboden flitsen is gegroeid, is iemand zichzelf als positiever gaan zien. Als een handtekening na de computerflitsen is gekrompen, is het zelfbeeld negatiever geworden.

De eerste resultaten waren veelbelovend, maar het laatste experiment dat ik heb gedraaid om het bestaan van dit automatische, onbewuste sociale vergelijkingseffect te bewijzen is erbarmelijk mislukt. Dat is onbegrijpelijk en doet nog steeds ontzettend pijn. Het was een elegant idee, en iedereen had, gezien de grote hoeveelheid gelijksoortige effecten in de literatuur, voorspeld dat het zou werken.

Ik sta met mijn zieke rug in de keuken achter mijn computer en begin te schrijven. Het wordt een schitterend verhaal met een groot aantal studies, waaraan alles klopt. Vier dagen later is het artikel af. Ik heb de mislukking de rug toegekeerd.

Ik was een goochelaar. Ik creëerde mijn eigen werkelijkheid en iedereen dacht dat het echt was. Goochelen = vaardigheid x afleiding. Ik wist heel goed waar ik het over had en kon op die manier voor iedereen een rookgordijn optrekken. De onderzoeken die ik deed waren nooit te extreem, te bizar of te opwindend. Het was vaak volkomen logisch en daarom zelfs een beetje saai.

De boodschap die ik met mijn onderzoeken wilde vertellen was altijd helder, maar ook genuanceerd en subtiel. Dat maakte mijn onderzoeksresultaten extra redelijk en overtuigend. Sinds de opkomst van de extreem populaire Nederlandse politicus Pim Fortuyn weten we niet alleen dat een – politieke of wetenschappelijke – boodschap het overtuigendst is als deze gebracht wordt door een charismatische leider die een visie heeft en deze visie met overtuiging weet te communiceren, maar ook dat een overtuigende visie een boodschap is die prikkelt, die gecompliceerde zaken helder maakt, maar ook weer niet té eenvoudig. Een overtuigende visie wijst de weg, maar is ook altijd genuanceerd en flexibel; anders haken mensen na een tijdje af. Pim Fortuyn was een charismatisch leider, een groot communicator, een man met visie en heldere ideeën, maar ook een politicus met gevoel voor nuance. Fortuyns boodschap was nooit te simpel: hij was er fel tegen gekant meer migranten binnen te laten, maar vond ook dat alle illegalen die al in Nederland woonden een verblijfsvergunning moesten krijgen; hij was een groot criticus van de islam en alles wat daarmee te maken had, maar hij vertelde ook graag over zijn (seksuele) affaires met jonge Arabische mannen.

Ik bracht altijd goed nieuws. Ik maakte het leven mooi. Als studenten of collega's onderzoek met mij deden, dacht ik met hen mee, zorgde ik voor een mooi, logisch geconstrueerd theoretisch raamwerk, een elegante onderzoeksopzet en... voor mooie onderzoeksgegevens. Ik zorgde ervoor dat het onderzoek samen met een aantal andere onderzoeken werd uitgevoerd in grotere of kleinere testzittingen. Ik zorgde ervoor dat de onderzoeksgegevens werden verwerkt in een database in de computer. Ik zorgde ervoor dat alles keurig verliep. En als de machine ergens haperde, greep ik in. En als het allemaal te lang duurde, bedacht ik het zelf – desnoods alles. Zolang ik maar goed nieuws kon brengen en de pijn en het gedoe van mislukkingen kon voorkomen.

Ik wilde dat we allemaal verder konden en tempo konden maken. Ik wilde dat iedereen de gelukservaring van mooi, goed, ge-

lukt onderzoek kon ervaren. Dat geluk voelde zo goed, dat kon ik anderen niet ontzeggen. Ik wilde dat wetenschap een Goed-nieuwsshow was, en die wens viel in vruchtbare aarde. Onderzoek doen kost ongelooflijk veel tijd. Iedereen wil zo graag dat alle investeringen iets opleveren dat de boodschapper van goed nieuws altijd met open armen wordt ontvangen. Dat is fijn voor de boodschapper en fijn voor de ontvanger.

Ik bedacht scholen waar ik onderzoek deed, juffen en meesters met wie ik sprak, lezingen die ik gaf, lessen maatschappijleer waar ik een bijdrage aan leverde, cadeautjes die ik gaf als dankje voor de medewerking. Ik bedacht vrienden die lesgeven, vriendinnen die wetenschapslessen voorbereidden, kennissen die schooldirecteur waren en konden helpen bij het uitvoeren van mijn onderzoeksplannen. Ik bedacht alles en alles bleef geheim. Scholen wilden geen pottenkijkers, want dan kregen ze problemen met de inspectie. Het was allemaal nauwelijks legaal en het moest snel-snel-snel. En ik moest het allemaal zelf doen, want ik was de contactpersoon die ze vertrouwden.

'Kan ik niet een keer mee naar een van die scholen, kan ik je niet helpen?'

'Nee, dat willen ze niet.'

Ik reisde het hele land door en ik kwam terug met goed nieuws, met prachtige resultaten.

'Kan ik die vragenlijsten niet eens zien?'

'Nee, die hebben ze allemaal daar gehouden en weggegooid, denk ik. Zo gaat dat.'

Het was onmogelijk om al die honderden vragenlijsten jaren en jaren te bewaren; dat wist iedereen. Dat vereist enorme opslagruimtes. En als het onderzoek op computers werd uitgevoerd, viel er helemaal niets te bewaren of vast te leggen of te controleren. Dus waarom zouden we die extra controle willen als het om vragenlijsten ging?

'De volgende keer wil ik zelf die data invoeren. Ik wil niet dat zij het doen.'

'Dat is goed.'

Een maand later vul ik op een nacht, met verschillende pen-

nen en potloden, zelf een stuk of tweehonderd vragenlijsten in op basis van het databestand dat ik eerst zelf heb gecreëerd. Ik ben een doorgedraaide antwoordenmachine.

Het was een geheim dat werkte en daarom steeds groter werd. Het werd een patroon. Toen de koektrommel eenmaal leeg was, begon ik hem zelf bij te vullen. Als iemand met mij wilde samenwerken, hadden we eerst een paar voorbesprekingen waarin we praatten over het soort onderzoeksvragen dat de moeite waard was, waarin we geïnteresseerd waren, waar onze passie lag. Mijn interesses waren zeer breed en ik vond het een uitdaging om een thema te vinden dat de ander echt raakte en passioneerde. Als dat eenmaal gevonden was, volgde een aantal weken waarin de relevante literatuur grondig werd doorgenomen, samengevat en geanalyseerd. Vervolgens kwam er een fase waarin we probeerden slimme, mooie, elegante experimenten te bedenken. Na een maand of drie, vier waren we dan zover dat we echt aan de slag konden met de uitvoering van het onderzoek. We konden psychologiestudenten vragen om mee te doen, maar die werden doodgegooid met experimentjes en onderzoekjes en waren daarom zelden heel serieus. Psychologiestudenten kenden de literatuur. Ze hadden les gehad over Stanford Prison en Milgram en cognitieve dissonantie en de fundamentele attributiefout, en waren zeer argwanend en achterdochtig geworden over het 'echte doel' van elke vragenlijst die ze kregen voorgeschoteld. Ik had een beter idee: scholieren.

Ik werd steeds overmoediger en slordiger. Ik was moe en zat avonden, nachten achtereen achter de eettafel data in te kloppen. Ik maakte spreadsheet na spreadsheet om mijn eigen onderzoeksideeën helder en mooi aan de wereld te kunnen presenteren en ik maakte spreadsheet na spreadsheet voor de onderzoeken die ik met collega's en studenten deed. Ik had haast en maakte fouten. Ik kopieerde rijen data van het ene onderzoek naar het andere, waardoor ze te veel op elkaar leken. Ik vergat databestanden goed weg te schrijven op de computer, waardoor ik elk datapunt weer opnieuw moest invoeren. Ik haalde onderzoeks-

hypotheseën door elkaar. Ik vergat vragen in te voeren die wel waren gesteld. Als een student of collega daar iets over opmerkte, probeerde ik dat nonchalant weg te wuiven. Ik zou het uitzoeken. Een week of wat later had ik mezelf verbeterd en stuurde ik een nieuw databestand op, gehuld in een dik rookgordijn van vage verklaringen en verzinsels. Meestal was de dataset een onderdeel van een veel grotere dataset en had ik zelf, tijdens mijn eigen analyses en het hercoderen en omdraaien van gegevens, de boel door elkaar gehaald. Ik was nou eenmaal erg slordig.

Alles kwam altijd heel mooi uit. Dat was het fijnst. Wat logisch leek, was waar. Dat gaf een voldaan en rustig gevoel. Als ik slimmer was geweest, had ik regelmatig onderzoek laten mislukken. Dat was realistischer, rationeler en sluwer geweest. Maar dat kon ik niet. Ik was een junkie geworden. Ik wilde dat het briljant en helder was. Hoe schitterender, hoe beter. Wat ik bedacht werd steeds mooier en mooier, en ik begon er ook steeds meer en meer in te geloven. Wat was de wereld prachtig. Wat was alles overzichtelijk gerangschikt. Hoe dikker het web van leugens werd, hoe meer ik begon te geloven dat het allemaal waar was. Dat was de enige manier om het vol te houden.

Ik stopte mijn auto vol met dozen met vragenlijsten en reed de snelweg op, op weg naar de school waarmee ik had afgesproken dat daar in een aantal 4-, 5-havo- en 4-, 5-, 6-vwo-klassen de vragenlijsten zouden worden ingevuld. Na twee uur te hebben rondgereden kocht ik een kopje koffie bij een benzinestation en reed ik terug. Het was goed gegaan. Het onderzoek was mooi en netjes uitgevoerd. Thuisgekomen leegde ik de dozen met vragenlijsten in de papierbak.

Een week later reed ik naar Rotterdam om het winkelende publiek een aantal vragen te stellen over hun politieke voorkeur en hun reacties op een aantal 'zogenaamde' voorstellen van de gemeente om de werkloosheid terug te dringen en meer economische activiteiten naar de stad te kunnen brengen. Ik parkeerde mijn auto bij de Kunsthal en liep de stad in. Op de Lijnbaan en bij de koopgoot zat ik uren naar de voorbijsjokkende menigte te kijken, afwezig, onthecht, met mijn gedachten elders, geen gevoel, geen emotie, afgestompt. Daarna reed ik terug naar huis.

Wat ik bedacht, was waar. Wat ik bij elkaar fantaseerde, was echt gebeurd. Ik kocht gewichten en thermometers voor onderzoek naar het effect van je stemming op de mate waarin je beïnvloed wordt door je omgeving of de specifieke context waarin je je bevindt. Als je je lekker voelt, heb je je hoofd in de wolken en heb je minder oog voor de context dan wanneer je je niet zo gelukkig voelt, was het idee. Een bekend effect is dat matig warm water kouder voelt als je net uit een warm bad bent gestapt en dat een middelzware steen lichter voelt als je net iets heel zwaars hebt opgetild. Maar in een positieve stemming voelt matig warm water minder koud als je je hand net in een bad heet water hebt gehad en voelt een middelmatig zwaar gewicht minder licht als je net een zwaar gewicht hebt opgetild. In een positieve stemming houdt je lichaam minder rekening met de context: het warme bad, de zware steen.

In onze garage stond wekenlang een grote Albert Heijn-tas met tientallen repen chocolade, gewone en fair trade. We deden onderzoek naar hoe men er meer mensen toe zou kunnen aanzetten duurzame keuzes te maken. We dachten dat het redelijk was om te veronderstellen dat als mensen een woordpuzzel zouden oplossen waar subtiel de woorden 'wij' en 'toekomst' in verstopt zaten, dit voldoende zou moeten zijn om een keuze voor duurzaam gedrag op te roepen. Als mensen mochten kiezen tussen een gewone en een fairtradechocoladereep zouden ze eerder voor de duurzame reep kiezen als ze 'wij in de toekomst' in hun hoofd hadden dan 'ik in het nu'. Het zou tot heldere adviezen voor de inhoud van voorlichtingscampagnes, groene labels en advertentieteksten kunnen leiden, maar ik koos ervoor de chocoladerepen en de bijbehorende vragenlijsten maandenlang in mijn garage te laten staan. Uiteindelijk werd ik bang, stapte ik op een regenachtige vrijdagavond op mijn fiets en gooide een paar straten verder de hele zak Albert Heijn-chocola in een grote container. Toen ik terugfietste voelde ik me opgelucht, maar daar was nauwelijks reden toe.

Ik reed wekenlang rond met in de achterbak van mijn auto een grote tas met zakjes M&M's en bekers met daarop de tekst 'ka-

pitalisme' of iets als 'akeitaemspl'. De hypothese was dat kapitalisme altijd wordt geassocieerd met 'meer is beter' en minder met 'stopregels'. Daarom leidt kapitalisme tot overconsumptie en obesitas. Wanneer consumenten eindeloos worden geconfronteerd met het kapitalistische dictum 'Gij zult consumeren', leren ze af om in de gaten te houden wanneer ze ergens voldoende van hebben en dus zouden moeten stoppen. Dit idee wilde ik toetsen door mensen een gewone vragenlijst te laten invullen, terwijl naast hen de kapitalisme-beker of de akeitaemspl-beker tot de rand toe gevuld met M&M's staat waar ze vrij uit mogen snoepen. Mensen die de kapitalisme-beker zien zullen zich minder goed kunnen inhouden en meer snoepen dan mensen die naast de akeitaemspl-beker zitten.

Uiteindelijk heb ik de M&M's stiekem zelf opgegeten – door steeds een zakje van de tas in de achterbak naar het handschoenvakje te verplaatsen – en zo dagenlang mijn eigen kapitalistische 'meer is beter'-, 'het is nooit genoeg'-neigingen botgevierd.

Ik bedacht onderzoek, schreef het op. Collega's en tijdschrift-redacties bekeken het kritisch, het werd gepubliceerd, en later bleek dat andere onderzoekers, in een andere stad, in een ander land, vergelijkbaar onderzoek hadden gedaan en hetzelfde hadden gevonden. Mijn gefantaseerde onderzoek werd gerepliceerd. Wat logisch leek en gefantaseerd was, werd waar.

Ik maakte mensen gelukkig. Ik kon hun geven waar ze naar op zoek waren. Ik liet hun zien dat de wereld logisch en voorspelbaar in elkaar zat. Ik gaf ze munitie om andere onderzoekers te snel af te zijn – want ze waren allemaal op zoek naar hetzelfde – en met een beter en mooier cv op de arbeidsmarkt terecht te komen. Ik speelde voor God en verzoon zoveel bij elkaar dat ik alleen maar kon overleven door het voor mezelf te houden en er sterk in te geloven. Het was allemaal waar. Het was de kleine blonde dood.

Ik werd nog eenzamer. Ik raakte onthechter omdat ik mezelf niet kon zijn. Ik droeg steeds meer geheimen met me mee en moest steeds meer verbergen. Ik werd stiller en stiller omdat ik mijn

mond niet voorbij wilde praten en omdat ik vond dat ik niks te zeggen had. Wat ik vond en voelde was gebaseerd op leugens en fantasie, op niets. Het liefst vergat ik alles en gumde ik alles uit. Wegpoetsen, verdringen, verdergaan.

Ik had geen plezier meer in mijn werk. Als 's ochtends vroeg iedereen het huis had verlaten en naar school en werk was, kroop ik nog even in bed of op de bank, met mijn pak aan. Ik deed mijn ogen dicht en probeerde uit te rusten, totdat het te laat werd en ik echt weg moest. De universiteit was dichtbij, op fietsafstand, maar ik pakte de auto.

Ik pakte steeds vaker de auto.

Vroeger had ik hoogtevrees. Ik moest hoge torens vermijden en ik keek niet graag van een hoog flatgebouw naar beneden. Maar de laatste jaren is het erger geworden. Veel erger. Als ik een foto in de krant zie van een brug in aanbouw over een groot diep dal, word ik misselijk. Omhoogkijken naar een luchtballoon is voldoende om zenuwachtig te worden. Ik ben banger geworden. Ik ben bang voor grote hoogtes, maar ook voor hoge golven op zee en voor lange wegen waar geen einde aan komt. Ik ben bang voor de tandarts, voor prikken en spuiten en bloed. Ik ben bang dat ik gesnapt word. Ik ben bang dat ik verlaten word. Ik ben bang voor de postbode en brieven met rekeningen. Ik ben bang voor de belastingdienst. Ik ben bang voor vliegen, voor zweven en neerstorten. Ik ben bang dat ik iets fout doe, dat mensen me niet aardig vinden. Ik ben bang dat ik nergens iets van vind. Ik ben bang voor meningen en standpunten. Ik ben bang voor anderen. Ik ben bang voor gezelschap en verhitte discussies die zich tegen me keren. Ik ben bang voor mensen die me willen helpen. Ik ben bang voor ruzie. Ik ben bang dat waar ik van hou dodelijk is voor diegenen die ik liefheb. Ik ben bang voor mezelf. Het liefst geef ik iedereen gelijk. Iedereen heeft gelijk.

Soms moet ik naar een congres omdat dat nou eenmaal zo hoort. Iedereen gaat, dus ik moet ook. Ik vertrek net wat eerder dan de

anderen en ik vlieg net wat later weer terug. Dan kan ik alleen zijn en hoef ik met niemand over onderzoek te praten. Ik boek een kamer in een hotel aan de rand van de stad waar het congres plaatsvindt, niet in het congreshotel zelf. Zo kan ik makkelijker alleen zijn. Ik geef mijn lezing en ik verdwijn weer. Ik doe alleen het hoogstnoodzakelijke.

Alles wat met mijn onderzoek te maken heeft, maakt me zenuwachtig. Mensen zijn onder de indruk. Ik niet. Ik laat mijn gezicht even zien op de openingsreceptie, ik struin de poster-sessies af en steek mijn eigen promovendi en studenten die ook naar het congres zijn gekomen een hart onder de riem. Maar zodra ik kan, ga ik weer weg. Ik laat me het liefst zo min mogelijk zien. Ik wil onzichtbaar zijn. Ik lig in mijn hotelbed en kijk films. PLEASE DO NOT DISTURB. Vijf, zes films per dag. Ik eet niet, ik drink niet. Ik slaap en ik kijk films.

Ik wil voorkomen dat anderen dezelfde fouten maken. Ik wil mensen waarschuwen. Ik geef de cursus onderzoeksethiek en schets alle dilemma's waar ik zelf dagelijks mee te maken heb en waarin ik telkens de verkeerde keuze maak. Ik geef college over publicatiedruk en het gevecht tegen verwachtingen die niet uitkomen en de teleurstelling dat de wereld niet zo mooi is als we allemaal zouden willen.

Als decaan schrijf ik een groot visiedocument waarin ik het MERIT-model introduceer. We moeten af van dig and deliver, van publish or perish. We moeten niet meer tellen en scoren en afvinken, maar elkaar als een kleine, hechte gemeenschap, die oprecht geïnteresseerd is in elkaars werk, steeds aanmoedigen om kwaliteit te leveren. Het moet gaan om de inhoud, om het groepsgevoel, om interesse in elkaar, en niet alleen om publicaties scoren. Al dat individualisme houdt echt grote wetenschappelijke doorbraken tegen. Bij iedereen, bij iedere wetenschapper, moet het gaan om correct bestuur, leiderschap en visie (*Management*), om onderwijs (*Education*), om onderzoek (*Research*), om inzichten die de maatschappij verder helpen (*Interest*) en om gezamenlijkheid (*Team spirit*): MERIT. Alleen maar publiceren en je niet bekommeren om anderen is niet

meer genoeg. Geweldig onderwijs geven, maar geen boodschap hebben aan managementstaken is niet meer van deze tijd.

Ik wil af van mezelf en mijn eigen valkuilen. Ik wil horen dat het interessant is wat ik heb gevonden, dat de maatschappij er iets aan heeft, en ik wil omringd worden door collega's die mijn talenten herkennen en me tegen mijn falen kunnen beschermen. Ik ben bang voor mezelf.

Ik ben bang. Ik ben bang voor contact. Ik hou iedereen op afstand. Ik word kouder en koeler. Ik trek een muur om me heen en trek me terug. Tijdens colleges en vergaderingen merk ik dat provoceren de beste verdediging is. Dat is een van mijn talenten. Ik ben spontaan, kan snel schakelen en kom graag met iets onverwachts of provocerends uit de hoek. Dat lijkt heel communicatief, maar legt de bal uitsluitend bij de ander neer. Zolang ik kan provoceren, hoef ik me niet bloot te geven. De provocateur hoeft niets anders te doen dan te provoceren. De ontvanger van de provocatie is geprovoceerd en móet dus in actie komen om de provocatie te ontkrachten. 'Dat laat je je toch niet zeggen?' Ik lok mensen uit hun tent, maar kan zelf lekker achter mijn muur blijven zitten en hoef niets van mezelf te laten zien.

Ik haat mezelf en projecteer mijn zelfhaat op anderen. Ik ben een misantroop. Ik vind niets of niemand meer interessant of de moeite waard. Sociale psychologie is flauwekul, een verzameling nepeffectjes. Iedereen is aan het prijschietsen met flauwe, domme experimentjes waar de rest van de wereld geen boodschap aan heeft. Het gaat nergens over.

Als er buitenlandse gasten op bezoek komen, ben ik ergens anders. Als er een onderzoekscolloquium wordt georganiseerd, neem ik mijn eigen werk mee, zodat ik wat te doen heb terwijl ik luister.

Ik neem de telefoon niet meer op. Als er aangebeld wordt, doe ik niet open. Ik wil alleen zijn. Alles wat onverwacht, anders of vreemd is, vind ik eng. Ik moet alles onder controle houden.

Niets ontspant me meer. Ik lig in bad, luister naar muziek, bekijk een film, maar ik voel me gejaagd, opgejaagd. Ik moet van alles en alles moet zo snel mogelijk. Ik wil weg. Ik wil geen papieren meer hoeven schrijven. Ik wil opnieuw beginnen, weg uit mijn eigen waanwereld, weg uit mijn zelfgeconstrueerde systeem van witte en zwarte leugens en hele en halve onwaarheden, naar een andere stad, een andere baan.

Maar dat lukt me niet. Ik kan niet meer aan mezelf ontsnappen. Ik ben verslaafd. Ik ben een junk. Wat ik ook probeer om terug te keren naar normaal en eerlijk en rustig stap-voor-stap-onderzoek – het lukt me niet. Ik wil sneller en verder. Ik wil alleen nog maar het beste. Voor mij en voor alle anderen. Ik ben een god in het diepst van mijn gedachten en zit in het binnenste van mijn ziel ten troon. Ik kan niet stoppen. Het is een automatisme geworden. Ik ben door mijn eigen leugens geconditioneerd. Hier komt geen ratio, geen intentie, geen denkproces meer aan te pas. Ik zou wel willen, maar ik kan het niet. Ik heb eens in de zoveel tijd mijn roes van antwoorden en structuren nodig. Ook in een andere stad, ook als directeur van een nieuw instituut, ook als decaan, ook als iedereen het eigenlijk allang goed vindt zo.

Laurel? Hardy. Onderzoek doen? Liegen.

Ik zit in een auto en rijd met 180 kilometer per uur door het centrum van de stad. Ik weet dat ik te hard rijd, ik weet dat dit tot ellende gaat leiden, maar het is donker. Ik rijd met open dak. De sterren staan fonkelend aan de hemel en ik suis in alle vrijheid geruisloos over de weg.

IK BEN EEN ZONDAGSKIND. Alles komt altijd goed. Als ik rood sta op mijn bankrekening, blijkt dat ik ergens te veel voor heb betaald en komt er geld terug. Als ik een keer een proefwerk of een tentamen niet haal, wordt de norm aangepast en krijg ik alsnog een voldoende. Als ik op mijn verjaardag wakker word van een somber makende regenbui, gaat later op de dag de zon schijnen en kan ik heerlijk buiten spelen. Als ik mijn portemonnee kwijt ben, zit hij gewoon in het achtervakje van mijn tas. Als ik verdwaal, blijf ik al bijna thuis te zijn. Als ik ontspoor, kom ik uiteindelijk terecht op een veel mooiere bestemming. Alles komt altijd goed. Ik ben een zondagskind. Tot nu toe. Tot augustus 2011. Vanaf nu is het altijd maandag.

Ik had bedacht dat ik mijn tijd in Chicago het best kon afsluiten door met mijn goede vriend Jurgen een week of vijf een *roadtrip* te maken. Jurgen had een jaar in Minneapolis gestudeerd en stond ook op het punt om weer naar Nederland terug te gaan. We huurden een gammele Pontiac met het idee om in zo kort mogelijke tijd zoveel mogelijk te zien van de cultuur en natuur van het wilde westen. We volgden stukken van Route 66 en bezochten zo veel mogelijke nationale parken. We hadden bijna niets bij ons. We hadden een klein tentje geleend van vrienden, sliepen in de natuur, en als we iets aten gebruikten we onze frisbees als borden. Om het leven niet te gecompliceerd te maken, hadden we bedacht dat we per week om en om alles zouden betalen. Week 1 was voor

Jurgen, week 2 voor Diederik, week 3 voor Jurgen, enzovoort. Ideaal.

We waren ergens in het noorden van Arizona toen we begonnen aan een nieuwe week. Ik was aan de beurt om af te rekenen. We stonden in de zinderende hitte op een zo goed als verlaten benzinestation. We hadden net getankt en twee blikjes uit de koelkast gepakt.

'Betaal jij?' vroeg Jurgen.

'Inderdaad.'

Maar waar lag ook alweer mijn portemonnee? Ik greep in het handschoenenkastje. Nee. Ik keek op de achterbank. Ook niet. Ik zocht in het zijvakje van de passagiersstoel, in mijn tas, tussen de Rand McNally-*road map*, onder de stoel, in de achterbak, bij de bestuurdersstoel. Nergens kon ik mijn portemonnee vinden. Ik had hem natuurlijk ook een week lang niet hoeven te gebruiken. Waar was dat ding?

Samen met Jurgen haalde ik de hele auto overhoop. De tent, de frisbees, onze tassen – alles sleurden we de auto uit en legden we neer op het smeltende asfalt van het benzinestation. Niets. En waar was trouwens mijn paspoort? Waar was mijn walkman? Waar was dat kleine rugzakje met al mijn belangrijke papieren? Ik begon alles nog sneller en nog wilder uit te pakken en na te zoeken. Tandenborstels, handdoeken, cassettebandjes, truien, broeken, boeken, zonnebrillen – alles ging het asfalt op. Jurgen probeerde de rust te bewaren, maar kon een diepe, vermoede, licht geïrriteerde zucht niet onderdrukken.

Tijdens onze autoritten had hij urenlang verteld over de overeenkomsten en verschillen tussen Patricia Paay en Diana Ross, terwijl ik graag uitlegde hoe ontzettend verstrooid en slordig ik was en dat daar mijn extreme behoefte aan orde en overzicht vandaan kwam. Daarom had ik altijd een koordje aan mijn broek waar mijn sleutels aan hingen, daarom verloor ik altijd geld, aantekeningen, vulpennen en boeken, en daarom hield ik zo van Bach, van Hans van Maanen, Fra Angelico en Raymond Carver.

'Denk eens goed na. Waar heb je dat rugzakje voor het laatst gebruikt?'

Ik hief mijn armen in de lucht en legde vervolgens mijn handen op de bovenkant van mijn hoofd en begon hard te drukken. Met mijn ogen dicht probeerde ik mijn geheugen in beweging te brengen. In Yellowstone. 1400 kilometer naar het noorden.

‘Dan rijden we terug.’

Toen we twee dagen later voor de tweede keer in een kleine week in Yellowstone National Park arriveerden, werden we meteen doorverwezen naar de afdeling Gevonden Voorwerpen. Dat was een enorme hal, een soort vliegtuighangar, ergens in het midden van het park, vlak bij Old Faithful, de geiser die elk uur trouw een paar minuten lang enorme dampen de lucht in spuit. Op keurige stellingen stonden honderden tassen, koffers, tenten, kindervagens, autozitjes, rolstoelen, fietsen, kano's, opblaasboten en prothesen uitgestald. Mensen kunnen van alles kwijt-raken en nog steeds weinig missen.

Op de afdeling Rugzakken stond tussen tientallen andere exemplaren mijn blauwe Jansport-rugzak. Met inhoud. Mijn paspoort, mijn visum, mijn papieren, reisgids, mijn walkman en mijn portemonnee. Toen ik de rugzak met trillende vingers gehaast openritste, bleek al mijn geld er nog keurig in te zitten: tientallen travellercheques en de 260 dollar die ik een paar dagen voor het begin van de tocht in coupures van twintig van de bank had gehaald.

‘Wat een ongelooflijke mazzelpik ben jij toch. Niet te geloven.’

De rector is al een tijdje op de hoogte en heeft mij bij hem thuis uitgenodigd om de zaak te bespreken. We kennen elkaar goed. Elke woensdagmorgen tennissen we met elkaar. Hij is een stuk ouder dan ik, maar sneller en sterker, en een ongelooflijke doorbijter die op elke bal loopt. Je moet drie keer een winnende bal slaan om een punt te scoren. Tussen de rally's door praten we over de toekomst van de universiteit en leg ik hem de dilemma's voor waarmee ik worstel in mijn rol als decaan. Vandaag zal het echter ergens anders over gaan. De zomer loopt ten einde.

Ik bel aan, de rector doet open en geeft me een zachte, ietwat vochtige hand. Ik zucht diep en stap de overzichtelijke, maar formeel ingerichte nieuwbouwhuiskamer binnen.

Ik probeer de echte reden van mijn komst nog even buiten de deur te houden door een boom op te zetten over mijn visie op de moderne universiteit. De regering heeft aangekondigd fors te willen bezuinigen en verwacht van alle universiteiten dat ze met concrete plannen komen voor herpositionering en een herverdeling van taken. De universitaire wereld moet ondernemender en professioneler gaan opereren.

De rector luistert terwijl hij in de keuken druk doende is om twee kopjes koffie aan het Senseo-apparaat te ontfutselen. Ik sta in de woonkamer en kijk naar buiten. Twee schilders zijn de houtgerande dakgoten van het huis aan het schilderen. Ik kijk met bewondering naar de rust en souplesse waarmee ze hun werk doen. Dat zou ik ook wel willen: schuren, grondverf, schuren, lakken, schuren, en nog eens lakken. Ze werken in stilte. Ik hoor geen *Arbeidsvitaminen* of Sky Radio, alleen het stoom afblazende koffiezetapparaat.

De moderne universiteit is een klooster waar geleerden en studenten in alle stilte en vrijheid kunnen werken aan hun ideeën en theorieën, maar ook een bijenkorf waar diezelfde geleerden en studenten met elkaar en met andere leden van de maatschappij in en uit vliegen om kennis te delen, over te brengen en toe te passen. De Tilburgse universiteit is een kleine universiteit die vooral uitblinkt in rechten en economie. Als dat de vlag wordt waaronder alle andere activiteiten kunnen worden samengebracht zou het een van de sterkste universiteiten van Europa kunnen worden. Een *Tilburg School of Economics and Law* die zijn grondslagen en onderzoeksthema's vindt in de sociale wetenschappen.

Het is een poging tot zelfverdediging. Door veel en snel te praten over de toekomst van de universiteit, wil ik laten zien dat ik eigenlijk wel deug. Als ik kan laten zien hoe gepassioneerd ik ben als bestuurder, als leidinggevende – als ik kan laten zien welke heldere ideeën ik heb over de toekomst van de universiteit, doen mijn zonden als wetenschapper misschien minder pijn. Ik hoop mijn slechtheid te kunnen compenseren door heel snel zoveel mogelijk te zeggen dat goedheid en slimheid suggereert. Ik ben een aardige man. Ik heb goede ideeën. Ik heb het

beste voor met iedereen. Het is onbegonnen werk, maar ik doe een verwoede poging om die ene kant van me, die goede, leuke en interessante kant, op te poetsen en in de schijnwerpers te zetten in de hoop dat de andere kant in de schaduw verdwijnt en onzichtbaar wordt.

Ik praat honderduit. Ik weet van geen ophouden. De plannen, ideeën, visies en vergezichten buitelen over elkaar heen. Ik schets het Nederlandse universitaire landschap; ik vergelijk de posities en toekomstplannen van andere universiteiten met die van Tilburg en trek mijn conclusies. Ik wil nergens anders over praten. Ik wil laten zien waar ik goed in ben. Ik wil nog niet beginnen aan het kruisverhoor waarvoor ik gekomen ben.

De rector maant me tot stilte. Hij spreekt langzaam. Hij formuleert duidelijk en helder, maar hij is moe. We gaan zitten en drinken onze koffie. Zijn handen trillen. Bij alles wat hij zegt kijkt hij me vragend, maar vooral vertwijfeld, aan. De vrolijke, flonkerende blik is uit zijn ogen verdwenen. Hij is bezorgd. Zijn witte haar is witter dan ooit.

Hij heeft met verschillende collega's van mij gesproken en het voelt niet goed. Hij zou graag iets voor me willen doen – hij zou niets liever willen – maar hij kan het niet, hij ziet het niet, hij zou niet weten hoe. Hij moet de verhalen die hij heeft gehoord en de feiten die hij heeft gezien serieus nemen. Ze hebben me een tijd als detectives in de gaten gehouden en ze hebben sterke, heel sterke vermoedens dat het helemaal verkeerd zit.

Maar hij wil ook mijn verhaal horen. Misschien valt er nog iets te redden, misschien valt het mee, misschien heb ik een verklaring voor alles. Hij hoopt dat het meevalt.

'Dat hoop ik, Diederik. Echt.'

Ik kijk hem aan. Hij zit voorovergebogen, op het puntje van zijn stoel, zijn handen in elkaar gevouwen. Trillend. De boord van zijn witte overhemd schuurt tegen zijn nek. Het bovenste knoopje zit los. Hij is net als prins Claus het liefst dasloos. Ik zie de rafelrandjes van het t-shirt dat hij onder zijn overhemd draagt. Zijn adamsappel gaat op en neer. Hij slikt. Hij hoopt op een wonder. Het is hopen tegen beter weten in, met gevouwen handen hopen op een wonder.

Ik kijk naar de grond. Ik zit als een verdoofde spin midden in mijn web van leugens en ben nog steeds niet wakker geschud. Hij moet me geloven. Ik ben verdoofd en rijg de draden van mijn door mijn verlangens gekleurde herinneringen aan elkaar tot een onontwarbare kluwen. Hij moet me geloven. Ik heb alleen nergens bewijs voor, omdat ik donders goed wist dat alles wat ik deed niet helemaal was zoals het hoorde. Als ik onderzoek deed, op scholen, bij bushaltes, op treinstations, in cafés, in voetbalclubs of waar dan ook, wiste ik altijd onmiddellijk mijn sporen, omdat niemand het mocht weten. Ik betaalde respondenten uit mijn eigen zak. Het liefst betaalde ik niet, maar als mensen alleen maar mee wilden doen als ik ze betaalde, dan deed ik dat. Een lolly, een Mars-reep, een euro, wat meer. Ik vertelde nooit precies waar het onderzoek over ging; dat kostte te veel tijd en zou alleen maar argwaan wekken. Ik leidde iedereen zoveel mogelijk om de tuin. Noodgedwongen, omdat ik nooit precies kon zeggen wat ik aan het doen was. Dat was te ingewikkeld. Ik leidde mijn respondenten, mijn proefpersonen zoveel mogelijk om de tuin. Ik moest wel. Ik was een keurige professor, die in pak zelf op pad ging om onderzoek te doen. Vragenlijstjes uitdelen. Dat was toch verdacht? Daarom moest ik het stiekem doen. Ik kon niet anders, ik moest wel. Ik wilde controle, ik wilde dat alles perfect verliep. Ik had het nooit anders gedaan. Ik had het altijd alleen gedaan. Zo doet iedereen het. We werken zelden in teams. Het is ieder voor zich en God voor ons allen. Het is een eenzame wereld, waar iedereen, met zichzelf, achter zijn computertje, met zijn eigen onderzoekjes bezig is. Ik had het altijd alleen gedaan. En ik deed het voor mijn collega's. Er was altijd een tekort aan respondenten. Iedereen was altijd op zoek naar mensen die mee wilden doen aan onderzoek. Met mijn vreemde praktijken voorzag ik in een enorme behoefte. Ik had een bron aangesproken van naïeve, welwillende respondenten, waar iedereen op zat te wachten. Respondenten zoeken is een crime. Psychologiestudenten zijn moeilijk; die weten al te veel, die snappen hoe zo'n onderzoek werkt. Je hebt naïeve mensen nodig, die nog nooit een psychologieboek hebben gezien. Gelukkig zijn er heel veel jongeren,

scholieren, die maar wat graag aan onderzoek mee willen doen. Die vinden het leuk, spannend, cool. Het is voor de wetenschap, en daar werken ze graag aan mee. Je moet het wel overtuigend brengen, maar als je een kort vragenlijstje hebt en uitlegt dat het voor een goed doel is, doen ze graag mee. Meestal helemaal voor niks. Mijn collega's vertelde ik er niet over, want ik schaamde me dood voor wat ik deed. Zelf de hort op, in weer en wind: hoe verzin je het! Ik was een cowboy, een soort pooier, altijd op zoek naar mogelijkheden om onderzoek te doen, waar ik maar kon. En ik deed het niet altijd zelf. Nee, dat zou me uiteindelijk veel te veel tijd kosten. Ik liep gewoon het centrum van een stad in en ging aan de slag. Op zoek. Op zoek naar data. Data Watson, data. Rotterdam of Den Haag of Leiden of Amsterdam, want daar had ik vroeger gewoond. Daar kende ik de scholen en voelde ik me thuis. Ik ben uiteindelijk gewoon een westerling. Dat maakt het toch makkelijker. *Im Westen nichts Neues*. En daar, in een buurt waar veel scholen stonden, sprak ik jongeren aan. Scholieren, spijbelaars, hangjongeren, *you name it*. Ik was een soort dealer. Ik sprak ze aan en vroeg of ze mee wilden helpen aan wetenschappelijk onderzoek. Ik probeerde een soort sneeuwbaaleffect te laten ontstaan om zo snel mogelijk zo veel mogelijk onderzoek te kunnen doen. *Domino day*. Ik gaf iemand een grote stapel vragenlijsten, en die gaf stukjes daarvan aan vrienden, en die gaven het weer aan hún vrienden, en die, en die, en die. Enzovoort. Een week later kwam ik dan terug, ontmoetten we elkaar in een café of gewoon op de hoek van de straat en kreeg ik alle vragenlijsten terug. Alle sneeuwballen werden weer een grote stapel. Ter plekke voerde ik dan alles in op mijn computer en bekeek ik de resultaten. Ik zat in de kroeg met mijn laptop en verwerkte ter plekke alles. Met bitterballen en een kopje koffie. Af en toe gingen die scholieren naar buiten om te roken. We hadden lol, ik vond het leuk om het zo te doen. Het gaf me een kick. Ik betaalde ze voor hun hulp. Vijf, tien euro. Het waren paralegale onderzoeksassistenten. Zo noemde ik ze ook. Dat vonden ze stoer. Even weg uit de sleur van proefwerken en stomme projecten. Onderzoek doen is spannend. Iedereen vindt het leuk. En ik, in mijn pak, kon ze goed overtuigen. Ik

vind het leuk om over mijn vak te praten. Schitterend. Het is het mooiste wat er is. Ik heb van niemand met wie ik op die manier heb samengewerkt een nummer. Had ik dat wel, dan stuurde ik sms'jes en belde, want ik was af en toe best wel bang dat ze er met die vragenlijsten vandoor gingen. Dan was het allemaal voor niets geweest. Ik schreef hun telefoonnummers op, maar zodra ik klaar was, sloot ik alles af en probeerde ik het zo snel mogelijk te vergeten. Ik heb niets bewaard. Ik zorgde ervoor dat alles snel snel snel ging en moeilijk te traceren was. Ik wilde geen gedoe. Ik wilde niet aan mezelf herinnerd worden. Ik kon dit niet uitleggen. Ik wist dat dit niet klopte. Ik moest altijd een beetje liegen tegen mijn collega's over hoe het nou echt was gegaan. Ik deed al die onderzoeken, ik vergaarde al die gegevens, maar niet echt op een ethische manier. Daar was ik me wel van bewust. Verschrikkelijk, wat een puinhoop. Het vreet aan me. Ik word steeds dikker. Ik ben nu 114 kilo. Drie jaar geleden was ik 98, 99 misschien. Ik hou alles vast. Mijn collega's weten echt van niks. Niemand weet iets. Niemand. Ik ben de enige. Ik leid een dubbelleven. Het is alsof ik jarenlang een verhouding heb en niemand die ervan weet. Ik heb een tweede gezin en switch tussen het ene en het andere. Zes dagen per week ben ik een keurige professor en de zevende dag ben ik een guerrilla-achtige onderzoekspooier. Twee identiteiten in één en dezelfde persoon. Ik ben een ui. Je kunt me afpellen en elke keer vind je weer een laag met iets gekks. Ik walg van mezelf. Het is goed dat dit is gebeurd, want ik wil ermee stoppen. Alles voor die data, steeds maar weer; dat is natuurlijk bizar. Die vragenlijsten gooide ik zo snel mogelijk weg. Het was toch een beetje 'besmet materiaal'. *Contaminated*, kernafval, met van die driehoekjes en een doodskop. Levensgevaarlijk. Het hoorde niet. Soms gaf ik zo'n groep studenten mijn laptop mee; dan konden ze zelf die vragenlijsten verwerken en de gegevens invoeren. Dat vonden ze leuk, dat deden ze graag. Ik betaalde ze ervoor. Uit mijn eigen zak. Een tientje, soms wel 20, 30 euro. Alles voor de wetenschap. Die assistenten zijn niet meer te vinden, denk ik. Dat waren allemaal mensen die in het laatste jaar van hun school zaten. Die zijn uitgevlogen. Die zijn er niet meer.

Hun nummers heb ik ook niet meer. Ik stond soms uren te leuren met vragenlijsten. In de regen. Ik had het druk en mijn digitale agenda stond vol met afspraken, maar soms plande ik een dag vrij. 'Studiedag' stond er dan in mijn agenda en dan ging ik op pad. Met de trein of met de auto. Met grote plastic Albert Heijn-tassen vol vragenlijsten en met mijn computer. Als een soort zwerver ging ik aan het werk. Scoren. Ik nam nooit iemand mee, want ik vond dat ik het zelf moest doen. Ik wilde geen pottenkijkers en ik wilde niemand lastigvallen met mijn gekke gedrag en met mijn manie om zo veel onderzoek te moeten doen. Het was gek en vreemd. Ik ben doorgedraaid. Ronduit bizar. Ik heb nergens bewijs van. Ik ken die mensen niet die hebben meegedaan aan mijn onderzoek. Het zijn er honderden, maar ik ken ze niet. Al die vragenlijsten zijn anoniem. Ik verzamel geen adressen. Ze moeten ergens wonen, ergens rondlopen, maar ik ken ze niet. Ze moeten ergens te vinden zijn. Dat klopt. Vooral de mensen van het onderzoek dat ik een paar maanden geleden uitvoerde in Zwolle en Groningen, die moeten relatief makkelijk te traceren zijn. Dat klopt; die zijn er nog. Ik kan ze gaan opzoeken, maar ik weet niet waar ze zijn. Ik weet niet waar ze rondhangen, maar ze moeten bestaan. Dat klopt. In Zwolle en Groningen moeten mensen rondlopen die aan dat onderzoek hebben meegewerkt. Misschien zijn de meesten weg, verhuisd. Maar dan nog; ze zijn niet van de aardbodem verdwenen. Als je een advertentie in de krant zet, zullen er mensen moeten reageren. Dat klopt. Maar ja, wie leest er nog kranten? Niemand toch? Het is ongebruikelijk om zo onderzoek te doen. Ik denk dat ik de enige ben die het zo doet. Ik heb een onorthodoxe manier van onderzoek doen. Het is allemaal op het randje, en erover. Het mag niet, het is onethisch; dat weet ik heel goed, maar ik wilde zo graag. Het is zo mooi allemaal. Het is verschrikkelijk. Ik slaap er niet van, al jaren niet. Nooit eigenlijk. Ik slaap eigenlijk nooit. Ik ben altijd wakker. Ik vind het vreselijk wat ik heb gedaan. Het kan niet, maar zo heb ik het gedaan. Het kan niet, het is niet goed, maar zo is het gegaan.

We zijn uren verder. De koffie is veranderd in wijn. De rector luistert en stelt af en toe een vraag. Ik probeer aan het woord te blijven. Ik blijf praten, want ik wil niet dat dit stopt. Dit moet doorgaan. Ik moet eindeloos blijven vertellen, want alles wat hierna komt, wat het ook is, is vreselijk. Zolang ik aan het woord blijf en blijf praten, uitleggen, verklaren, verontschuldigen, ademen en zuchten, kan ik de volgende fase uitstellen. Zolang ik blijf praten, kan ik de tijd voor me uit duwen. Ik wil niet verder. Ik ben bang. Ik wil de tijd stilzetten. Ik wil dat alles hier stopt. Laat de tijd voor één keer tot stilstand komen. Laat de tijd voor één keer verbiddelijk zijn. Ik wil heel hard tegen een muur rijden en in elkaar zakken, op de grond vallen, en nooit meer op hoeven staan. Een doffe knal en verder niets. Ik wil door een muur van tijd tegengehouden worden en nooit meer verder hoeven.

‘Vind je het geloofwaardig wat ik je allemaal vertel?’

‘Eerlijk gezegd niet.’

Ik stap in mijn auto en rijd de stad uit. Het is niet druk op de weg. De zon schijnt. Ik geef gas, maar bedenk me. Op een noodparkeerplaats stop ik en zet ik mijn mobiele telefoon uit. Ik wis de ‘vorige bestemmingen’ uit de tomtom en druk daarna op de ‘off’-knop. Het scherm gaat op zwart. Voor de zekerheid doe ik het handschoenenkastje open en haal ik de Europa-dvd die erbij hoort uit het apparaat. Ik wil dat niemand weet waar ik ben. Ik geef gas, doe mijn richtingaanwijzer aan en rijd de snelweg weer op. Ik wil harder. Ik trap het gaspedaal helemaal in, tot op de bodem, en dat laat ik zo. Mijn voet is een baksteen. De Subaruboxermotor jankt en joelt. Harder, sneller. De witte pijl van de snelheidsmeter klimt gestaag omhoog, dan naar rechts en dan naar rechtsonder. Ik moet mijn handen goed om het stuur klemmen om de controle niet te verliezen. Ik doe mijn grote licht aan en mijn linkerrichtingaanwijzer. Ik slalom om een dikke Mercedes die weigert naar rechts te gaan. De snelheidsmeter staat stil. Het maximum is bereikt. Alles suist. Ik vlieg over de weg en de rest van de wereld bevriest. Niets beweegt

meer; alles is tot stilstand gekomen, behalve ik. Ik zit in een bonkende machine en neem voor de zoveelste keer in mijn leven een belachelijk risico, maar het helpt niet. Het helpt niet meer. Het vocht prikt in mijn ogen. Ik kan het niet. Ik wil niet meer, maar ik ben te laf om tegen een muur te rijden. Zelfs daar ben ik te laf voor. Ik laat los, val terug en schuif op naar rechts. Je mag hier maximaal 120 kilometer per uur. Dat is meer dan voldoende. Je moet je aan de regels houden. De dikke Mercedes haalt me links in, maar houdt even in als hij langs mij schuift. De bestuurder, een keurige man in een double-breasted pak, kijkt me met grote ogen aan en gooit zijn handen vragend in de lucht. Ik beantwoord zijn vraag met hetzelfde gebaar. Ik weet het niet meer. Ik ben ontspoord. Ik weet niets meer.

Ik rijd naar Zwolle, ik rijd naar Groningen en ik zie hoe maanden geleden, midden in de zomer, vlak voor de grote vakantie, tientallen, honderden studenten met gespannen maar vrolijke gezichten mijn vragenlijsten invullen. Ze dragen slippers, zomerjurkjes en korte broeken. Ze werken hard en zijn muisstil. Ze zitten aan witte tafels, in rijen van vijf. Sommigen schrijven met hun tong half uit hun mond, anderen drukken hun potloden bijna stuk op het papier, maar allemaal doen ze hun stinkende best. Ik zie het. Ik zie hoe ze antwoorden omcirkelen, hokjes zwartmaken en kruisjes zetten. Ik zie het. Ik zie het met mijn eigen ogen. Ik had niet hoeven komen, want ze zijn er allemaal. Ze zijn er allemaal en beantwoorden vragen voor de wetenschap.

IK MOET HET AAN MIJN ouders vertellen. Voordat het officieel is en het mediacircus losbarst moet ik het aan mijn ouders vertellen. Ik word ontslagen. Ik heb gesjoemeld met onderzoeksgegevens. Ik heb onderzoeken bij elkaar gefantaseerd. Ik heb over onderzoek geschreven dat ik nooit heb uitgevoerd. Ik word op staande voet ontslagen. Het is onvermijdelijk. Mijn wetenschappelijke carrière is voorbij. Ik heb nergens recht op: geen regeling, geen uitkering – niets. Ik ben alles kwijt.

Het laatste weekend van augustus vierden we dat mijn ouders in goede gezondheid tachtig zijn geworden en al 55 jaar gelukkig getrouwd zijn. Ze hadden een groot huis afgehuurd in de omgeving van Gent om met hun kinderen, aanhang en kleinkinderen een paar dagen heerlijk te kunnen wandelen, eten en bij te kletsen. We zijn zelden allemaal bij elkaar. Er is altijd wel iemand op reis of te druk met andere dingen. Mijn ouders waren dolgelukkig dat dit keer iedereen er was. De hele familie bij elkaar, en alle kinderen en kleinkinderen in de bloei van hun leven. De kleintjes waren lekker bezig op school of op de universiteit; de groteren deden het goed op hun werk en stonden met twee benen stevig in de modder van de maatschappij.

Ik wist sinds een paar dagen dat dit laatste niet waar was. Ik had mijn fraude officieel bekend en ontslag op staande voet was nu een kwestie van dagen. Ik stond niet stevig meer. Ik was fors onderuitgegaan en kopje-onder gedoken in mijn eigen stront, maar ik kon het niet opbrengen om dat nu, op deze familiebijeen-

komst, op te biechten. Ik had het wel aan mijn vrouw verteld. In een paar zeer emotionele sessies had ik alles opgebiecht. Ze vond het vreselijk. Ik had in mijn werk een verkeerde afslag genomen en was vervolgens keihard door blijven rijden, zonder om te kijken. Rücksichtslos vooruit. Uiteindelijk was ik verdwaald en nu was ik tegen een boom geknald. En nooit, nooit had ik haar iets verteld. Ik had haar leven en dat van ons gezin geruïneerd en zij kon er niets meer aan doen. Ze stond erbij en keek ernaar. Alles ging op de helling en zou zonder pardon keihard naar beneden glijden. Ze was ontzettend kwaad geworden en had alles bij elkaar geschreeuwd, maar was nu vooral heel verdrietig. Ze was verdrietig, maar ook daadkrachtig. Ze hield van me en we moesten verder. Terwijl ik verdoofd in mijn eigen ellende zat te roeren, riep mijn vrouw de hulp in van meer of minder bevriende financieel, juridisch en communicatieadviseurs.

‘Die zullen we hard nodig hebben, de komende weken.’

‘De komende maanden.’

‘De komende jaren.’

Ik wilde de jubelstemming van mijn bejaarde ouders niet bederven door over mijn eigen onheil te vertellen. Ik wilde hen nog even in de illusie laten dat alles goed was, dat ze vier kinderen op de wereld hadden gezet die het allemaal fantastisch hadden gedaan. Ik wilde hen nog een paar dagen van het gevoel laten genieten dat naar hun gevoel iedereen zonder al te veel kleerscheuren een plekje in de maatschappij had kunnen veroveren.

‘Je bent zo stil.’

We zitten met z’n allen buiten aan de grote tafel. Mijn moeder staat achter me en legt haar oude, gerimpelde handen op mijn schouders. Haar handen zijn altijd mooi bruin, maar de laatste jaren ontstaan er steeds meer witte pigmentvlekjes. De huid houdt langzaam op zich telkens weer aan de veranderende seizoenen aan te passen. Ze buigt zich naar voren en brengt haar gezicht naast het mijne. Haar zachte wangen raken mijn eendagsbaard. Ze fluistert: ‘Gaat het wel goed met je? Ik maak me zorgen om je. Je werkt te hard.’

Ik kan weinig uitbrengen. Ik rek me uit en kijk haar half glimlachend, half geeuwend aan. Ik ben moe. Ik doe al nachten geen oog dicht en mijn brein maakt al een week of wat elke seconde, 24 uur per dag, overuren en beweegt zich gestaag richting een kookpunt. Mijn hoofd staat op ontploffen. Ik kan aan niets anders denken dan aan de troep die ik van mijn leven heb gemaakt en vooral aan de ravage die ik bij anderen achterlaat. Mijn gezin, studenten, promovendi, collega's, het vakgebied: iedereen zal besmet en gelittekend raken door mijn egocentrische wan-gedrag. Ik sta aan het begin van een tsunami aan ellende. Maar ik kan en mag het niet vertellen, het is feest.

De volgende morgen staan mijn broers en ik extra vroeg op om te gaan tennissen. We hebben op internet een tennispark gevonden waar we een balletje kunnen slaan. Ik ben benieuwd. Mijn oudste broer tenniste vroeger geregeld op blote voeten en werd zo jeugdkampioen van de plaatselijke tennisclub. Mijn andere broer werd tweede. Of andersom. Ik heb nooit goed begrepen waarom hij niet gewoon schoenen droeg. Waren zijn schoenen te klein? Gravel doet ontzettend pijn als je daar op blote voeten op moet rennen en glijden. Het was in het midden van de jaren zeventig en kennelijk waren blote voeten een vorm van bevrijding en protest. Zonder schoenen naar school, zonder schoenen op de tennisbaan. Tegenwoordig draagt hij gewoon schoeisel als hij op pad gaat. Sandalen meestal, maar naar zijn werk draagt hij steeds vaker keurige zwarte herenschoenen. Hij is de vijftig gepasseerd. Vandaag heeft hij witte tennisschoenen aan. Ik ben benieuwd. Ik wil het mijn broers vertellen. Eerst tennissen en dan zeg ik het.

Ik kan me moeilijk concentreren. Ik sla geen bal. De rally's gaan te snel voor me en ik kom niet echt in mijn spel. Maar wat doet het ertoe? Ik bevind me op een zonnige zondagmorgen met mijn twee broers ergens op het Vlaamse platteland op een tennisbaan en ik voel me veilig. Straks, over een paar dagen, sta ik in de krant en ben ik op tv, en breekt de hel los. Maar wat er ook gebeurt, mijn broers zullen me helpen en voor me zorgen. Ik ben de langste van de familie, maar ook de jongste. Ik ben hun kleine broertje. Vroeger hielpen ze me met mijn huiswerk. Nu staan ze

met me op de tennisbaan, en straks schrikken ze zich dood. Ze schrikken zich morsdood en zullen het onbegrijpelijk vinden, maar ze zullen me niet als een vies en eenzaam varken in mijn eigen modder achterlaten. De rest van de wereld zal me misschien uitkotsen, maar dit zijn mijn broers. Waarom heb ik dit niet eerder gedaan? Waarom heb ik de afgelopen dertig jaar nooit samen met mijn broers op een tennisbaan gestaan? Waarom had ik daar nooit tijd voor?

Na een uurtje wat ballen op en neer te hebben geslagen, roep ik dat ik wil stoppen. Terwijl we de ballen verzamelen en onze rackets inpakken, zeg ik: 'Ik moet jullie iets vertellen. Iets belangrijks.'

Aan de zijkant van de baan, ter hoogte van het net, staat een plastic wit bankje. Ik ga zitten en vertel het. Ik heb gefraudeerd. Ik word ontslagen. Ik heb mijn studenten, promovendi, collega's op een verbijsterende, niet te verteren manier pijn gedaan. Ik heb hen allemaal in de steek gelaten. Het leven wordt een hel.

Ze luisteren en schrikken zich dood. Maar het zijn mijn broers.

In Gent bezoeken we met de hele familie de St.-Baafskathedraal en bekijken we Het Lam Gods, het prachtig geschilderde proto-renaissancistische veelluik uit 1432 van Jan en Hubert van Eyck. Op het centrale paneel van het schilderij wordt Jezus, tegen een helblauwe achtergrond, voorgesteld als een onschuldig lam dat geofferd wordt om de zonden van de mensheid te verzoenen met God. Met het bloed dat tijdens het offer vrijkomt kunnen onze fouten en zonden bedekt worden voor de ogen van God.

In de kleine kapel waar het immense schilderij te zien is, is het erg druk. Ik ben lang en kan over de meeste bezoekers heen kijken, maar ik heb er moeite mee om het allemaal in me op te nemen en probeer stapje voor stapje naar voren te schuiven. Pas als ik eindelijk een plekje vooraan heb bemachtigd en voor het midden van het schilderij sta, kan ik me een voorstelling maken van de enorme indruk die dit symboolzwangere meesterwerk in de vijftiende eeuw gemaakt moet hebben op de devote Gentenaren. Was ik maar katholiek. Geloofde ik maar in iets. 'Zie het Lam Gods, dat wegneemt de zonden der wereld.'

Een paar dagen later rijd ik samen met mijn oudste broer door Zuid-Nederland, op weg naar mijn ouders. Ze wonen in het zuidelijkste puntje van Limburg, vlak bij Maastricht. Hun huis ligt op een heuvel en is omringd door een prachtige, weelderige tuin waarin ze nog altijd elke dag aan het werk zijn. Als je in de achtertuin op het terras zit, kijk je uit op glooiende gras- en akkerlanden en zie je in de verte België. Ik heb mijn komst aangekondigd, maar niet verteld dat we met z'n tweeën komen. We parkeren de auto beneden in de straat en lopen het pad op naar mijn ouderlijk huis. Mijn vader staat in de voortuin te wachten. Hij is verbaasd en snapt niet goed wat de reden van onze komst is.

'Je hebt je broer meegenomen. Kon je het niet alleen af?' vraagt hij onbedoeld helderziend.

'Nee. Dit is belangrijk. Ik ben blij dat hij er is.'

Mijn moeder vraagt of ze thee zal zetten en iets lekkers moet maken. Het is lunchtijd, we hebben een lange reis achter de rug, we zullen wel honger hebben. Het is ruim een uur rijden van Tilburg naar Maastricht, maar ze heeft gelijk: we hebben honger.

'Ik moet iets belangrijks vertellen.' Mijn moeder schrikt.

'O ja, wat dan? Wat is er Dies?'

'Laten we gaan zitten.'

'Niet eerst thee?'

'Nee, liever niet. Eerst dit. Dit is belangrijk.'

We gaan zitten.

Ze willen het niet geloven. Ze snappen het niet. Ze hopen dat het allemaal zal meevallen. Zo'n vaart zal het toch niet lopen? Ik was toch niet alleen? Het is toch gek dat dat zomaar allemaal kan? Heeft niemand ooit iets gemerkt? Dan is er toch iets mis?

Ik leg uit dat ik heb bekend, dat ik heb toegegeven dat ik onderzoeksgegevens heb vervalst, en dat de logische consequentie is dat ik op staande voet word ontslagen en dat ik verder nergens recht op heb.

Mijn vader zit stil en zegt weinig. Hij kan er niet bij. Hij zit in de hoek van de bank, een beetje achterovergeleund, met zijn

rechterarm over de rechterleuning en zijn linkerarm over de achterleuning. Het is alsof hij doodmoe in de touwen hangt. Hij is een grote, rijzige man, maar nu oogt hij klein en verslagen.

Mijn moeder zit op de stoel naast hem. Ze heeft een mooie lange rok aan en zit voorovergebogen op haar stoel, met haar ellebogen op haar knieën, haar handen bij haar gezicht. Af en toe bijt ze op haar nagels. Haar ogen zijn vochtig. Ze is een prachtige vrouw. Haar gezicht is een delta van zich voortdurend vertakkende rimpels. Haar huid is zacht. Vroeger zat ik het liefst bij haar op schoot. Dan las ze me voor en vlijde ik mijn hoofd tegen haar borst, stak ik mijn rechterduim in mijn mond en bewoog ik met mijn linkerwijs- en middelvinger zachtjes haar oorlel als een klein poffertje op en neer.

'Wat goed dat jullie met z'n tweeën gekomen zijn. Wat ontzettend goed,' zegt mijn vader tegen mijn broer.

'Vergeet niet dat we altijd van je blijven houden, Dies. We houden van je,' zegt mijn moeder tegen mij. Ze snappen het niet. Mijn moeder begint te huilen. Dat zal ze in de maanden die volgen nog vaker doen. Niet omdat het zo erg is, want dat is het, maar omdat het zo onbegrijpelijk is.

Maandenlang zal mijn moeder zich proberen elk van de 365 dagen van mijn 45 levensjaren voor de geest te halen, op zoek naar een verklaring voor mijn wangedrag. 365 maal 45 dagen, waarvan er hopelijk één het verlossende inzicht biedt. Mijn eerste stap in het Hofbroucker-park; mijn baldadige kleutergedrag op basisschool De Bokkensprong; mijn Jip-en-Janneke-vriendschap met buurmeisje Tjarda; het scenario voor *De Grote Illusie Show* dat ik schreef op de middelbare school; mijn moeilijk te traceren liefdesleven; mijn verhuisdrang; de drukte van Amsterdam; de vlakheid van Groningen; de gezelligheid van Brabant; mijn vriendjes van vroeger die mijn moeder opbellen en zeggen dat ze het niet snappen omdat ik vroeger echt overal beter in was dan zij; de Ger van Elck-tentoonstelling in het Boymans van Beuningen-museum in Rotterdam die ze niet begreep waarna ik zei: 'Mam, je hoeft het niet allemaal te begrijpen; het gaat erom of je het mooi vindt of niet'; de keer dat mijn ouders hadden be-

dacht dat ik niet zoveel alleen thuis moest zijn en een pleegzoon in huis wilden nemen waarop ik zei: 'Andere kinderen zijn allemaal zo anders dan ik, ik wil het niet'; die keer dat ik de deur te hard dichtsmee; al die nachten dat ik niet kon slapen of dat ik zo lang duimde; dat ik toen ik zeventien was opeens van voetbalclub veranderde; of die ochtend dat ze me belde en ik de telefoon niet opnam terwijl ze wist dat ik thuis was; en die keer, vooral die keer dat ik tijdens het avondeten zei dat ik blij was dat het leven geen zin heeft.

'Ik snap het niet, Dies. Wat heb je al die jaren gemist? Waarom ging het fout? Waarom? Je was altijd zo goed in alles. Je was altijd heel serieus. Als de anderen feest aan het vieren waren, zat jij te lezen of te studeren. Je maakte op de lagere school de prachtigste scripties. Over wijn en bruggen en bevers. Je was altijd aan het werk. Je was altijd zo enthousiast en je kon zo geweldig over je werk vertellen. Je stond ermee op en je ging ermee naar bed. Je was een fantastische docent. Je collega's waren altijd vol lof over je. Ik snap het niet. Dies? Je wist toch dat wat je deed niet kon? Waarom deed je het dan? Het is je naar je hoofd gestegen. Het is je allemaal te veel geworden. Je moet sterk zijn om zo veel succes te kunnen verdragen. Het zijn sterke benen die de weelde kunnen dragen.'

Mijn moeder vertelt dat ik vroeger al een ongebreidelde fantasie had. Ik verzon van alles en nog wat en deed dat met zo veel passie en overtuiging dat ik er zelf in begon te geloven. En mijn vriendjes ook. Die kwamen met de meest wilde en vreemde verhalen thuis. Hun moeders belden mijn moeder op om hun beklag te doen en hun bezorgdheid te uiten. Het leek mijn moeder ongevaarlijk. Je moet jonge kinderen immers niet te veel willen beteugelen.

'Misschien had ik moeten ingrijpen. Je had te veel fantasie. Ik had je moeten afremmen. Ik had je moeten stoppen.'

'Nee, mam. Dat denk ik niet. Je hebt het goed gedaan. De wereld is al saai genoeg. Fantasie is goed, maar helaas niet zoals ik het heb gedaan. Dat is heel fout. In de wetenschap is plaats voor creativiteit, maar niet voor ongebreidelde fantasie. In de weten-

schap mag je niet doen alsof datgene waar je van droomt en naar verlangt waar is.'

We gaan aan tafel. Iedereen heeft honger. Emoties kosten energie. Mijn moeder heeft een warme lunch klaargemaakt: soep en gebakken champignons. Mijn ouders praten over vroeger. Mijn vader vertelt dat mijn opa tijdens de crisisjaren werd ontslagen en op zoek moest naar nieuw werk. Toen dat niet lukte, ging hij met blikken verf langs de deuren. Meestal ving hij bot en kreeg hij niet meer te horen dan 'Verdorie, niet weer een'. Hij was immers niet de enige die in die jaren langs de deuren moest met slecht verkoopbare waar. Mijn moeder vertelt dat ze bij haar thuis altijd maar één kachel aan hadden staan, want anders werd het te duur. Iedereen, de hele familie, verzamelde zich om die kachel. Daar werd gegeten, huiswerk gemaakt, koffiedronken en geklaverjast, en als iedereen aan het werk was of naar school, werd daar de was opgehangen.

Een aantal maanden later rijd ik met mijn moeder door het Limburgse landschap. Ze is nog steeds op zoek naar een antwoord, maar daar hebben we het vandaag niet over. We zijn op weg naar het ziekenhuis in Maastricht, waar mijn vader een aantal dagen is opgenomen. We nemen de toeristische route en rijden langs grote velden met lange rijen fruitbomen. Het is winter. De bomen zijn kaal en klein, en worden stuk voor stuk gestut door palen en draden om straks op de juiste manier omhoog te groeien en zo veel mogelijk makkelijk plukbare appels en peren op te leveren. Geen enkele boom wordt vrijgelaten om zijn eigen grillige groei te volgen.

'Zie je dat?' zegt mijn moeder, verbazingwekkend fel. 'Ze kunnen geen kant op. Ze kunnen nergens heen.'

Ik kijk naar buiten. Elk veld bestaat uit dezelfde keurige rijen bomen. Allemaal gestut, allemaal op gelijke afstand van elkaar, allemaal even hoog. Ik kijk naar mijn moeder. Ook al woont ze hier al vijftientwintig jaar en rijdt ze tegenwoordig dagelijks deze route, telkens ziet ze iets nieuws. Ook al verandert er niets, elke keer ziet ze weer iets anders. Ik ben blij dat ik haar zoon ben. 'Ma?'

Terwijl we door het Limburgse landschap slingeren, zit ze met haar tas op schoot naar buiten te staren. Wat ziet ze?

'Mama?'

Ze hoort me niet, ze is er niet. Denkt ze aan mij? Ga ik het red-den?

Het zijn sterke benen die de weelde kunnen dragen. Mijn benen zijn te slap geweest. Ik ben door mijn knieën gezakt, terwijl anderen – misschien wankelend, misschien met hulpstukken en krukken – wel overeind zijn gebleven. Ik wilde het allemaal alleen doen, ik wilde overal goed in zijn. Ik nam geen genoegen met mijn eigen middelmatigheid, sloot me af, onderdrukte mijn emoties, verdrong mijn moraliteit en werd dronken van succes en het verlangen naar antwoorden en oplossingen. En zo heb ik uiteindelijk mezelf de afgrond in gestort en heb ik vele van mijn collega's, promovendi en studenten met me meegesleurd. Wás ik maar alleen, ging het maar louter om mij, dóók ik maar als enige in een poel van pijn en twijfel. Maar nee, ik moest zo nodig ook de antwoorden en oplossingen voor de vragen en nieuwsgierigheden van anderen bedenken en ook aan hen laten zien dat het leven van schitterende structuren aan elkaar hangt en dat ik als geen ander in staat was om die latente waar- en werkelijkheden naar boven te toveren.

Ik ben ontmaskerd. Maar het is een dubbel demasqué. Ik heb mezelf van mijn eigen illusionaire waarheid beroofd, maar al doende heb ik ook de door mij zo gekoesterde waarheid van de sociale psychologie om zeep geholpen. Ík heb gefraudeerd, niet de situatie.

Ík heb onderzoeken verzonnen en onderzoeksgegevens bij elkaar gefantaseerd, niet mijn sociale omgeving. Ik kan, geïnspireerd door Benjamin Kouwers *Het Spel Der Persoonlijkheid*, een grote filosofische boom opzetten over de onkenbaarheid van het begrip 'persoonlijkheid'. Ik kan onderzoek na onderzoek citeren waaruit blijkt dat persoonlijkheidstesten zeer slechte voorspelers zijn van specifiek gedrag (en inderdaad: dat is een pleonasme, want abstract gedrag bestaat niet). Ik kan honderden,

duizenden studies de revue laten passeren waaruit blijkt dat wat mensen doen vaker en beter kan worden verklaard door de situatie waarin ze zich bevinden dan door hun zogenaamde persoonlijkheid of door de tas met genen die ze altijd met zich meedragen, maar uiteindelijk heb ik gedaan wat ik heb gedaan, niet iemand anders.

Ik ben niet de enige fraudeur in de wetenschap, ik ben niet de enige fraudeur in de psychologie, ik ben niet de enige fraudeur in de sociale psychologie, zeker niet.

Maar mijn fraude is mijn fraude en niet die van iemand anders. Als ik mijn eigen waanzin wil begrijpen, moet ik in de leer bij ecooloog Gibson, niet bij existentialist Kouwer, en zeker niet bij de extreme situationisten die ik jarenlang als een godsdienstwaanzinnige heb aanbeden. Mensen reageren nooit allemaal op exact dezelfde manier op een situationele impuls. Er is altijd variatie. Mensen verschillen nu eenmaal van elkaar. Soms miniem, soms heel veel. Er bestaat dan misschien niet zoiets als een herkenbare persoonlijkheid, maar er zijn wel individuele verschillen. Mensen reageren allemaal op hun eigen manier op impulsen uit de omgeving. Als die impulsen heel sterk zijn, lijken alle reacties op elkaar en is de variatie miniem. Als de impulsen minder sterk zijn, is er meer ruimte voor variatie.

Wat ik heb misdaan is mij overkomen in een specifieke omgeving. Als die omgeving anders was ingericht, was het waarschijnlijk anders gelopen. Als de koektrommel een deksel had gehad en niet elke dag pontificaal open en bloot op tafel was neergezet, had ik me waarschijnlijk beter kunnen inhouden. Maar ik kon me niet inhouden. Ik en niemand anders. Anderen in dezelfde situatie met dezelfde koektrommel konden zich wel – of op z'n minst beter – inhouden. De interactie tussen mij en mijn omgeving kende een unieke chemie, die langzaam maar zeker gevaarlijker en toxischer werd. Ik zag die koektrommel en moest onmiddellijk denken aan alle mogelijkheden. Anderen zagen hem niet of herkenden vooral de problemen en voelden de morele bezwaren.

Ik, me, mij.

Ik hou niet van spelletjes. Ik vind spelletjes stom. Ze zijn saai en duren te lang. Als het echt moet, wil ik wel meespelen maar altijd met gezonde tegenzin. Als vader ontkom je er niet aan om af en toe een spelletje te spelen – mens-erger-je-niet, monopoly, ganzenbord –, maar ik probeer het zo lang mogelijk te vermijden. Als mijn dochters een spelletje willen spelen, probeer ik hen over te halen om samen met me te gaan tekenen of schilderen, of om te gaan voetballen of zo: 'Lekker, gezond, in de buitenlucht. Dat is goed voor je.' Als dat niet lukt en ik toch gewoon aan tafel moet gaan zitten met een of ander bord- of kaartspel, vind ik het heel moeilijk om niet vals te spelen. Ik kan niet tegen mijn verlies. Ook al vind ik een spelletje niet leuk, ik wil gewoon winnen. Ik heb mezelf echt moeten aanleren om mijn lieve kleine dochtertjes tijdens een of ander Jip-en-Janneke- of Dick Bruna- of boerderij- of zoek-de-muisspel (leeftijd 2-5) niet volledig van de mat te spelen.

'Zo. Nu jij.'

'Mama!'

Als ik tijdens mijn studententijd met vrienden *Trivial Pursuit* speelde, probeerde ik elke keer als het mijn beurt was om een vraagkaart voor te lezen, stiekem een paar kaartjes extra uit het bakje te pakken en de antwoorden uit mijn hoofd te leren. Als ik tennis, speel ik liever geen partijtje. Ik vind het heerlijk om zo goed en hard en mooi mogelijk de bal op en neer te slaan; ik loop op elke bal en sloof me ontzettend uit. Ik wil best een paar games spelen en af en toe eens goed hard serveren, maar niet een hele set, geen wedstrijd. Ik ken mezelf: als ik dat doe, word ik zenuwachtig, raak ik verkramp, sla ik de meest makkelijkste ballen uit en kan ik niet meer genieten.

Ik wil er alles aan doen om te voorkomen dat ik verlies. Ik ben een enorme flirt en ik kan heel charmant zijn, maar echt toehappen is een probleem. Stel je voor dat ze nee zegt. Ik heb een goed gevoel voor humor, ik ben een gezellige gesprekspartner, ik kan heel goed luisteren en de juiste vragen stellen, maar mijn

verlangen omzetten in gedrag vind ik doodeng. Ik heb in mijn leven tientallen keren als een overbezige bij om een potentieel vriendinnetje heen gezoemd, zonder eropaf te vliegen en dat-gene te doen waar bijen voor gemaakt zijn. Uitgaan, de kroeg in, eindeloze gesprekken voeren over films, mode, wij, de anderen, het niets – maar geen actie. Veel woorden, geen daden. Ik durfde niet. Ik was bang afgewezen te worden. Veel praten over seks, maar het niet doen. Als het dan toch gebeurde, was het zelden (zeg maar nooit) mijn initiatief.

Ik wist dat dat allemaal niet handig was. Als man moest ik zelfverzekerd zijn. Van mannen – niet van vrouwen – wordt verwacht dat ze dralen omzetten in daden. Als ik iets wilde, moest ik het doen, niet zij. In het eerste jaar van mijn psychologiestudie had ik samen met een medestudente (met wie ik het liefst onmiddellijk in bed was gedoken, maar ook dat kwam er natuurlijk niet van – hoezeer het ook in de lucht hing) een zeer uitgebreide literatuurscriptie geschreven over flirt- en toenaderingsgedrag. We hadden dagen, avonden op haar studentenkamer doorgebracht om de relevante biologische, psychologische en vooral antropologische literatuur door te spitten. Uiteindelijk kwamen we tot de conclusie dat het, ondanks de eerste, tweede en derde emancipatiegolf en ondanks Madonna, voor een jongen 'stoer' is als hij er flink op los sekst, terwijl een meisje dat een keer gretig toehapt onmiddellijk een 'hoer' wordt genoemd. Jongens moeten scoren, liefst zoveel mogelijk; meisjes moeten afwachten. Toen durfde ik helemaal niet meer. Ik bleef onzeker en initiatiefloos. Elke avond dat we aan de scriptie hadden gewerkt, stapte ik weer keurig op de fiets en reed ik naar huis.

Ik kan niet tegen ziekte. Ik word altijd acuut depressief zodra ik een ziekenhuis binnenstap. Al dat lijden, al die mensen waar iets mee is, al die zieke, moedeloze gezichten, die bedden, pleisters, bloed, rolstoelen en van die karretjes met zo'n stok, waar dan als een soort lampion een zak water of ander spul aan hangt – ik kan er niet tegen. Ziek zijn betekent de controle over jezelf aan iemand anders moeten overlaten. Als je ziek bent, moet je jezelf uitleveren en hulp inroepen.

In de winter na mijn wetenschappelijke ondergang bezocht ik met mijn dochters mijn zieke vader in het ziekenhuis in Maastricht. Hij lag er zielig en verdrietig bij, bleekjes en duidelijk afgevallen. De operatie was goed gegaan, maar hij had veel pijn en hij begreep de dokters niet goed. Elke keer kwam er een ander en elke keer kreeg hij een ander verhaal te horen. Mijn oude vader was bang, dat stond op zijn gezicht geschreven. Hij wist niet waar hij aan toe was en of het allemaal wel goed zou komen. Natuurlijk zou het allemaal goed komen, maar je wist het nooit zeker.

Ik dacht aan mijn promovendi en mijn studenten. Ik wilde niet dat ze tegenslag hadden. Ik wilde niet dat zij ziek werden, ik wilde dat ze de controle over hun leven konden behouden. Ik wilde dat ze zagen hoe mooi en voorspelbaar de wereld was. Ik wilde dat ze vertrouwen kregen in de werkelijkheid, zodat ze vol goede moed voorwaarts konden. Ik wilde dat alles lukte. Geen gedoe, geen gezeur, geen geduw en getrek. Ik wilde hen niet teleurstellen.

Ik ben onzeker. Mijn zelfbeeld is een stortkoker: alles valt in een diep gat. Als iemand me een complimentje geeft, hoor ik het wel, maar sla ik het niet op. Schouderklopjes voel ik wel, maar ik registreer ze niet. Niets beklijft. Er is geen basis, geen vruchtbare grond waarop de zaadjes van positieve feedback kunnen landen, zich kunnen ingraven en verder kunnen groeien.

Toen ik op elf september 2001 in Groningen mijn oratie hield (een inaugurale rede om te bekrachtigen dat ik professor was geworden), zat de zaal vol met vrienden en familie die na mijn laatst uitgesproken woorden waarschijnlijk hard en lang applaudisseerden, maar wat ik me van die dag – naast natuurlijk de bizarre coïncidentie met de aanslagen op de Twin Towers en het Pentagon – vooral herinner is de kritiek die een aantal collega's later (via via via, natuurlijk) uitsprak. Volgens hen was mijn verhaal over de moderne sociale psychologie als een schitterende combinatie van wonderlijke alledaagsheid en wetenschappelijk precisie veel te filosofisch en hoogdravend. Ik keek als een oude, wijze, emeritus-hoogleraar terug op het vakgebied. Dat was

ongepast en arrogant, want ik was voor in de dertig en kwam net kijken. Ik was te jong voor oeverloos getheoretiseer en gefilosofeer; dat moest ik aan mijn gepensioneerde collega's overlaten. Die konden op een lange carrière terugkijken en hadden dus recht van spreken. Ik moest me beperken tot mijn eigen onderzoek en mijn eigen experimenten en ophouden met dagdromen over 'hoe het zou kunnen zijn'. De dag na mijn oratie vroeg ik mijn vrouw elk uur, elk kwartier hoe ze het had gevonden. 'Goed. Heel goed,' was steeds haar geduldige antwoord. Ze kende mijn zelftwijfels en wist dat ik de lat graag heel hoog – soms te hoog – legde en daarom vaak ontevreden over mezelf was. Een dag later vroeg ik het haar elk uur. Na een week werd dat drie, vier keer per dag. Na een maand eens in de twee dagen. 'Goed. Goed. Echt, ik vond het een heel goed verhaal. Maak je maar geen zorgen.' Ik kon het niet geloven.

De sociale psychologie is een empirische psychologie. Alles wat je zegt moet onmiddellijk met een empirisch resultaat (liefst een kakelvers experiment) onderbouwd worden. Een van de mantra's die al decennialang in het vak rondzweeft is *ten minutes to data*: als je een lezing geeft of een speech houdt, moet je zorgen dat je binnen tien minuten je eerste experiment hebt gepresenteerd en een grafiek met heldere resultaten op het projectiescherm hebt staan. Wanneer je een verhaal houdt van vijftig, zestig minuten, moet je niet langer dan tien minuten besteden aan de theoretische inbedding. De feiten, de data moeten centraal staan. Dit betekent dat er weinig tijd is om een theorie te introduceren. Je moet jezelf voorstellen, vertellen wat je onderzoeksonderwerp is en uitleggen waarom dat zo belangrijk is. Dan heb je nog een minuut of zeven over om je theorie te ontvouwen én je eerste experiment uit te leggen. Het beschrijven van de manier waarop je een experiment hebt opgezet kost minstens drie minuten. Dan zijn er nog vier minuten over voor je theorie. Vier minuten voor je theorie.

Ik was de jongste thuis. Ik was de benjamin. Terwijl mijn broers en zus al lang en breed het huis uit waren, moest ik nog aan mijn puberteit en middelbareschoolcarrière beginnen. Toen het

eenmaal zover was, was hun reputatie mij vooruitgesneld. 'Ah, je bent er een van Stapel,' kreeg ik met een glimlach van elke leraar en lerares te horen. Ik was er een van Stapel, dus ik moest heel goed mijn best doen, dacht ik. Omdat in de hoofden van mijn docenten de geweldige eigenschappen van mijn broers en zus zich onder de categorie 'Stapel' tot een bonk superklei hadden samengebald, waren de verwachtingen nogal hoog. Ik zou vast niet alleen heel goed zijn in talen en prachtig kunnen tekenen (mijn zus), maar waarschijnlijk ook uitblinken in de exacte vakken (broer 1) en in de gammavakken (broer 2). Althans, zo zag ik dat. Zo interpreteerde ik 'Ah, je bent er een van Stapel'. Misschien stond voor al die leraren en leraressen 'Stapel' wel voor iets heel anders, maar dat kwam niet in me op. Mijn zus was nogal vaag, broer 1 was een ietsje introvert en broer 2 zocht in elke discussie de provocatie. Misschien. Ik vond mijn broers en zus fantastisch en wilde het liefst net zo worden als zij. Dat was moeilijk, want de afstand was behoorlijk groot en ze waren allemaal goed in iets anders.

Vroeger was ik altijd als laatste klaar met eten. Ik was de jongste en de kleinste en kon het eettempo van de rest van de familie niet bijhouden. Soep, aardappelen-groente-vlees, toetje: ik was altijd de laatste die zijn bord of kom had leeggegeten. Ik vroeg wel eens om een kleinere portie, om wat minder vlees, of om een minder vol soepbord, maar ik moest groeien en kreeg daarom net zoveel als de anderen. En wat ik ook probeerde, mijn mond was te klein en mijn bewegingen waren te langzaam om echt snelheid te kunnen maken. Het was heel frustrerend. Elke maaltijd werd een bij voorbaat verloren wedstrijd waar het erom ging om niet als laatste klaar te zijn. Ik was altijd degene op wie iedereen moest wachten. 'Kom op Dies, eet even door. We willen van tafel. We willen televisiekijken.'

Op een avond – ik was een jaar of acht – kwam op onconventionele wijze de doorbraak. Ik had mijn soep eerder op dan mijn vader. Tijdens het eten had ik hem een heleboel vragen over zijn werk gesteld. Dat deed hem zichtbaar goed, zijn jongste zoon die interesse toont voor wat hij doet. Voor elke vraag nam hij uitgebreid de tijd om een helder en zorgvuldig antwoord te for-

muleren. Terwijl hij praatte en praatte en me af en toe aankeek of ik het wel begreep, lepelde ik zo snel mogelijk mijn soep naar binnen.

Ik was snel verveeld. Ik wilde niet steeds hetzelfde doen; ik wilde niet steeds hetzelfde verhaal vertellen. Ik wist zeker dat ik geen acteur wilde worden toen ik besepte dat dat betekent dat je elk jaar tweehonderd keer in dezelfde voorstelling op dezelfde manier dezelfde tekst moet spelen. Zelfs als die tekst Albees *Who's Afraid of Virginia Woolf?* is, gaat dat vervelen. Dat wilde ik niet. Maar al snel kwam ik erachter dat ook in de wetenschap herhaling een grote rol speelt. Ook in de wetenschap is het te duur en te risicovol om steeds maar op zoek te blijven naar het onbekende. Zodra je iets hebt gevonden, moet je het omarmen en uitmelken. Om te kunnen overleven moet je van je ontdekking een industrie maken; dan weet je tenminste zeker dat de schoorsteen blijft roken. Een goede wetenschapper vindt of ontdekt iets, schrijft dat op, publiceert erover in een tijdschrift, voert kleine variaties uit die ook gepubliceerd kunnen worden, vraagt subsidies aan om het nog een keer – maar dan anders – aan te tonen, en geeft studenten en assistenten de opdracht om met een serie deelprojecten aan de slag te gaan die het ook allemaal, stuk voor stuk, nog een keer laten zien.

Dat wilde ik niet. Ik wilde niet tot vervelens toe hetzelfde verhaal vertellen. Veel van mijn collega's reisden jaren de wereld rond met twee, hoogstens drie onderzoeksverhalen. Als je hen opbelde of mailde met de vraag om een lezing te komen geven op je universiteit of op een congres dat je organiseerde, kreeg je meestal een antwoord in de trant van: *'What do you want me to talk about? This year I am on the road with A and B.'* De wetenschapper als rondreizende circusartiest met steeds een andere variatie op hetzelfde, goedgetrainde kunstje.

Dat wilde ik niet. Ik was niet voor niets geen acteur geworden. Ik vond dat ik in elke lezing iets gloednieuws te vertellen moest hebben. Ik wilde geen *one trick pony* worden die elke keer weer hetzelfde verhaal vertelt. Ik wilde dat mensen niet wisten wat ze van me konden verwachten. Ik vond het span-

nend om spannend te zijn. Daarmee maakte ik het mezelf erg moeilijk. Niemand moest zich vervelen. Liefst elke keer een nieuw onderwerp, elke keer een nieuwe serie experimenten. Dat bleek een opgave waar ik uiteindelijk alleen maar aan kon voldoen door van mijn wetenschappelijke lezingen steeds vaker zelfverzonnen theatervoorstellingen te maken waarin ik de rol speelde van De Grote Illusionist.

HET IS HARTJE WINTER. Nederland heeft koorts. Het heeft behoorlijk gesneeuwd en het is kouder dan ooit. Er is een goede kans dat binnenkort de Elfstedentocht kan worden verreden. Het vriest dat het kraakt en mensen praten over niets anders meer. Alle sloten, plassen, meren, rivieren en kanalen worden beschaatst, maar ik zit veilig binnen.

Ik ben niet zo'n schaatser. Ik vind het prachtig om te zien hoe anderen in lange linten met perfect gemikte slagen over het zoemende ijs van het Nederlandse polderlandschap bewegen, maar zelf kan ik moeilijk overweg met die lange schaatsijzers. Ik ben bang dat ik val. Ik kan me niet goed afzetten en mijn benen voelen te lang. Ik zit liever thuis.

Ik heb een extra trui aangedaan en een kop thee gezet om mezelf warm te houden, en ik heb me met een deken op de bank geïnstalleerd om *Life after God* van Douglas Coupland te herlezen. Mijn vrouw en dochters zijn de holt op: schaatsen, boodschappen doen – ik weet het niet precies. Ik heb niet goed opgelet toen ze weggingen. Ik ben nogal afwezig de laatste tijd.

De thermostaat staat op 15,5 graden. Sinds ik een paar maanden geleden mijn fraude heb toegegeven en op staande voet ben ontslagen, is het een uitdaging om zo min mogelijk geld uit te geven. Ik heb immers geen recht op een uitkering, regeling of bijstand of wat dan ook. We zijn feitelijk failliet, maar door de steun van familie en vrienden kunnen we het nog even uitzingen. Kranten en tijdschriften en andere lidmaatschappen de deur uit, verwarming laag, korter en minder douchen, scheren zonder

stromend water, de was ophangen in plaats van hem in de droger stoppen, boodschappen bij de Aldi en de Lidl in plaats van bij de Albert Heijn, mijn auto verkocht, geen oppas meer, werkster weg, poespas weg, geen etentjes, geen uitjes, geen snoep, geen borrels, geen koffie in de stad, geen nieuwe kleren en niet meer in bad, nooit meer in bad. Het is wennen, maar het kan.

De bel gaat. Ik twijfel. Ik wil geen bezoek.

And then sometimes I think the people to feel saddest for are people who once knew what profoundness was, but who lost or became numb to the sensation of wonder – people who closed the doors that lead us into the secret world – or who had the doors closed for them by time and neglect and decisions made in times of weakness.

Ik leg mijn boek weg, sla de deken van me af en loop naar de deur die de huiskamer verbindt met de gang, en doe die voorzichtig open. De afgelopen maanden heb ik mezelf aangeleerd om eerst door een kier te kijken wie er voor de deur staat. Ik zie niemand. Vreemd.

Ik loop de hal in en doe de voordeur open. De kou waait me tegemoet. Een paar meter verder, in de voortuin, staat een man. Hij heeft een korte, donkere winterjas aan en een moderne sjaal om. Hij probeert met ingetrokken nek en opgetrokken schouders zijn hoofd in zijn jas te verbergen. Het regent natte sneeuw. Voorzichtig stapt hij naar voren. Hij is verrast. Hij had niet verwacht dat ik open zou doen en was alweer op weg naar zijn auto. De afgelopen maanden had hij vaker aangebeld, maar toen deed er niemand open.

Hij komt moeilijk uit zijn woorden. Hij wil me heel graag spreken. Hij wil weten hoe het met me is en of ik het een beetje volhoud. 'Het moet verschrikkelijk voor u zijn.'

Ik weet niet waarom, maar hij raakt me.

Het is ijskoud, ik sta op mijn sokken in de deuropening en hij staat buiten in de kou. Ik vraag of hij binnen wil komen. Als we met z'n tweeën in de hal staan, verontschuldigt hij zich voor de

vieze afdrukken die zijn natte sneeuwschoenen op de vloer maken. Het is niet zo erg. De afgelopen dagen hebben de kinderen hier hun schaatsen en laarzen aan- en uitgetrokken; het is een vochtige, modderige bende geworden. Ik moet nodig weer eens dweilen.

Hij schrijft voor een van de grootste kranten van Nederland en zou graag mijn verhaal vertellen. Hij heeft 'Stapelgate' het afgelopen halfjaar met veel interesse gevolgd in de media en kan zich niet voorstellen dat het verhaal echt zo simpel is als het lijkt. De enorme aandacht van de pers, de groots opgezette persconferenties van de universiteit, de uitspraken van de rector en de voorzitter van de onderzoekscommissie terwijl het onderzoek nog loopt, en ik die mijn mond maar hou: er moet toch meer aan de hand zijn?

Terwijl hij praat, begin ik me steeds meer zorgen te maken. Waarom heb ik opengedaan? Ik heb een journalist binnengelaten. Zomaar. Wat moet ik zeggen? Waar is het briefje met de tekst die ik moet uitspreken? ('Ik begrijp dat u me graag wilt spreken, maar ik kan u nu helaas niets vertellen. Als u vragen hebt, kunt u contact opnemen met [...]. Dank u wel.') Waarom heb ik hem niet gewoon weggestuurd? Wat is daar zo moeilijk aan?

'Ik vind mezelf een ontzettende lul. Ik haat mezelf.' Het is eruit voordat ik het weet, maar hij reageert niet en laat me verder praten. Ik vertel wat ik zoal overdag doe (niets), hoe het met mijn vrouw en kinderen gaat (het is loodzwaar, maar ze zijn geweldig), en dat ik het ongepast vind om zolang het onderzoek loopt iets te zeggen (ook al zet ik vraagtekens bij de karakterschets die de onderzoekscommissie van mij meende te moeten maken en de manier waarop ze het onderzoek aanpakt). Ik heb geen idee hoe lang het onderzoek gaat duren. De onderzoekscommissie heeft ervoor gekozen om mij zo min mogelijk te informeren. Af en toe lezen we in de krant of horen we via via waar ze mee bezig is. Dat doet pijn. Ik was er graag meer bij betrokken en ben bang dat alles nu extra gepolariseerd raakt. Dat is voor niemand goed. Niet voor mij, maar ook niet voor mijn oud-collega's. Die willen een onderzoek dat boven alle twijfel

is verheven. Dat krijgen ze niet. Maar ik snap het wel: de commissie haat me.

De man luistert aandachtig en knikt af en toe. Waarom doe ik dit? Ik zie de krantenkoppen al voor me. Alles wat ik zeg, kan tegen me gebruikt worden.

Waarom praat ik zoveel? Ik wil zo graag vertellen hoe rot ik me voel en hoezeer ik me schaam dat ik gewoon niet kan stoppen.

Hij luistert en kijkt me meewarig aan. Hij weet niet goed raad met zichzelf en mijn monoloog. Zijn schoenen maken donkere vlekken op de vloer en uit zijn jas valt om de zoveel tijd een druppel smeltwater. Hij ziet dat ik moe ben en ten einde raad, en vertrouwt me toe dat ik niet bang hoeft te zijn dat wat ik hem zeg in de krant komt. Hij wil graag een keer verder praten en laat zijn mobiele nummer achter.

Maandenlang hangt er een briefje naast de deur waarop staat wat ik moet zeggen als ik per ongeluk de deur opendoe en geconfronteerd word met een draaiende camera, een microfoon of een opschrijfboekje. Maandenlang hou ik me schuil en begeef ik me zo min mogelijk buiten de deur. Ik ga één, twee keer per week het huis uit om boodschappen te doen, maar verder probeer ik zo onzichtbaar mogelijk te zijn. Maandenlang ben ik op mijn hoede, ga ik het huis niet uit zonder eerst goed links en rechts om me heen te kijken. Maandenlang oefen ik wat ik moet zeggen als ik op straat zomaar word aangesproken: 'Ik begrijp dat u me graag wilt spreken, maar ik kan u nu helaas niets vertellen,' en nu sta ik zomaar, volledig overdonderd, op een sombere, schemerachtige namiddag uitgebreid te praten met een journalist. Waarom? Omdat het buiten zo koud is.

In september 2011 barstte de bom en brak de pleuris uit. Mijn fraude was meteen wereldnieuws, en dagenlang, wekenlang, maandenlang werd erover geschreven en verhaald in de Nederlandse media. Dit was wetenschappelijke fraude van een ongekende omvang. Ik had jarenlang met onderzoeksgegevens gesjoemeld, studies verzonnen en mensen voorgelogen. Vlak nadat ik mijn wangedrag had toegegeven, organiseerde de Universiteit

van Tilburg een grote persconferentie, werd er een onderzoekscommissie ingesteld en gaf de rector van de universiteit een aantal interviews. De onderzoekscommissie informeerde de media gedurende het onderzoek enkele keren over haar vorderingen, bracht een tussenrapport uit en publiceerde op een website geregeld nieuwe informatie over de omvang van de fraude. Op deze manier bleef mijn zaak constant onder de aandacht. Ik was ongeveer een jaar lang meer dan maandelijks en regelmatig dagelijks nieuws. Bij elke update van de website werd mijn zaak in de pers weer opgerakeld en in herinnering gebracht. Weet u nog van Stapel, die uit Tilburg? Nou, dat onderzoek loopt nog steeds.

In november 2012 bracht de commissie eindelijk haar eindrapport uit. Ik had er sinds de eerste geruchten en in de pers rondzingende vooraankondigingen dat het voor Pasen, nee mei, zeker voor de zomer, juli, augustus, oktober, begin november, half november, eind dit jaar zou verschijnen, weken, maanden, dagen, uren op gewacht. Eerst het eindrapport en dan de rest. En nu was het dan echt zover. Echt. Ik kreeg een officiële brief waarin stond dat ik op 30 oktober een concept van het eindrapport tegemoet kon zien om te controleren op feitelijk onjuistheden. 30 oktober 2012 viel op een dinsdag. De kinderen reden 's morgens vroeg, in het bijna-donker naar school, mijn vrouw stapte even optimistisch als altijd in de auto naar haar werk. Voordat ze de deur dichttrok, keek ze me indringend aan. 'Succes, lieverd. Volhouden hè? Ook deze dag gaat weer voorbij. Bel je even als het er is? Laat het langs je heen glijden. Kwak, kwak. Net als het water langs de warme vetlaag van een eend. Je weet wat je gedaan hebt en je voelt als geen ander dat het niet goed was. Straks staat dat nog een keer, met alles erop en eraan, in detail op papier. Breek niet. Blijf staan, ook vandaag.' Ik knik en probeer te glimlachen. Ik zal nog een dag moeten wachten en denk aan Beckett en Godot: 'De hoeveelheid tranen op de wereld is onveranderlijk. Voor een ieder die begint te huilen, houdt ergens een ander op.' Het is een geruststellende, verdriet-verzachtende gedachte. Mijn tranen zijn stopdruppels voor het leed van een onbekende ander.

Ik wacht en krijg rond zes uur 's avonds via mijn advocaat een

e-mailberichtje met als titel 'Uitstel'. De commissie is gestuit op nieuwe informatie en daarom is het eindrapport nog niet af. Punt. Ik moet (nog even?) wachten. Ondertussen verschijnt de laatste update van de website met de lijst van door de commissie bestudeerde publicaties en is er weer volop media-aandacht voor Stapelgate. Weet u nog van Stapel, die uit Tilburg? Nou, dat onderzoek loopt nog steeds. Vrijdag 2 november krijg ik 's avonds zomaar een mailtje dat het eindrapport gearriveerd is. De commissie is klaar. Voor we aan tafel gaan om de geplande gezelligheid van het weekeinde in te luiden, blader ik het rapport snel door. Hoe erg is het? Het is meer van hetzelfde. In het tussenrapport van oktober 2011 heeft de commissie me gepsychoanalyseerd en me gekarakteriseerd, nu doet ze dat nog eens dunnetjes over. Wat nieuw is, is de aandacht die de commissie besteed aan de algemene onderzoekscultuur in de (sociale) psychologie en aanpalende gebieden. Het rapport schetst een beeld van een *sloppy science* waar het niet ongewoon is dat mensen relatief solo, zonder toezicht of controle, onderzoek doen, waar rommelig en slordig met onderzoeksgegevens wordt omgegaan, en waar creatieve ontwerp-, boekhoud- en analysetechnieken worden gebruikt om de gevonden wereld van onderzoeksdata meer in lijn te brengen met de gedroomde wereld van onderzoeksverwachtingen. De commissie is geschokt. Ik ook.

Waar andere universiteiten de doofpot vullen of slechts één keer – aan het einde, als alles tot op de bodem is uitgezocht – op sobere, schriftelijke wijze de pers informeren wanneer er sprake is van wetenschappelijk bedrog (fraude, plagiaat) of ander onethisch gedrag (verduisteren van geld, seksuele intimidatie), werden tijdens Stapelgate verschillende groots opgezette persconferenties (met koffie en broodjes) belegd en werd het leed telkens weer opgewarmd en telkens weer opnieuw opgediend.

Ikzelf kon niet veel anders doen dan me, zolang het onderzoek naar mijn fraude liep, koest te houden. Het zou voor niemand goed zijn als het onderzoek naar mijn fraude werd gefrustreerd of beïnvloed door verwarrende optredens en uitspraken van mij in de pers. Er was een commissie en die moest

zo objectief en neutraal mogelijk haar werk kunnen werken. Tot de commissie klaar was, moest ik wachten. Misschien zou de commissie me vragen om actief aan haar onderzoek mee te doen; misschien zou ze van me eisen om in lange waarheidsvindingssessies vragen van promovendi te beantwoorden en hun woede, pijn en verdriet over me heen te laten komen. Misschien zou ze me vragen na te denken over maatregelen en procedures die volgens mij mijn soort fraude zouden kunnen voorkomen. Waarschijnlijk niet. Ik was de ongeloofwaardigheid zelve. Mijn wetenschappelijke leven was voorbij. Ik zou het oordeel van de commissie in stilte moeten afwachten.

Zou ik de enige zijn? En als dat niet zo was, wat zou dan de conclusie zijn? Alle deuren tegen elkaar openzetten en de bezem erdoor, of het licht uit en de deur op slot? Wat een vreselijke ravage had ik aangericht en met wat een afschuwelijke dilemma's had ik mijn collega's opgezadeld. Ik zou het liefst persoonlijk contact zoeken met alle studenten, promovendi en collega's wier werk door mijn toedoen besmet was geraakt en zeggen hoe het me speet en hoe ik me schaamde, maar dat zou waarschijnlijk leiden tot nog meer vertroebeling en verwarring. Ik kon niemand meer helpen. Alles wat ik deed, aanraakte of zei, zou nog meer besmet raken.

Ik had vreselijke fouten gemaakt en zeer veel leed veroorzaakt. Ik was in de onpeilbare diepte van mijn zelfgecreëerde leegte gestort en daar aangekomen deed ik weinig anders dan me er het hoofd over breken waarom ik zo roekeloos, gedachteloos en mateloos anderen in mijn val had kunnen meesleuren. Dacht ik nou werkelijk dat ik anderen met mijn gedraai en gelieg had kunnen helpen? Hoe blind, doof en stom kun je zijn!

Om de zaak niet nog ingewikkelder te maken voor iedereen besloot ik dat het het beste was om lopende het onderzoek van de commissie de pers te vermijden en mijn mond te houden. Eén keer trad ik naar buiten omdat het niet anders kon. Ten tijde van de eerste tussenrapportage in oktober 2011 gaf ik een korte schriftelijke verklaring af waarin ik aangaf dat ik gefaald had als wetenschapper, mijn oprechte excuses aanbood aan mijn colle-

ga's, mijn promovendi en de gehele academische gemeenschap voor het leed en de pijn en de ellende die ik had veroorzaakt, en waarin ik concludeerde dat ik diep zou moeten graven om te doorgronden waarom ik in zo'n extreme mate van het rechte pad was afgedwaald. Een van de belangrijkste inzichten van de psychologie is immers dat menselijk gedrag overgedetermineerd is. Voor alles zijn verscheidene oorzaken en daarom vereist inzicht in falen en dwalen, hoe extreem en uniek ook, geduld, souplesse en nuance.

Toen de commissie haar onderzoek had afgerond en met het publiekelijk presenteren van het definitieve eindrapport haar taken neerlegde, werd het tijd om voor een tweede keer naar buiten te treden. Ik bereidde een verklaring voor. Daarin probeerde ik in alle oprechtheid aan te geven dat, een jaar nadat mijn fraude aan het licht was gekomen, mijn gevoelsleven nog steeds werd overheerst door verbijstering, verdriet, zelfhaat, schaamte, schuld en vooral spijt richting alle betrokkenen. Het was vreselijk en nagenoeg onbegrijpelijk wat ik had gedaan. Niet te vatten. Dus weer voelde ik de behoefte om te benadrukken dat mijn ontsporing niet met een paar eenvoudige theoreties, met wat lekker bekkende *soundbites* of goedgeplaatste *oneliners* was weg te verklaren. Scoringsdrift, ambitie, luiheid, nihilisme, hang naar macht, statusangst, verlangen naar oplossingen, heelijkheid, publicatiedruk, arrogantie, emotionele onthechting, eenzaamheid, teleurstelling, ADD, verslaving aan antwoorden, x, y, z, of wat nog meer ter tafel komt? Niet slechts een of twee of drie van deze mogelijke *duidingsconcepten* waren voldoende om de *verklaringsgronden* van mijn gedrag in kaart te brengen, maar *all of the above* en meer, veel meer. Jarenlang had ik geprobeerd menselijk gedrag met steeds eenvoudiger bewoordingen en steeds simpeler theorieën te duiden, maar in mijn verlangen naar eenheid, structuur en eenvoud, had ik mijn ogen voor de werkelijkheid steeds steviger dichtgeknepen en was ik even onvermijdelijk als jammerlijk uit de bocht gevlogen. En zo had ik het tegendeel bewezen van waar ik naar op zoek was. Wie extreme klaarheid zoekt, moet zijn ogen sluiten.

Begin november 2011 stapt mijn vrouw in de auto om naar de Randstad af te reizen en mijn doctorsbul in te leveren bij de Universiteit van Amsterdam, mijn geliefde alma mater. Ik ben het eens met de conclusie in het tussenrapport van de onderzoekscommissie dat mijn fraudegedrag de wetenschap onwaar-dig is en in strijd met de aan het doctoraat verbonden plichten, en heb besloten mijn doctorstitel vrijwillig in te leveren. Net zoals een metselaar niet moet rommelen met de samenstelling van cement (want dan stort het stenen gebouw in elkaar), zo mag van een doctor verwacht worden dat hij of zij niet sjoemelt met onderzoeksgegevens (want dan stort het wetenschappelijk gebouw in elkaar).

Het duurt even voordat we de grote rode koker waar mijn bul in zit hebben gevonden, maar uiteindelijk vinden we hem in de hoek van de speelkamer van onze dochters, tussen de poppen, kinderwagens, Playmobil-poppetjes en legoblokken, samen met een klein kokertje vol zwemdiploma's, schooldiploma's en andere getuigschriften. Misschien was ik destijds nog wel het meest trots op het behalen van mijn ABO-s-diploma. Na een jaar lang hard te hebben gestudeerd en elke woensdagavond van acht tot elf in een sportkantine in Leiderdorp cursussen te hebben gevolgd, rondde ik als zestienjarige voetbaltrainer de Algemene Basis Opleiding Sport met succes af. Een bobo van de KNVB kwam het diploma persoonlijk uitreiken.

Wanneer mijn vrouw de rode doctorskoker tussen de poppen uit omhoogtrekt en voorzichtig opent, ziet ze dat een lang verloren gewaande, chic aangeklede barbiepop mijn diploma jarenlang met haar armen omhoog gezelschap had gehouden. Ze had zich jaren geleden in de rode koker verstopt om te ontsnappen aan de experimenteerdrijf (haren knippen, nagels lakken, benen verdraaien) van onze destijds zeer jonge dochters.

Een paar uur later wordt mijn vrouw in het Maagdenhuis begripvol ontvangen en overhandigt ze de rector van de Universiteit van Amsterdam de koker met mijn doctorsbul. Er wordt geen woord te veel gezegd. De rector heeft oog voor het persoonlijk drama dat zich voor haar ogen ontvouwt: jarenlang heel hard werken en dan alles kwijtraken. Nog wat later staat het in de

krant, is het op tv, wordt het een *trending topic* op internet en groeit ook dit uit tot wereldnieuws: frauderende hoogleraar Stapel levert doctorstitel in – zonder Barbie, die bleef achter en klampte zich vast aan het kleine onooglijke kokertje met mijn ABO-S-diploma.

Vanaf het moment dat mijn fraude nieuws was geworden, gingen journalisten naar me op zoek. Ik werd een journalistieke prooi. Gelukkig had mijn vrouw een bevriende communicatieadviseur bereid gevonden om de contacten met de pers in goede banen te leiden en die deed dat met verve en tomeloze inzet. Deze vrouw werd wekenlang dagelijks gebeld door kranten, tijdschriften en radio- en televisieprogramma's, en probeerde wilde verhalen die de ronde deden ('Diederik Stapel is in een kliniek opgenomen', 'Stapels kinderen worden op school gepest', 'Stapel gaat scheiden') te ontcrachten. Sommige journalisten gaven echter niet snel op en wisten via via ons adres, ons huistelefoonnummer, mijn mobiele nummer, of het mobiele nummer van mijn vrouw te achterhalen. Op internet is tegenwoordig zo'n beetje alles te vinden.

We ontvingen uitvoerige, getypte maar ook handgeschreven brieven, tientallen sms'jes en zagen het ene na het andere 035- of 020-nummer op het display van onze telefoons verschijnen. We antwoordden dat ik helaas niets kon zeggen, zeker niet zolang het onderzoek liep. Dat zou ongepast zijn. En dat is het ook.

Maar journalisten geven niet snel op. Ze zochten contact via vrienden en familieleden die ze toevallig kenden omdat ze ooit bij hen op school hadden gezeten of in dezelfde buurt woonden. Een buurvrouw werd gebeld door de redactie van een gerenommeerd televisieprogramma. Ze hadden haar nummer op internet gevonden omdat ze een bedrijf aan huis had. Misschien kon zij een goed woordje doen en de makers van het programma met mij in contact brengen? De buurvrouw had het nummer van het programma genoteerd. We belden op en zeiden dat we geen interesse hadden. Helaas, maar het was niet anders. Naar buiten treden voordat alle onderzoeken en procedures waren afgerond

was gewoon geen optie, hoe graag ik ook mijn kant van het verhaal wilde vertellen.

De drang om toch iets te zeggen, om toch te vertellen hoe het zat, werd nagenoeg onpeilbaar sterk toen ruim een jaar na het begin van Stapelgate, in oktober 2012, in nationale en internationale kranten en op internetfora de suggestie werd gewekt dat ik onderzoeksgelden voor privédoeleinden zou hebben gebruikt. Mijn financiële administratie zou in beslag zijn genomen. Sensatie. In het kader van het onderzoek naar mijn wetenschappelijke werkwijze, had ik vrijwillig mijn computer en smartphone ingeleverd, maar mijn financiële administratie stond thuis nog keurig in de kast. Maar de teerling is geworpen: vrienden bellen me op en vragen me indringend 'of er toch niet meer aan de hand is' en twee relaties die ik na veel discussies eindelijk had overtuigd om met mij in zee te gaan voor 'een bedrijfsidentiteitsanalyse en positioneringsadvies' haken alsnog af. Een prachtige kans om na een jaar eindelijk weer een heel klein beetje van waarde te kunnen zijn. Maar waar rook is, is vuur, is het idee. Niet dus. Waar rook is, heeft iemand een oude stofdoek uit staan slaan.

We zitten koffie te drinken in de huiskamer. De kinderen zijn naar school, mijn vrouw is aan het werk. Deze man en ik kennen elkaar nauwelijks, maar hebben elkaar niet zo lang geleden, op een borrel, eens kort gesproken. Hij wilde graag langskomen, omdat hij met me meeleeft en zich zorgen maakt. Iemand die zo diep valt heeft een helpende hand nodig. Hij is op weg naar zijn werk en ziet er keurig uit. Gladgeschoren – ik ruik de aftershave, het moet Hugo Boss zijn –, nog niet heel lang wakker, gekleed in een stemmig pak, wit overhemd (zonder fratsen) en een sobere das (zonder poespas).

Ik draag een spijkerbroek en een lubberig shirt met lange mouwen. Ik ben moe. Het is oktober 2011 en het nieuws is nu een paar weken bekend en ik heb het gevoel dat ik elke dag wakker word in dezelfde nachtmerrie. *Groundhog day*, maar dan met mij in de hel in plaats van Bill Murray in Punxsutawney. Wat heb ik gedaan? Waarom?

Ik vertel mijn bezoeker dat ik droomde dat ik terugkwam van een groot Venetiaans carnavalsfeest. Ik heb geen idee waar ik naartoe moet. Ik loop de enorme marmeren trappen af van het grote kasteel waar het feest heeft plaatsgevonden. Het is vroeg in de ochtend, een uur of vier. Er hangt een waterige mist in de lucht. In de verte hoor ik nog wat flarden van het combo dat al urenlang het laatste wijsje van de avond speelt: 'Brazil, my Brazilian Brazil'. Ik heb een groot zwart gewaad aan, een soort toga. Ik heb witgrijs haar en in mijn hand hou ik een gouden masker. Om me heen dalen de andere gasten de trappen af, op weg naar huis, naar hun auto's, hun fietsen, hun paarden. Er staan ook twee zilverkleurige vliegtuigen klaar. Sommigen van de gasten hebben hun maskers nog op; anderen hebben net als ik hun maskers in hun hand. Ik weet dat het bekenden zijn, maar als ik hen aankijk, wenden ze zich snel af. Iedereen loopt in groepjes. Ik ben alleen.

Ze zien er moe en verlopen uit. De overhemden van de mannen zijn net te ver opengeknoopt en de mascara van de vrouwen is korrelig geworden en uitgelopen. Geregeld zwikken de vrouwen op hun te hoge hakken en moeten ze hulp zoeken bij hun partner. Niemand zegt iets.

Ik sta als eerste onder aan de trap wanneer ik merk dat ik niet weet waar ik ben en me ervan bewust word dat het hard is gaan sneeuwen. Ik kijk vragend om me heen, maar durf niemand aan te schieten. Ik sta te rillen van de kou en sla mijn zwarte cape stevig om me heen. De andere gasten verdwijnen snel in hun auto's, stappen op hun fietsen, klimmen op hun paarden en rijden weg. Ik blijf alleen achter. De muziek is gestopt. Het is doodstil en ik heb geen idee waar ik naartoe moet.

Er wordt aangebeld. Hard, twee keer. Ik sta op van de tafel. 'Ik vertel zo verder,' zeg ik tegen mijn koffiepartner.

Ik loop naar de deur van de huiskamer en doe die voorzichtig open. Door een kier kijk ik naar de voordeur. Daar staan twee mannen: een wat langere man met een microfoon en een wat kortere met een camera op zijn schouder. De lens is gericht op de voordeur. Voorzichtig doe ik de huiskamerdeur weer dicht.

'Televisie,' fluister ik.

Er wordt nog een keer gebeld, hard en doordringend. Ik loop terug naar de eettafel. We kijken elkaar afwachtend aan.

'Televisie? Tjongejonge, dat meen je niet. Die gaan zo wel weg.'

Weer gaat de bel en vlak daarna wordt er hard op het raam gebonsd. Ik krimp ineen. Het glas in de stalen jarentwintigspanningen trilt en rammelt. Het is alsof er een steen door de ruit gaat.

'Jezus. Naar de keuken!'

Terwijl we in een paar stappen naar de keuken rennen, zie ik nog net het hoofd van de lange journalist boven de half met luxaflex afgeschermden ramen naar binnen gluren.

'Hallo! Ik zie u wel, professor. Ik zie u wel. Hallo?' roept hij. En weer bonst hij keihard op de ramen.

Ik kan niets zien, maar ik ben bang dat hij zichzelf naar binnen slaat.

'Hallo? HALLOO!' schreeuwt hij, nu met een harde, duidelijk geïrriteerde stem. 'Ik weet dat u er bent.'

Mijn bezoeker en ik kijken elkaar aan. We hebben geen idee wat we moeten doen. Hoe loopt dit af? Hoe lang zal dit duren? Komen ze nu elke dag terug totdat ze beethebben?

'Ze gaan zo weg. Dit gebeurt wel vaker,' zeg ik ter geruststelling tegen mijn gesprekspartner, die zichtbaar aangeslagen is. Dat klopt. Dit soort dingen gebeurt tegenwoordig wel vaker, maar dan doet een van mijn dochters open, of mijn vrouw, en die staat die mensen rustig en kordaat te woord, en dan gaat de camera uit en vertrekken ze weer.

Het is ongelooflijk hoe goed ze daarin zijn. Vorige week heeft mijn jongste dochter zeer effectief in korte tijd een cameraploeg de deur gewezen. Ik zat ineengedoken in de kamer en zij deed open. Ze wilden mij spreken. Nee, dat kon niet. Waarom niet? Omdat dat niet kon. Dus jij bent alleen thuis? Nee, mijn zus is ook thuis. Hoe oud ben jij? Negen. Zo jong en dan toch alleen thuis? Pff, mag dat wel? Ja hoor, dat gaat heel goed. Wilt u nu alstublieft gaan? Ik ben met mijn zus mens-erger-je-niet aan het spelen.

We staan te wachten en weten niet goed wat we tegen elkaar

moeten zeggen. De koffie is op en het voelt een beetje onzinnig om nieuwe te gaan zetten. Twee grote mannen van rond de veertig die zenuwachtig in een keuken staan omdat ze bang zijn voor twee kwajongens met een camera en een microfoon. Ik durf niet meer terug naar de huiskamer; dan kunnen ze me vanaf de straat zien zitten als ze willen.

We wachten. Na twintig minuten sluipt mijn gast het huis uit, stapt hij in zijn auto en rijdt hij weg. Even later belt hij op. Hij klinkt opgelucht. Hij heeft de buurt verkend, alle straten uitgekamd, maar nergens zag hij een vreemde auto of twee zogenaamd modern geklede mannen. Volgens hem is de kust veilig.

Ik loop de keuken uit, de hal in, de trap op en nog een trap op. Door een van de twee zolderraampjes kijk ik naar buiten en tuur ik de straten af op zoek naar – ja naar wat eigenlijk?

Een week later zijn ze terug. Zelfde dag, zelfde tijd. Ze bellen één, twee, drie keer doordringend aan, terwijl ze dicht tegen de deur met camera en microfoon staan te wachten. Ik doe niet open. Ik ben bang dat ik niet uit mijn woorden kom of de verkeerde dingen zeg, of dat, als ik opendoe, ze met de deur naar binnen vallen. Er is geen ontkomen aan: ik moet binnen blijven en stilzitten. Stilzitten en wachten tot ik geknipt en geschoren ben. Wanneer is dat? Houdt dit ooit op? Heb ik dit over mezelf afgeroepen? Ik leef alsof ik in een kelder woon, alsof ik ondergedoken zit en slechts heel af en toe, door een klein raampje, een stukje van de wereld kan zien. Ik woon ruim een jaar in een donkere kelder en kijk met angst en beven naar buiten, naar wat er boven mij gebeurt.

De kranten en televisieprogramma's smullen van mijn snoeiharde val. Ik ben een wetenschappelijke topcrimineel die voor de ogen van het toegestroomde publiek eindeloos met rotte eieren en tomaten kan worden bekogeld. Dagen-, weken-, maandenlang word ik in nieuwsberichten, columns, achtergrondartikelen, human interest-verhalen, redactionele commentaren en ingezonden brieven bespuugd, beschimpt, uitgejoeld en met pek en veren besmeurd. Ik heb de wetenschap bezoedeld, het heiligste der heiligen ontheilgd, en word nu met naam en toe-

naam, in dikke chocoladeletters, met grote foto's – soms met mijn twee lieve, onschuldige (onschuldige!) dochttertjes duidelijk zichtbaar op de achtergrond – en een uitzinnig enthousiasme door het massamediale slijk gehaald. Waar 'gewone' criminelen, zoals bouwfraudeurs, graaiende bankiers, moordenaars en kinderverkrachters met een balkje over hun ogen en een initiaal als achternaam door het publieke leven kunnen, heet ik gewoon Diederik Stapel, wordt mijn hoofd zo vaak als maar kan in vierkleurendruk of moderne grijstinten, soms irritant arrogant glimlachend naar de camera, afgedrukt, en worden er op televisie beelden getoond van het huis waar ik woon met mijn vrouw en kinderen, onze voordeur, ons huisnummer. *Extra, extra, read all about it*, Van Wonderboy tot Meesterfraudeur. *The lord of the lies. The lying dutchman. Meesteroplichter. Fraude cum laude. Magna cum fraude.*

Tijdens het hoogtepunt van de mediastorm, begin november 2011, vlieg ik verstijfd van schrik en verdoofd door mijn eigen gekte naar mijn broer in Boedapest om de mediabombardementen even te ontvluchten. Even geen Nederlandse kranten, geen radio, geen tv. Ruim een week later vlieg ik – minder verstijfd maar nog steeds verdoofd – terug naar Eindhoven. Mijn vrouw belt dat ze me niet van het vliegveld kan ophalen omdat ze bang is dat ze achtervolgd zal worden door journalisten wanneer ze met haar auto het huis verlaat. Tijdens mijn afwezigheid hebben verschillende journalisten bij onze woning staan posten en tot vervelens toe aangebeld om naar mij te informeren. Ze blijft het liefst binnen. Ze is doodmoe.

Een goede vriend haalt me op van het vliegveld en brengt me veilig thuis. Als ik de auto uit stap en mijn koffertje naar de voordeur duw, kijk ik schichtig om me heen. Voor het eerst in mijn leven heb ik behoefte om een zonnebril op te zetten terwijl de zon nauwelijks schijnt.

De enige manier om dit zonder permanente hersenschade te overleven is een *witness protection plan*. Met verbouwd gezicht en geverfd haar opnieuw beginnen in Costa Rica. Helaas, we hebben geen geld.

Ik wacht tot het donker wordt, knoop wat lakens aan elkaar

en klim in het holst van de nacht uit het raam. Ik timmer een paard van Troje en laat me rustig de stad uit duwen langs rijen nietsvermoedende journalisten. Ik koop een kanon en schiet mezelf als een menselijke kogel naar een ander universum. Ik bel De Slegte dat ze een grote kist met tweedehandsboeken kunnen ophalen, krul mezelf op tussen de stukgelezen paperbacks en word in een winkel, ver over de grens, in bevrijd gebied, weer uitgepakt.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog woonde mijn vader in Schiedam, om de hoek bij de Wilton-Feyenoord-werven, die in maart 1943 door de geallieerden werden gebombardeerd. Het was mistig en het waaide hard en daarom kwamen sommige van de bommen per vergissing op een woonwijk terecht. Ook het huis van mijn vaders beste vriend, Wim, lag in de gebombardeerde wijk. Gelukkig was Wim toen het bombardement begon en de sirenes begonnen te loeien bij mijn vader aan het spelen en hadden de twee jonge tieners samen een schuilplaats kunnen vinden in de kast onder de trap.

Toen het bombardement was afgelopen en het weer stil was in de stad, renden ze zo hard ze konden naar Wims huis. Daar troffen ze een enorme ravage. Een van de bommen was langs het huis geraasd en in de tuin tot ontploffing gekomen. Verschillende ramen waren uit hun sponningen geblazen. Overal lagen bomscherven; weinig was nog heel. Gelukkig hadden ook Wims ouders tijdens het bombardement een veilig heenkomen kunnen vinden.

De vergissingsbom liet zijn impact echter nog lange tijd gelden. Het duurde maanden voordat alles in het huis weer zo goed als het kon bij elkaar was geveegd, opgeruimd en opgeknapt, en toen Wims vader enkele weken na het bombardement zijn net-te jas weer eens van het hangertje haalde om keurig gekleed de stad in te gaan, vond hij in de zakken nog een aantal flinke bomscherven. Die hadden zich dwars door de voordeur van het huis gedrongen en waren via de trap, over de hoedenplank, langs de andere jassen, zijn zondagse mantel binnengevlogen.

Ik heb nooit het gevoel gehad dat ik bovengemiddeld was. Volgens mij was ik een redelijk goede professor op een kleine, ambitieuze, maar nog steeds vooral regionaal georiënteerde universiteit in het zuiden van Nederland. Er was een behoorlijk aantal collega's die stukken beter, succesvoller en beroemder waren. Ik publiceerde veel en was erg goed in psychologische experimenten in elkaar te timmeren, maar mijn werk stond niet bekend als bijzonder invloedrijk of innovatief. Het was aardig, soms grappig. Meer niet.

Meteen na mijn val veranderde dat. Zodra mijn wetenschappelijke zelfmoordduik een publiek feit was, werd mijn biografie herschreven. Mijn sprong in het ravijn werd nu opeens de ineenstorting van een geniale wonderboy. Voor ik sprong veranderde alles wat ik aanraakte in goud, en nu was ik een en al scherven. Ik had een geweldig aanzien, ik was een van de sterren aan het firmament van de Nederlandse psychologische wetenschap, en nu lag ik voor dood in het ravijn. Althans, dat las ik daags na mijn val in de kranten en hoorde ik op radio en tv. Ik was een redelijk goede onderzoeker toen ik nog niet gevallen was, maar toen ik eenmaal was verongelukt, onderging mijn geschiedenis een opmerkelijke gedaanteverwisseling en maakte ik een ware metamorfose door.

Als je van tien hoog naar beneden klettert, maak je een hardere smak dan wanneer je van eenhoog naar beneden springt. Het is bloederiger en de kans dat je het overleeft is vele malen kleiner. Van eenhoog naar beneden springen is een beetje saai. Het is spannender en sensationeler om te kijken hoe een hoge boom met wild geraas ter aarde stort dan te moeten aanschouwen hoe een klein boompje omknakt en zachtjes de grond aantikt. Dat is nou eenmaal de logica van sensatie: hoe groter en extremer, hoe beter. Ik denk dat deze logica een van de redenen is waarom, toen eenmaal duidelijk was dat ik uit de bocht gevlogen was, mijn wetenschappelijke reputatie *post hoc* zo enorm werd opgeblazen. 'Ik wist niet dat je zo beroemd was,' sms'te een vriend me. Ik ook niet.

Een andere reden is wellicht dat massamedia graag voorzien in de publieke behoefte aan leedvermaak. We lachen graag om de

pijn en ellende van anderen, omdat het ons eigen geploeter en ge-doe beter te verteren maakt. Mensen genieten dan ook het meest van leedvermaak als de pijnlijder iemand is met uitzonderlijk veel status, macht en aanzien, en daarom makkelijk jaloezie op-wekt. We lachen harder om een bekende Nederlander die uit-glijdt over een bananenschil dan wanneer dat Jan en Truus of Henk en Ingrid of Jan-Frederik en Laura-Florentine overkomt. De pijn van uitzonderlijk gefortuneerden roept een gevoel van recht-vaardigheid op. Het brengt de boel weer in balans en toont aan dat we in een rechtvaardige wereld leven, waarin goed en kwaad gelijkelijk over de mensheid zijn verdeeld. Het kan niet zo zijn dat extreem ongeluk doodgewone mensen raakt. Dat is een te be-dreigend wereldbeeld. Dan stort alles in elkaar. Als je verkracht wordt, had je waarschijnlijk een te kort rokje aan; als je in elkaar wordt gebeukt, zul je er zelf wel om hebben gevraagd; en als je gestenigd wordt, is dat vast ergens goed voor.

Mijn moeder wordt elke dag wakker met vochtige ogen en gaat elke avond vechtend tegen de tranen naar bed. Het is voor haar onverdraaglijk om te lezen hoe haar jongste zoon door het slijk wordt gehaald als een koele, berekenende manipulator. Was ik, ben ik werkelijk de enige echte fraudeur in de wetenschap? Had-den en hebben al die anderen die nu hun mond houden of mij veroordelen werkelijk allemaal schone handen? Was ik, ben ik, echt zo'n slecht mens?

Ze belt een oudere, gepensioneerde collega van me, van wie ze weet dat ik hem zeer respecteer. Ze hangt langer dan een uur met hem aan de telefoon. Hij gelooft niet in mijn slechtheid. Misschien had ik zelfs wel goede intenties, maar heb ik me laten verleiden om mijn talenten op een verkeerde manier in te zetten. Hij is verbijsterd over wat ik heb gedaan en vindt het begrijpelijk dat ik ontslagen en gestraft ben – zo gaat dat – maar ook hij er-vaart de persoonsgerichte mediahysterie die is losgebarsten als onthutsend. Omdat hij veel met me heeft samengewerkt, wordt hij regelmatig door journalisten gebeld en gemaïld en wordt hem gevraagd om zijn mening te geven over mijn ontsparing. Elke keer hoopt hij de achtergronden van het verhaal te kunnen schet-

sen, maar telkens weer moet hij constateren dat dat onbegonnen werk is. Niemand is geïnteresseerd in achtergronden, vertelt hij mijn moeder, niemand zit te wachten op een genuanceerd verhaal, niemand wil horen dat ik natuurlijk zélf verantwoordelijk ben voor mijn daden, maar misschien niet de enige boosdoener en wellicht ook onderdeel van een ziekmakende cultuur. Eén boosdoener is makkelijk en overzichtelijk. 'Het enige wat ze willen is hem afmaken, afmaken, afmaken.'

Helaas ben ik niet de enige die door mijn val is geraakt. Het leven van mijn gezin en mijn familie is voor altijd veranderd. We moeten knokken om te overleven. Mijn kinderen kunnen nauwelijks bevatten wat hun overkomt en verlangen steeds nadrukkelijker naar hun vroegere leven. Mijn vrouw is voor altijd 'de vrouw van' en ik moet als een soort gelittekende *Elephant Man* door het leven en zal mijn eigenwaarde telkens weer, elke dag opnieuw, moeten bevechten: *I am not an animal, I am a human being*.

De wetenschap, de universitaire wereld, de psychologie, de sociale psychologie, de Universiteit van Tilburg, mijn naaste collega's, coauteurs, studenten, promovendi: iedereen heeft een forse tik gekregen. Collega's, studenten en promovendi hebben jarenlang aan experimenten en onderzoeken gewerkt waarvan ze nu moeten constateren dat de empirische onderbouwing grotendeels op niets is gebaseerd. Tig van hun publicaties zijn als sneeuw voor de zon verdwenen. Sommige van hun mooiste inzichten zijn fata morgana's gebleken. De trots die ze voelden toen ze hun proefschrift verdedigden, is verschaald en misschien zelfs vervangen door schuld- en schaamtegevoelens. 'Onterecht!' wil ik schreeuwen. 'Ik heb het gedaan. Ze konden het niet weten. Ze hebben keihard, in goed vertrouwen gewerkt.'

Ik heb jarenlang in het geniep een blok rommel bij elkaar gekleid, dat uiteindelijk te zwaar is geworden, uit mijn handen is gegleden en met een enorme plons in het water is gevallen. De spetters zijn enorm en de rimpelingen zijn niet te tellen. Ik heb het vertrouwen van mijn meest nabije collega's geschonden. Iedereen is verbijsterd, het hele vakgebied is boos, iedereen die

ook maar zijdelings met me te maken heeft gehad is ziedend. 'Wat doe je ons aan?!' Ze willen niets meer met me te maken hebben. Ik word van de ene op de andere dag uitgekotst en verlies in één keer een groot gedeelte van mijn sociale omgeving. Mensen met wie ik jaren heb samengewerkt zal ik nooit meer spreken. Ik ben de Rotte Appel die nu in de felle zon ligt en waar zij niet mee geassocieerd willen worden.

Een enkeling sms't of stuurt een mailtje. Ze snappen er helemaal niks van. 'Waarom? Je had het toch helemaal niet nodig? Hoe heb je het zover laten komen?' Als de mediastormen blijven aan te houden, uiten ze hun bezorgdheid. Ze zijn bang dat ik kopje-onder ga en hopen dat ik sterk en moedig genoeg ben om erbovenop te komen. Vier, vijf van hen blijven schrijven, ook al ben ik niet in staat om te reageren, en sturen me wekelijks een bericht. Ik schaam me en weet niet wat ik moet zeggen. Ze zijn allemaal even jong als genuanceerd en wijs. Met drie van hen heb ik zeer nauw samengewerkt. Ook zij zijn boos en verdrietig, en voelen heel veel pijn. Het zijn uitstekende psychologen. Ze stellen vragen, geven antwoord, reflecteren, en confronteren me met mijn verlangens, dwalingen en ontsporingen. Wat ze schrijven, leert me zonder opsmuk naar mezelf te kijken en werkt als een soort interne therapie. Ik ben niet louter monsterlijk; ik ben ook gewoon een mens.

Andere collega's sturen goedbedoelde, verontwaardigde e-mails. Ze weten dat het vaker voorkomt. Het is bizar wat ik heb gedaan, maar ik ben echt niet de enige die met gegevens knoeit. Het gebeurt vaker. 'Dat nou net jij moet worden gesnapt.' Ze hebben het ook bij anderen gezien en meegemaakt. Ze hopen dat er met mijn fraudezaak meer stront naar boven komt en dat het uiteindelijk allemaal zal helpen het vak ontspannener, echter en beter te maken, maar ze vrezen het ergste. Ze zijn bang. Iedereen is bang. Er staat te veel op het spel.

In een weekblad verschijnt een verhaal over een onderzoeker die jaren geleden al vermoedens had van fraude, mij daarmee confronteerde en vervolgens door mij is ontslagen. Het komt op mij over als een bizar verzinsel. In mijn geheugen kan ik er niets over terugvinden. Ik herinner me een briljante onderzoe-

ker met prachtige ideeën en een scherpe pen, die na een heftige periode vol verwarrende incidenten uit het wetenschappelijke gezichtsveld is verdwenen. Hoe zou het nu met hem zijn?

Een wat oudere collega stuurt op een nacht een e-mailbericht waarin hij schrijft dat er veel collega's zijn die mij liever dood dan levend zien en die me met plezier om zeep zouden helpen als ze me 's nachts in een donkere steeg zouden tegenkomen. Het is een epistel van twee, drie pagina's waarin in lange, wijdloppige zinnen vele emmers woede en frustratie met hysterisch genoeg, maar vooral met oprechte haat en woede, over mij uit worden gekieperd. Ook al leest het als dronkenmanspraak, het doet pijn omdat de schrijver een gerespecteerd wetenschapper is die prachtige, genuanceerde artikelen heeft geschreven over de raadselen van de menselijke geest. En omdat ik vermoed dat hij niet de enige is die er zo over denkt.

Ik weet dat ik niks mag en niks kan vinden van alle aandacht die Stapelgate weken-, maandenlang in de pers opeist. Wie ben ik om een mening te hebben over de mediatank die met satanische vaart over me heen lijkt te denderen? Moet ik, als een platgewalste, millimeterdunne stripfiguur met de sporen van de rupsbanden nog op mijn lijf, wankelend en stotterend, met een opgeheven vingertje roepen dat het nu wel genoeg is, om daarna weer ter aarde te storten? Nee, dat moet ik niet doen, want alles wat ik zeg, zal klinken als de kapotgekookte pot die de gloednieuwe, nauwelijks gebruikte pannenset verwijt dat ze zwart ziet. Als ik me beklaag over sensatiebeluste jakhalzen, lustig doorbijtende hyena's en lijkenpikkende aasgieren, en me afvraag 'of dat allemaal zomaar kan', is dat net zoiets als de huurmoordenaar die steen en been klaagt over de kwaliteit van de koffie die hij in de gevangenis krijgt voorgeschoteld. Wanneer je iets heel heel fouts hebt gedaan, is het moeilijk, zo niet onmogelijk, om je ooit nog ergens een oordeel over te kunnen aanmatigen. Je moet je mond houden, want wat jij hebt gedaan is veel en veel erger.

'Maar ik...'

'Ja, ja. Dat zal wel.'

De zondaar die met een oordelende vinger naar iets of iemand

anders wijst, loopt altijd het risico dat hij per direct de ultieme jij-bak als weerwoord krijgt toegesnauwd: 'Dat moet jij nodig zeggen!' Ik heb geen recht van spreken meer. Dat recht heb ik verspeeld. En dat is mijn eigen stomme schuld.

Maar er zijn grenzen.

Voor mij werd een van die grenzen bereikt toen ik in oktober 2011 het tussenrapport las van de onderzoekscommissie die zich boog over de omvang en aard van de wetenschappelijke fraude waar ik me aan had bezondigd. Ik vreesde het ergste. Ook al lopen in mijn hoofd de herinneringen aan perfecte, goede, bijna-goede, een beetje foute, gedeeltelijk foute en volledig foute onderzoeken al heel lang dwars door elkaar, en is het in mijn hoofd wat dat betreft één grote chaos, ook in oktober 2011 wist ik al dat ik in veel onderzoeken met data had zitten sjoemelen en andere onderzoeken volledig uit mijn duim had gezogen. Ik vermoedde dat dat in het oktoberrapport allemaal voor het eerst in het openbaar op een rij zou worden gezet. Ook verwachtte ik dat in het rapport te lezen zou zijn hoe ik te werk was gegaan, hoe ik mensen om de tuin had geleid, hoe ik verhalen over scholen, onderzoeksassistenten en uit te delen cadeaus voor aan mijn onderzoek meewerkende schooldocenten bij elkaar had gefantaseerd en hoe mijn web van bizarre leugens steeds groter en groter was geworden, om uiteindelijk te bezwijken. En inderdaad: in het rapport kon ik dat allemaal teruglezen. Mijn wangedrag werd in detail beschreven en breed uitgemeten. Terecht.

Maar waar ik van schrok was dat de commissieleden ervoor hadden gekozen om deze feitelijke gebeurtenissen te larderen met een emotioneel, psychologiserend verhaal over de karaktereigenschappen die volgens hen ten grondslag zouden liggen aan mijn bizarre gedrag. Het was niet duidelijk op welke feitelijke gebeurtenissen deze karakterologische analyse gebaseerd was en het was onthutsend om te merken dat de commissie niet onderzocht had of wellicht andere motieven, andere karakterologische schetsen, andere daderprofielen of wellicht andersoortige,

psychologische, sociaalpsychologische, sociologische of culturele verklaringen tot hetzelfde gedrag hadden kunnen leiden. De commissie had zich beperkt tot eenzijdig en onnodig geïmagineerd met een inhoud die me diep raakte en me volledig uit het veld sloeg. De Diederik Stapel die de commissie beschreef herkende ik niet. Niet van een afstand en niet van dichtbij. De commissie had bedacht dat ik een enge, machtszieke man was, die in koelen bloede en op rationeel berekenende wijze mensen en de wetenschap de nek had omgedraaid. De Diederik Stapel van de commissie was een man met een diabolische, levensgevaarlijke persoonlijkheidsstructuur.

Ik was in de war. Ik had moeite met mezelf en met de confrontatie met mijn wangedrag, ik was bedroefd over hoe er in de media over alles werd geschreven, ik schaamde me voor mijn immorele gedrag en ik was me bewust van de pijn die ik anderen had aangedaan en de consequenties die dat zou hebben voor de rest van hun en mijn leven, maar de psychoanalyse die de onderzoekscommissie in het rapport aan het papier had toevertrouwd voelde als karaktermoord.

Na lezing van het rapport verkeerde ik dagenlang in shock en zakte ik nog dieper weg in mijn toch al niet zo oppervlakkige depressie. Ik kon slechts stil voor me uit staren, had bonzende hoofdpijn en was voor alles bang: de deurbel, de telefoon, koken-de melk, internet, de burens, mijn kinderen, mijn vrouw, mezelf, de toekomst, het donker.

Het oktoberrapport kwam op me over als een poging tot exorcisme. Wat ik las was niet louter een beschrijving of een verklaring van het kwaad, het was vooral een poging om het kwaad met wortel en tak uit te roeien. Ik zag mezelf afgeschilderd als een arrogante, manipulatieve oplichter, een kwade genius, als een diabolische onderzoeker die willens en wetens, een groot, vooropgezet masterplan volgend, alles deed om zo veel mogelijk mensen om de tuin te leiden. *Echt?* Ik loog de boel bij elkaar. Dat klopt, en de straf die daarbij hoort zal ik mijn hele leven met me mee moeten dragen. Maar had ik een plan? Had ik dan niet zorgvuldiger, slimmer en berekenender gehandeld? Mijn fraude was rommelig en vlug-vlug en zat vol met statistische fouten

en eigenaardigheden. Zou niet ieder weldenkend, rationeel handelend mens het beter, slimmer en sluwer doen? Ik had mezelf omringd met zwakke, gewillige onderzoekers, die ik extra afhankelijk van me kon maken, zodat ze makkelijk met me meebewogen. *Echt!* Alle promovendi werden gekozen na een lange procedure waar een commissie van drie, vier collega's intensief bij betrokken was. Alleen de allerbesten werden uiteindelijk geselecteerd. Bij twijfel ging het feest niet door. Ik omringde mezelf met zwakke onderzoekers. *Echt!* Sommigen van de collega's met ik wie ik onderzoek publiceerde waren wereldberoemde, senioren, zeer vooraanstaande psychologen. Criticasters joeg ik weg. *Echt!* Wie dan? Wie joeg ik weg en waarom? Waar hadden ze kritiek op? Gingen ze weg om mij of om iets anders? Niet iedereen kreeg een baan, maar was dat omdat ze kritiek hadden of was het andersom? Ik nodigde collega's uit voor dinertjes bij ons thuis, ik organiseerde borrels en barbecues, ik ging met collega's naar het theater. *Is dat gek!* We werkten intensief samen, we gingen wel eens naar de hei en we deden aan teambuilding. Was ik de enige die dat deed? Gaan anderen nooit de hei op? Is er in andere wetenschappelijke groepen nooit sprake van gezelligheid? Ik deed dat allemaal met het doel om mijn collega's te verleiden, om ze in te palmen en vooral om ze hun mond te laten houden als ze onraad zouden ruiken. *Echt!* Was ik echt zo doelgericht? Deed ik alles om steeds maar meer te kunnen liegen? Ik was, zoals een van de commissieleden het tijdens een gesprek met een van mijn oud-collega's – zo kreeg ik later te horen – emotioneel uitschreeuwde, 'een ordinaire crimineel'.

De commissie schreef het oktoberrapport zonder met mij gesproken te hebben. Toen ik een aantal maanden na mijn eerste lezing het rapport nog eens doorbladerde, vroeg ik me af of de commissie misschien niet een klassieke Stapel-fout had gemaakt: veel verhaal, weinig data. Waar waren al die karakterstelsende en insinuerende opmerkingen die ik in het rapport las eigenlijk op gebaseerd? De commissie had verschillenden van mijn collega's gesproken, maar het werd in het rapport niet duidelijk wie wat had gezegd, hoe die interviews waren verlopen, welke vragen er waren gesteld, of de interviews waren opgeno-

men of door een daarvoor opgeleide notulist waren opgetekend, of de geïnterviewden akkoord waren gegaan met de manier waarop hun uitspraken waren opgenomen in het rapport, en of er sprake was geweest van neutrale, onafhankelijke triangulatie (om vertekening te voorkomen moet een feit minstens door twee en liefst drie onafhankelijke interviewbronnen worden bevestigd). Ook was onduidelijk welke informatie die uit de interviews naar voren was gekomen in het rapport was opgenomen en welke informatie was weggelaten. Wie zei wat en hoe vaak zei men dat?

Bij navraag bleek dat de commissie mij geen informatie over de gebruikte interviewmethode, het interviewprotocol of een lijst van gestandaardiseerde onderzoeksvragen kon doen toekomen. Er waren geen geaccordeerde gespreksverslagen. De interviews waren niet vastgelegd door een daarvoor opgeleide notulist. Er was geen sprake geweest van triangulatie. Slechts een paar interviews waren toevallig opgenomen. Het was onmogelijk om (desnoods geanonimiseerde) transcripten van de interviews in te zien. Er kon niet meer achterhaald worden wie wat had gezegd in het rapport en of en hoe vaak anderen hetzelfde hadden gezegd. De commissie had haar onderzoek 'achter gesloten deuren' uitgevoerd. De data van het onderzoek waren niet meer beschikbaar en konden niet worden gecontroleerd. Het was zoals het was.

Het is vreselijk als je een rotte appel ontdekt op je zo geliefde fruitschaal. Voor je het weet is de rest ook besmet. Weg ermee. Maar hoe heeft het zover kunnen komen? Zijn alle appels zo? En hoe zit het dan met de peren? Misschien moet de fruitschaal een keer grondig schoongemaakt worden. Maar ja, dat is wel heel veel werk en betekent dat alles overhoop moet. En als je de fruitschaal weghaalt, dondert al het fruit op de grond en rollen de appels, peren en kiwi's alle kanten op. Dan staat het hele systeem ter discussie en is niets en niemand meer veilig. Dan zou het zomaar kunnen dat er veel meer mis is, dat de fruitschaal vieze plekken vertoont die zich langzaam uitbreiden. Wat moet je dan? Wat moet je als blijkt dat het systeem, de cultuur, de

fruitschaal zélf het rottingsproces uitlokt en op gang houdt? Dan is het totale chaos. Dan is de ellende niet te overzien. Het is veel veiliger en makkelijker als je kunt concluderen dat die ene rotte appel anders was dan de andere. Anders is het eind zoek. De rotte appel is rot omdat hij een keer gevallen is, een paar flinke deuken heeft opgelopen en daarom beurs is geworden. De rotte appel komt van een andere boom. De rotte appel is een vreemd soort kruising tussen een appel en een peer. De rotte appel is eigenlijk helemaal geen appel. De rotte appel is een duivelse hoop bagger, opgedregd uit het slijk der aarde. Daarmee vergeleken is al het andere fruit, zonder uitzondering, van smetteloze kwaliteit.

Het is zoals sociaalpsychologische theorieën over de banaliteit van sociale uitsluiting me hadden geleerd: als het kwaad blijkt te zijn binnengeslopen, is het het veiligst en het makkelijkst om te doen alsof het niet 'een van ons' is. Het kwaad is anders dan wij en mag daarom niet tot ons terug te voeren zijn. Daarom proberen we het kwaad te demoniseren. Zo kunnen we het dehumaniseren en als een stuk afval buiten de deur smijten, zodat we er geen menselijke aandacht meer aan hoeven te besteden. Door het kwaad te dehumaniseren, is het niet 'een van ons' en is het onnodig om bij onszelf te rade te gaan of wij er misschien ook toe in staat zijn. De gedachte dat het kwaad niet monsterlijk, maar menselijk is, bedreigt de kern van ons gevoel van rechtvaardigheid. Als het kwaad menselijk is, is het immers overal en kan het iedereen treffen, niet alleen de slechten, maar ook de goeden. Dan is het kwade voor iedereen een mogelijkheid. Dan zit het bij iedereen aan tafel en valt het met iedereen in slaap.

Het tussenrapport is gepubliceerd en de rauwe feiten alsook het psychologiserende verhaal dat ze betekenis moet geven hebben hun weg naar de openbaarheid gevonden. Ik heb me een week schuilgehouden bij mijn broer aan de oevers van de Donau in Boedapest en heb een week uitgehuild op de boerderij van de tantes van mijn vrouw in het noorden van Nederland. Nu ben ik weer thuis en sta ik in de slaapkamer naar buiten te kijken.

Ik doe voor niemand open, laat de telefoon rinkelen, lees geen kranten meer en kijk geen televisie.

Het is een mooie, herfstige dag. November. Een wat oudere man loopt langzaam langs ons huis. Hij hinkt een beetje en draagt een vale, oude regenjas. Als hij ter hoogte van onze voordeur is, kijkt hij spiedend om zich heen en loopt ons tuinpad op. Gaat hij aanbellen? Voorzichtig loop ik naar voren en ik kijk schuin door het slaapkamerraam naar onze voordeur.

De man kijkt naar onze brievenbus en naar ons huisnummer. Hij is op zoek naar een naamplaatje. Dan tuurt hij door het raampje van de voordeur en doet een stap terug.

Ik ook.

Hij kijkt omhoog, maar heeft me niet gezien.

Wanneer ik voorzichtig weer naar buiten kijk, zie ik dat hij verder is gewandeld. Hij kijkt nog een keer om en neemt ons huis goed in zich op. De bomen hebben bijna al hun bladeren verloren. Ik heb een leeg hart en een vol hoofd. Altijd regen. Altijd dit volle hoofd.

Als ik weer naar buiten kijk, komt er een stoere Mini Cooper met een flinke vaart de straat in rijden. Achter het stuur zit een hippe, aantrekkelijk vrouw. Ze heeft haar blonde haar opgestoken en draagt een dure zonnebril. Naast haar zit haar al even aantrekkelijke en moderne vriendin. Geen zonnebril. Bruin, lang krullend haar. Ze zijn druk in gesprek. Als de auto ons huis nadert, minderen ze vaart. De brunette kijkt enigszins voorovergebogen naar buiten, doet het raampje van de auto open en wijst druk pratend met haar wijsvinger in de richting van ons huis. Even staat de auto stil. Ze kijkt omhoog. We hebben oogcontact. Ik zie haar schrikken. Doorrijden, dat is hem!

Mijn jongste dochter zit op tennis. Elke dinsdagmiddag fietst ze om een uur of vijf naar het tennispark en krijgt ze met een vijftal andere kinderen tennisles. Het tennispark ligt in een jarenzeventigwoningwijk, aan de andere kant van de ringbaan die de stad omzoomt. Het is nog geen tien minuten fietsen.

Vandaag is ze wat vroeg. Ze zet haar fiets in de fietsenstalling

en gaat op een bankje zitten wachten tot de andere kinderen zijn gearriveerd. Naast haar hoort ze twee mannen energiek en snel praten. Er is iets spannends gebeurd. Opeens hoort ze mijn naam. Het gaat over mij, over haar vader. Ze weet wat er aan de hand is; ze vindt het verschrikkelijk en wil het niet horen. Ze staat op en loopt kordaat op de mannen af.

'Diederik Stapel is mijn vader,' zegt ze gedecideerd terwijl ze de mannen probeert aan te kijken.

'Ooo, wat erg voor je.'

Als ze later die avond thuiskomt, vertelt ze trots in geuren en kleuren haar verhaal. Ik lig op de bank.

Drie dagen later moet ze voordat ze naar bed gaat zomaar, ze weet niet waarom, heel hard huilen. Ze zegt: 'Alles is zwart om me heen. Het is net alsof ik in een grote zwarte inktpot ben gestopt en iemand het deksel erop heeft gedraaid.'

Mijn oudste dochter zit op de middelbare school, in de brugklas. Ondanks al het gedoe met haar vader gaat het heel goed. Ze heeft er veel plezier in en haalt mooie cijfers. Halverwege het eerste semester doet haar jonge leraar levensbeschouwing een goedbedoelde poging om alle namen van zijn leerlingen nog een keer goed in zijn hoofd te stampen. Vooral met de achternamen heeft hij moeite.

'Stapel. Stapel? Ha ha, dan ben je zeker de dochter van Diederik Stapel, die professor die al die onderzoeken heeft gefraudeerd en uit zijn duim heeft gezogen?'

'Ja, dat klopt. Mag ik even naar de wc?'

'Nee toch? Hahaha, dat is toch zeker een grapje?'

'Nee, dat is geen grapje. Diederik Stapel is mijn vader. Mag ik nu naar de wc?'

'Nee, dat meen je niet.'

Mijn dochter loopt de klas uit en zodra ze op de gang is, rent ze naar de wc zodat ze zich even kan opsluiten. Deur dicht, licht uit, helemaal donker, zwart, deksel erop.

Mijn vrouw is *guilty by association*. Net als iedereen wist ze van niets en heb ik haar jaren voorgelogen, maar ze is 'de vrouw

van' en dus schuldig. Dit maakt het voor haar moeilijk om buitenshuis een normaal leven te leiden. Binnenshuis is ze mijn steun en toeverlaat en trekt ze me uit de put het leven weer in, maar buitenshuis zou ze graag gewoon naar behoren haar werk willen doen. Dat is echter onmogelijk. Journalisten weten ook haar te vinden. Ze sms'en, bellen en zoeken haar op op haar werk. Een van hen stelt haar wat flauwe vragen, terwijl hij haar stiekem filmt en zendt het geheel uit op televisie. Vervolgens plaatst hij het filmpje op internet met in de begeleidende tekst haar naam en haar functie, en een paar rellerige, snerende opmerkingen. Mijn vrouw is een kei in haar vak en is het voorbeeld van geëmancipeerde onafhankelijkheid en kracht, maar sinds mijn val kleeft wat aan mij kleeft ook aan haar. Er zit modder aan haar laarzen en hier en daar een klein spatje bloed op haar jas. Veel mensen vinden dat vies en eng, ook al weten ze waar die troep vandaan komt: mijn vrouw heeft me uit het wrak gehaald waarin ik was verongelukt en me uit de modder getrokken waarin ik was weggezakt.

Hoe houdt ze het vol? Ik heb haar een groot gedeelte van onze relatie voorgelogen, dus waarom is ze nog bij me? Ben ik niet een vreselijke man? Het zijn vragen die haar vaak impliciet of expliciet gesteld worden.

We houden van elkaar. We hebben ooit in volle overtuiging voor elkaar gekozen en willen proberen bij elkaar te blijven, hoe moeilijk en vreemd het nu ook is. In goede tijden en slechte tijden. Mijn vrouw is heel verdrietig en boos – ik heb haar leven in een bizarre, extreem risicovolle stroomversnelling gebracht – maar ze zegt dat ze meer van me houdt dan ooit. Ze ziet hoezeer ik in de war ben en hoezeer ik lijd. Ze wil me helpen. Niemand is perfect. Mensen maken fouten. De een gaat vreemd, de ander heeft een gokverslaving, de derde gaat failliet en de vierde krijgt een burn-out. Ze is nooit verliefd geworden op de wetenschapper, de professor, of de decaan. We zijn *high school sweethearts*. Ze is verliefd geworden op die leuke jongen die alles wist van literatuur en gek was op films, kunst, theater en filosofie, en die geweldige ideeën had, een bizar gevoel voor humor, en vreemde roman-

tische plannen over hoe het zou kunnen zijn. Die jongen wil ze weer terug.

Een vriendin vertelt dat ze het allemaal vreselijk vindt voor ons en dat ze zich zorgen maakt over mij. Hou ik het nog wel vol? Nauwelijks. Ik haat mezelf. Maar ik ben niet alleen. We hebben elkaar. Gelukkig. Ze haalt opgelucht adem. Een tijdje geleden zat ze in de trein naar haar werk. Ze zat rustig achter haar laptop te werken toen de trein met piepende remmen tot stilstand kwam in een leeg weiland in de buurt van ons huis. Ze moest onmiddellijk aan mij denken. Ze dacht dat ik me voor de trein had geworpen.

Veel vrienden en kennissen vragen zich af of het niet beter is om te verhuizen. Wat kan ik nog doen in Nederland? Is het niet beter om te proberen ergens anders opnieuw te beginnen? Amerika? China? Senegal? Misschien, maar internet is overal en in elk land draag ik mezelf en mijn zonden met me mee. Mijn vrouw werkt hier in Nederland, mijn kinderen hebben hier hun vriendjes en vriendinnetjes en ik hou zielsveel van dit land. Het is hier prachtig. Ik voel me hier thuis. Hier is mijn familie, hier wonen onze vrienden, hier zijn de mensen die voor ons zorgen en ons moed inspreken. Misschien ben ik een drop-out, een verschoppeling, een paria, maar ik ben nog steeds Nederlands staatsburger. Ik ben een Nederlander die op zoek is naar een klein, niet al te donker plekje in deze en niet in een andere maatschappij.

Op het schoolplein vraagt een bezorgde moeder mijn vrouw of het niet beter is om de achternamen van onze kinderen te veranderen. Ze heten nu Stapel. Zou het voor hun toekomst niet beter zijn als ze van nu af aan de naam van mijn vrouw zouden dragen? Als mijn vrouw dit 's avonds aan tafel aan de kinderen vertelt, reageren ze verongelikt. Ze zijn trots op hun naam. Ze willen niet, omdat hun vader fouten heeft gemaakt, hun naam veranderen.

Ik vertel over het *name letter-effect*. De letters in je eigen naam vind je vaak mooier dan andere letters. Als je mensen de 26 letters van het alfabet voorlegt en aan hen vraagt voor elke

letter aan te geven hoe mooi hij is, moet je meestal constateren dat mensen hun eigen letters net iets mooier vinden dan de rest, ook al zijn ze zich niet bewust van de reden. Je vindt je eigen letters vooral heel mooi als je tevreden bent over jezelf, als je je heel goed voelt, als je vrolijk bent, of als je net een goed cijfer voor een proefwerk of een test hebt gehaald. Als je je rot voelt of iets doms hebt gedaan, vind je je eigen letters lelijker. s. t. a. p. e. l. 'Prachtig!' roepen mijn dochters in koor. Ik denk aan de lelijkheid van de D en de I en de E en de R en de K, en herinner me opeens dat de handtekening op mijn nieuwe bankpasje kleiner is dan ooit. Ik heb hem voor het eerst van mijn leven keurig in het kleine vakje gepriegeld.

Ik ben als een fietser die doping gebruikte. Ik fietste hard en deed mee in de voorhoede van het peloton, maar ik wilde nog harder en nog beter. Ik ben als een sportschoolliefhebber die anabole steroïden slikt en zo tevreden is over het resultaat dat hij niet meer zonder kan. Ik ben als de overvraagde manager die ooit alles zelf deed, maar nu denkt dat hij tot niets meer komt wanneer hij niet de hulp van een heleboel externen inroept. Ik ben een junk. Ik ben het wetenschappelijke neefje van Nick Leeson, speculerend met empirieloze theorieën en theorie'tjes in plaats van met grote sommen geld. Ik ben als de schrijver Boudewijn Büch, die een zoon verzon en naar dit verzinsel leefde, of als politica Tara Singh Varma, die over ongeneeslijke vormen van kanker fantaseerde om geruisloos afscheid te kunnen nemen van de politiek. Ik ben een meestervervalser. Ik ben de Han van Meegeren van de sociale psychologie. Ik ontleen meer plezier aan het bedenken van een Vermeer die nooit bestaan heeft dan aan mijn eigen, ambachtelijk vervaardigde, maar nauwelijks in het oog springende aquarellen en etsen. Ik heb mijn talenten verkwanseld en mijn kansen verspeeld. Vroeger was ik een winnaar, een zondagskind, iemand met ideeën, inzichten, status en gezond verstand, iemand naar wie geluisterd moest worden. Doctor, professor, decaan. Nu ben ik verliezer en hoor ik bij het uitschot van de maatschappij. Ik ben een *total loss*.

In januari 2012 staat er een groot artikel in de krant over een omvangrijke vastgoedfraude. Mijn vrouw zit het aan de eettafel te lezen. Ik kan mijn ogen er niet van afhouden en lees met haar mee. Fraude? Met teksten, ballonnetjes, foto's en pijltjes wordt uitgelegd hoe een en ander in het werk ging. Op ingenieuze wijze werd met geld van grote investeerders en pensioenfondsen vastgoed te duur aangekocht en vastgoed dat al in bezit was te goedkoop verkocht. Kopers en verkopers die namens hun klanten onderhandelden zaten in het complot en deelden de winst. Op deze manier werd meer dan 200 miljoen euro weggesluisd naar privérekeningen van de fraudeurs. Een van de hoofdverdachten is Diederik S. Even denk ik dat het om mij gaat: fraude, Diederik. Ik ben in de war en twijfel aan alles. Heb ik dit gedaan? Heb ik miljoenen achterovergedrukt en weggesluisd? Ik weet het niet meer. Alles is mogelijk. Ik ben Diederik S. Wie is Diederik S.? Ben ik Diederik S.?

Mijn vrouw kijkt op van de krant, zet haar leesbril op haar haar en pakt mijn hand. Ze houdt me stevig vast en kijkt me met haar grote bruine ogen en haar lieve ronde gezicht geruststellend aan. Ze glimlacht voorzichtig. 'Jij bent Diederik Stapel, niet Diederik S.'

Ik moet verder met mijn leven. Ik kan niet thuis blijven wachten tot deze storm is overgewaaid en louter toekijken hoe de bomen van mijn leven één voor één uit de grond worden gerukt. Misschien blijft het voor altijd waaien. Via via probeer ik in contact te komen met andere mensen die misschien iets voor me te doen hebben of die mensen kennen die misschien iets voor me te doen hebben. Op de achtergrond, zonder naam en toenaam, zou ik misschien weer een bijdrage kunnen leveren aan de maatschappij en van economische waarde kunnen zijn. We hebben zo langzamerhand torenhoge schulden. Ik heb een gezin te onderhouden. Ik wil niet dat we volledig aan de grond raken, ik moet iets doen. Maar wat?

Mijn dochters doen suggesties: 'Pap, je kunt modeontwerpster (*sic*) worden.'

Ik hou van *high fashion* en *haute couture* en ben ooit eens een jaar lang elke woensdagavond bezig geweest kunstzinnig bedoelde jassen en gewaden te tekenen, te ontwerpen, te knippen en te naaien. Die liggen nu in de kelder tussen de afgedankte potten en pannen stof te vergaren.

‘Of je kunt cupcakes gaan bakken. Dat kun je goed, en die kun je dan verkopen.’

Jaren geleden heb ik ooit van ’s avonds laat tot midden in de nacht cakejes gemaakt voor op de crèche. Ik had ze net iets te lang in de oven laten staan, maar ze waren erg lekker.

‘Je moet strips gaan tekenen! Met dat mannetje van jou. Dat lieve mannetje, met die muts en die sjaal dat je altijd tekent voor ons.’

Ik kan een lief mannetje tekenen met een muts en een sjaal. En misschien een huis met bloemen voor het raam. Een fietser die tegen de wind in rijdt. Een jongetje dat in een zandbak speelt. Maar dat is het dan ook wel. Ik moet veel gummen en soms, heel soms, wordt het wat.

Ik ben misschien geen professor meer, geen doctor, maar ik ben nog steeds een goed opgeleide academicus en heb ruim twintig jaar werkervaring in grote, complexe organisaties, waar ik heb leren lesgeven, heb leren denken, heb leren leidinggeven, coachen, besturen en inspireren. Ik heb misschien geen *beautiful mind*, maar misschien wel een *interesting brain that is ready to be picked*.

Met die gedachte stap ik op de trein. Het is vroeg in de lente, de zon schijnt. Ik heb een afspraak met een *headhunter* die me via via warm aanbevolen is. Ik loop van het station door een schitterende wijk met grote herenhuizen en prachtige gazons naar de plaats van bestemming. Dat is een chique villa, die strak in de verf jaloersmakend trots in de zon staat te stralen. Buiten op het grindpad staan een aantal vlaggenmasten en een rijtje luxe auto's. Ik bel aan en word met een kopje koffie naar de wachtkamer begeleid. Daar lees ik de *Financial Times*. Een oud-directeur van de grootste zakenbank ter wereld, Goldman Sachs, doet een boekje open over de giftige bedrijfscultuur die

er volgens hem binnen de bank heerst. Bestuurders noemen hun klanten denigrerend *muppets*, die ze zo snel mogelijk zo veel mogelijk geld afhandig proberen te maken. De top van Goldman Sachs doet de berichten af als lasterlijk en nergens op gebaseerd. De oud-directeur is ongeloofwaardig omdat 'hij nooit meer dan 750.000 dollar per jaar verdiende en dus niet weet waar hij over praat'. Mede dankzij het financiële gooi- en smijtwerk van Goldman Sachs, Lehman Brothers en andere harteloze bankiers, zijn we in een wereldwijde crisis terechtgekomen.

Hoe kom ik ooit weer aan de slag? Waarom (in 's hemelsnaam!) heb ik gedaan wat ik heb gedaan?

Het gesprek met de succesvolle headhunter is onthutsend. Hij is eerlijk en helder. Hij draagt een chic geruit colbertje met een geel-groen pochetje en een gebleekte spijkerbroek met een stoere cowboyachtige riem die sluit met een enorme zilveren gesp die tegen de onderkant van zijn net te bolle buik drukt. Terwijl hij praat, hangt hij licht achterover in zijn bureaustoel.

Ik ben gespannen. Ik heb voor het eerst sinds maanden een jasje en een mooi, licht gekleurd overhemd aan. Ik draag de manchetknopen met het fotootje van mijn dochters erop. Ze lachen me bemoedigend toe: Kom op, pap.

De headhunter zucht en buigt naar voren. Ik buig iets naar achter. Hij kijkt me verontschuldigend aan. Ik ben waarschijnlijk een aardige en intelligente man, maar ik maak geen schijn van kans. Nu niet en wellicht nooit niet. Het is natuurlijk ook vreselijk wat ik heb gedaan. Als hij me zo ziet zitten en hoort, snapt hij het niet. Waarom? Waarom heb ik het gedaan? Niemand zal mij willen aannemen. Niemand zal durven, wat ik misschien ook te bieden heb. Het is hard, maar het is niet anders. Er is geen plek meer voor mij in de maatschappij. Hij heeft de kranten gelezen en weet wat mensen over me zeggen. Ik zal me gedeisd moeten houden. 'Heb je het al gehoord? Stapel werkt nu bij x.' Niemand wil met mij geassocieerd worden. Hij zegt dat hij eerlijk moet zijn omdat ik er anders ook niets aan heb.

Ik knik. Hij heeft gelijk. Ik ben hem dankbaar dat hij zijn intuïties zo ongecensureerd met me deelt. Ik moet zo lang moge-

lijk uit de schijnwerpers blijven. Ik moet niets doen wat de aandacht op mij vestigt, want dan word ik onherroepelijk weer keihard neergesabeld en platgestampt. Ik moet mezelf in het donker bewaren totdat dit over is. In een weckpot op een stoffige plank in een hoek van de kelder. Totdat iedereen me vergeten is.

Waar rook is, is vuur, ook als het vuur allang gedoofd is en ook als het te vroeg of ten onrechte is aangestoken. 'Heeft die Diederik Stapel niet miljoenen aan onderzoeksgeld in zijn zak gestoken? Nee? Dat las ik anders wel ergens in de krant. Dat staat er echt niet zomaar hoor.'

Als je een stuk in de krant of een artikel op internet leest met als kop 'Shakira gebruikt geen marihuana' waarin uitgebreid wordt verteld dat de geruchten dat de zangeres wekelijks marihuanasessies houdt met haar vriendinnen ongegrond blijken te zijn en onderdeel waren van een 1 aprilgrap van een groep studenten die wilden onderzoeken hoe snel sensationeel nieuws zich verspreidt, is de kans groot dat de (onware) Shakira-marihuana-link zich toch ergens in je geheugen heeft vastgezet en uiteindelijk weer boven zal komen drijven. Shakira? Was die niet aan de drugs? Dit soort onbedoelde insinuatie-effecten ontstaat doordat het menselijk brein moeite heeft met het opslaan van ontkenningen. In onze mediagenieke samenleving kan dat verstrekken gevolgen hebben. Is president Obama een zenuwpees die nergens is zonder zijn autocue? U2's Bono is geen jaloerse seksmaniak. Barbra Streisand is niet dood. Toen president Richard Nixon ten tijde van de Watergate-affaire meende te moeten verklaren '*I am not a crook*', was zijn lot bezegeld. Waarom ontkennen wat niet waar is?

Elke negatie suggereert de mogelijke waarheid van wat ontkend moet worden, omdat de kernassociatie (*I-crook*) pas ontkend kan worden (*I-crook-not*) nádat ze is begrepen en is geregistreerd. Om een ontkenning te begrijpen moet je ten eerste snappen wat er ontkend wordt. Om te begrijpen wat het betekent dat Shakira geen drugs gebruikt, moet je je éérst kunnen voorstellen wat het betekent als Shakira wel drugs gebruikt. Als iemand tegen je zegt: 'dit is geen appel', kun je je alleen een

voorstelling maken van wat er bedoeld wordt als je in je geheugen eerst een plaatje van een appel oproept, waar je dan vervolgens als het ware een streep doorheen haalt: van appel naar **appel**.

Om een ontkenning op te slaan, heb je dus meestal eerst een bevestiging nodig. Voor het menselijk geheugen is 'niets' echt iets anders dan 'niet iets'. Ontkenningen zijn daarom vaak bijgedachten. Hetzelfde geldt voor nuanceringen. 'Hij heeft fouten gemaakt in zijn werk, maar hij is niet een fout persoon die nooit meer iets goed kan doen' is ingewikkeld en genuanceerd, en daarom is de kans groot dat deze informatie op den duur verwordt tot: 'Hij is een fout mens.'

Het geheugen heeft het te druk en moet te veel informatie verstouwen en onthouden om relativerende bijgedachten en nuanceringen een plaats te kunnen geven. Op de lange termijn vallen de kleuringen van ingewonnen informatie weg en raken nuanceringen uitgewist. Op den duur blijft alleen het kernidee van de informatie over. De ontkenning van een appel wordt een herinnering aan een appel, het marihuanagerucht wordt Shakira-gebruikt-drugs, Nixon is een oplichter, en de hoogleraar die sjoemelde met onderzoeksgegevens is een pathologische leugenaar die alles en iedereen, zijn hele leven, al zijn kennis en kunde bij elkaar heeft gefantaseerd. 'En was hij niet verslaafd aan drugs, aan cocaïne en lsd? Dat stond ook ergens in dat boek dat hij heeft geschreven (Waarom eigenlijk? Had hij geld nodig? Wilde hij zijn straatje schoonvegen?). Ik hoorde trouwens dat hij een neef is van Nick Leeson.'

Waarom waren de reacties op mijn wetenschappelijke ontsporing zo veelvuldig? Omdat ik lange tijd niet alleen met data had gesjoemeld, maar hele onderzoeken bij elkaar had gefantaseerd, en omdat ik studenten en collega's die te goeder trouw waren in mijn illusies had meegenomen en eindeloos had voorgelogen en bedrogen. Omdat het vreselijk was wat ik had gedaan. Duidelijk.

Maar waarom waren de reacties zo emotioneel en duurden ze zo lang? Waarom besloot de onderzoekscommissie in haar tus-

senrapport zo uitgebreid in te gaan op mijn (vreselijke) karakter en werd Stapelgate een regelrechte mediahype die eindeloos leek te duren? Waarom stond mijn affaire dagen-, wekenlang met vette letters, megagrote foto's, vele columns en tientallen commentaren in de krant, verschenen er discussies, fora, blogs en Twitter-topics op internet, en stonden journalisten, fotografen en televisieploegen om de zoveel tijd bij ons in de tuin? Omdat men mijn fraude verbijsterend vond.

Maar waar kwam die verbijstering vandaan? Was men verbijsterd omdat mijn gedrag monsterlijk en vreemd was, of juist omdat het zo menselijk en herkenbaar was? Ik werd in de media bekogeld en gebombardeerd, maar waar gooide men eigenlijk mee? Met stenen? Met rotte tomaten en eieren? Of waren de projectielen die ik naar mijn kop kreeg geslingerd vooral... projectielen, projecties? Eiste Stapelgate niet vooral zo veel aandacht op omdat mensen in mijn wangedrag hun eigen roekeloosheid, scoringsdrift, onzekerheid, nihilisme, verlangen naar antwoorden en houvast herkenden? Was het echt zo bizar wat ik had gedaan? Ja, natuurlijk! Het was verbijsterend! Maar verwees mijn wangedrag misschien ook niet naar iets wat heel menselijk en herkenbaar was? Was ik niet gewoon een projectiescherm? Waren die mediabombardementen niet vooral zo intensief omdat het pogingen waren om de spiegels van herkenning die omhoog waren geklapt aan gruzelementen te slaan? Werd Stapelgate niet vooral een mediahype omdat het een uitvergroete weerkaatsing was van herkenbare menselijke angsten en dromen?

Misschien. Wie zal het zeggen? De anderen, die hun angsten en dromen herkennen?

Maar misschien was het oneindig veel banaler: de nieuwsredacties hadden foto's van mij liggen, ik zat in het archief. En ik deed geinig, 'makkelijk uit te leggen' onderzoek naar alledaagse dingen. En ik zag eruit als een arrogante betweter. Ik was makkelijk en lekker nieuws. Ruim een jaar lang.

Een jaar lang? Waarom? Omdat de universiteit en de onderzoekscommissie de pers steeds weer voedden met nieuwe informatie. Lopende het onderzoek. Optredens op de radio van de rector waarin ingegaan wordt op mijn persoonlijkheid. Uit-

spraken in de kranten van leden van de onderzoekscommissie. Maandelijksse nieuwtjes op een speciaal daarvoor in het leven geroepen website. Lopende het onderzoek. Optredens over Stapelgate op congressen en bijeenkomsten van service clubs, lopende het onderzoek.

Liegen, frauderen, data bij elkaar fantaseren mag niet en is onvergeeflijk, vooral als je anderen in je fantasieën meesleept. En vooral als onduidelijk is voor welk groter belang die leugens zijn ingezet. Liegen om geld, om levens te redden, om de dood af te wenden is begrijpelijk en in sommige gevallen zelfs heldhaftig. Alles is toegestaan in tijden van liefde en oorlog. Maar wie of wat had ik met mijn leugens gered? Wie had ik een dienst bewezen met mijn gegoochel en gesjoemel? Wie anders dan mezelf? Uiteindelijk ging het om mezelf. En ik sleepte anderen mee zodat ze van me zouden gaan houden en tegen me op zouden gaan kijken. Er was geen militair-politiek-industrieel complex dat mij richting welgevallige resultaten dwong. Het ging niet om politiek, patenten, poeders en pillen, om concurrentievoordeel of andere grote financiële belangen. Het ging om zuiver wetenschappelijk onderzoek. En dan is gesjoemel met data, op wat voor wijze dan ook, extra onbegrijpelijk. Ik wilde de wereld mooier maken en daarmee applaus scoren. Ik wilde voor God spelen en lof oogsten. Kijk eens hoe mooi de wereld is. Kijk eens hoe prachtig alles in elkaar steekt.

De maatschappij geeft wetenschappers geld, zodat ze in alle vrijheid hun werk kunnen doen. De verwachtingen wat betreft transparantie en integriteit zijn dan ook hooggespannen. De maatschappij investeert in de wetenschap en vertrouwt erop dat wetenschappers hun uiterste best doen om... om wetenschap te bedrijven, wat dat ook moge betekenen. Als je dat vertrouwen schaadt, zit je heel erg fout. Dat is wat de wetenschap misschien zo uitzonderlijk maakt vergeleken met andere instituten in de maatschappij: de maatschappij heeft torenhoge verwachtingen wat betreft de waardevrijheid en belangeloosheid van de wetenschap. Misschien meer dan van andere maatschappelijke instituten, verwachten mensen van de wetenschap dat

die te allen tijde schone handen heeft en houdt. Inhalige bankiers die voordat ze de wereld in een diepe crisis storten, eerst nog even hun miljoenenbonussen veiligstellen? Heel erg, maar had je anders verwacht? Politici die overal toe bereid zijn zolang het maar hun herverkiezing veiligstelt? Heel erg, maar eigenlijk ook wel logisch. Medici die behandelingen in zo veel mogelijk kleine eenheden opdelen om nog rijker te worden? Heel erg, maar het systeem vraagt erom. Politie mannen die steekpenningen aannemen? Heel erg, maar de druk is enorm. Priesters die kleine kinderen seksueel misbruiken? Heel erg, maar het gaat om zo veel priesters dat het heel moeilijk is om het kwaad een gezicht te geven en één kindermisbruikende priester als de grote zondebok naar voren te schuiven en in de media te stenigen en te tuchtigen. En trouwens, we wisten toch allang dat de Kerk een verrot instituut is en het celibaat een onmenselijke opgave?

De wetenschap is heiliger dan de Kerk. De wetenschap moet een maatschappelijk anker zijn waar iedereen van op aan kan. We investeren in de wetenschap, zodat we onszelf en de wereld waarin we leven beter kunnen beschrijven, begrijpen en voorstellen. We sluiten wetenschappers op in ivoren torens waar ze fijn kunnen denken, kijken, luisteren, voelen, observeren, bestuderen en experimenteren, in de hoop dat ze ooit – misschien niet allemaal, maar toch – naar buiten komen met een waarachtig 'Eureka!' En hopelijk kunnen we daar dan wat mee.

En daar loopt de theorie spaak. Het is even verdrietig als een waarheid als een koe, maar helaas is ook de wetenschap natuurlijk niet waarde vrij en belangeloos. Juist omdat de maatschappij zulke hoge verwachtingen heeft van de wetenschap – misschien zelfs hogere verwachtingen dan van de Kerk of van de politiek – staat er in de wetenschap veel op het spel. De maatschappij verwacht steeds vaker en steeds explicieter en met steeds meer ongeduld *return on investment*. Wetenschap is een bedrijf waar kennis moet worden geproduceerd die ertoe doet. Net als elke andere bedrijfstak is de wetenschap politiek: het gaat om wat belangrijk is, om welke kennis het best het belang van de samenleving dient en dus investeringen verdient, en welke kennis ónbelangrijk is en vooral moet verdwijnen. Weten-

schap is een belangenstrijd. Wetenschappers verdedigen hun belangen, hun onderzoeksonderwerp, hun inzichten, hun theorieën met zwaard en paard tegen andere wetenschappers. Ze zijn allemaal met elkaar in competitie om voor zo min mogelijk geld in een zo kort mogelijke tijd zo veel mogelijk kennis te produceren, en op alle mogelijke manieren proberen ze dit doel te bereiken. Ze gaan allianties aan met het bedrijfsleven, begeven zich op de commerciële onderzoeksmarkt en proberen patenten, octrooien, publicaties, proefschriften, subsidies en prijzen te scoren. Wetenschap is net een bedrijf en wetenschappers zijn net mensen.

Maar doet dat ertoe? Is mijn wetenschappelijke ontsporing minder erg als ik constateer dat wetenschappers net mensen zijn? Maakt dat mijn gesjoemel minder fout? Is mijn fraude minder erg als ik opmerk dat het competitieve, output-gedreven karakter van het moderne wetenschappelijke bedrijf in vele opzichten niet veel verschilt van andere, commerciële, politieke en maatschappelijke organisaties?

Nee, het maakt het niet minder erg. Maar misschien verklaart het de massamediale schokgolf die mijn fraude heeft veroorzaakt, omdat het suggereert dat de wetenschap (minstens) twee gezichten heeft: dat van het heilige bastion boven op de berg waar hogepriesters in lange gewaden de waarheid bezingen, en dat van de modderpoel beneden in het dal waar gewone mensen kreunend en steunend, schrapend en gravend, op zoek zijn naar iets van waarde en belang. Door mijn wangedrag is het aardse geploeter in de modder op de voorgrond komen te staan en het heilige bezinzen van de waarheid naar de achtergrond gedrongen. Mijn fraude heeft op pijnlijke wijze duidelijk gemaakt dat het voor sommigen (in elk geval voor mij) onmogelijk is om tegelijkertijd heel schoon de waarheid te bezingen en in de modder te wroeten, en dat de zogenaamd schone waarheid vaak heel vies en modderig is.

Met mijn wetenschappelijke gesjoemel heb ik het vertrouwen geschonden dat de maatschappij in het algemeen en de wetenschap in het bijzonder in mij hadden gesteld en heb ik de sluier van heiligheid die de wetenschap doorgaans omgeeft weggetrokken. Mijn wangedrag openbaarde dat in die in een toga gehulde hooggeleerde heer een onoprechte rommelaar schuilging en sug-

gereerde daarmee dat de heilige status die in de maatschappij aan de wetenschap wordt toegekend hier en daar wellicht op drijfzand is gebaseerd. Is er dan niets meer heilig?

Nee, hier op aarde is niets meer heilig. Heiligheid op aarde is per definitie een onmogelijkheid. Heiligheid is voor de hemel. Als je op aarde op zoek gaat naar heiligheid, is schijnheiligheid het beste wat je kunt vinden. Op aarde wonen mensen, en mensen maken fouten. Hoezeer we ook hopen dat rechters, dokters, dominees en wetenschappers heilig zijn – helaas, het zijn allemaal mensen. Hoezeer we ook verlangen naar robuuste ankers die ons houvast bieden in ons gevecht tegen de onpeilbare leegte en absurditeit van het bestaan – helaas, ze zijn er niet. We kunnen ons vastklampen aan de illusie van heiligheid, maar dan houden we onszelf voor de gek. Rechters zijn niet blind, dokters zijn ondernemers, priesters hebben verlangens, journalisten hebben verkooptargets en wetenschappers hebben belangen. Wetenschappers hebben belangen en soms kunnen ze daar niet goed mee omgaan. Het is van een droevige eenvoud. Het is van een aardse, ontvullende, ontheiligende eenvoud. *Nothing is sacred anymore*. Nooit geweest ook.

Ik ben een wetenschapper, maar vooral een mens, die door een toxische interactie van persoon en omgeving, door een ongekende combinatie van scoringsdrift, faalangst, een onverzadigbaar verlangen naar elegante oplossingen en de eeuwige wens om de wereld voor zichzelf en anderen mooier en overzichtelijker te maken en zinvolheid te creëren waar die leek te ontbreken, verkeerd afsloeg en voorgoed verdwaalde. Misschien, zo droom ik wel eens, was de massamediale aandacht voor die dwaaltocht vooral zo intens omdat ik er de boven alle twijfel verheven wetenschap niet alleen verdrietige, maar ook menselijke trekjes mee heb gegeven. Ben ik een monster of ben ik een mens?

Ik heb een eind gefietst. Ik moest er even uit. De paden op, de lanen in. Over de Brabantse velden en wegen, duinen en bossen.

Als ik thuiskom hangt er een plastic zak aan de deur met een briefje van de overburen. Vers gebakken vis, zodat we iets lekkers hebben vanavond. Een week later staat er een lekkere fles wijn voor de deur van bezorgde vrienden die verderop in de stad wonen en ons eens wilden verwennen. Een vriendin die een aantal jaren geleden ook naar Brabant is verhuisd komt langs met chocolaatjes. Ze had haar oude vader gesproken die lang geleden een vooraanstaand hoogleraar was. Vroeger had je ook wel eens fraude, had hij haar verteld, maar toen werd dat streng, maar intern opgelost zodat de desbetreffende scheveschaatsrijder nog een toekomst had.

Er wordt goed voor ons gezorgd en veel aan ons gedacht. Elke week word ik opgezocht door trouwe makkers die met me uit wandelen gaan, een kop koffie met me drinken en in de gaten houden dat ik niet stiekem verder wegzak. En op het aanrecht staat een grote zilverkleurige schaal met alle kaarten en brieven die we hebben ontvangen van familie, vrienden en kennissen die ons een hart onder de riem willen steken.

‘Dat is de schaal met goede mensen,’ zegt mijn oudste dochter.

Ik til haar op en geef haar een dikke, langdurige knuffel. Ik probeer de warmte die ze uitstraalt op te vangen en in me op te nemen.

In tijden van crisis raakt alles hel verlicht. Wanneer regels en procedures wegvallen en niets meer vanzelf gaat, worden mensen teruggeworpen op hun meest basale intuïties en instinctieve responsen. Ik ben ontmaskerd en sta in het harde witte licht van grote studiolampen naakt op het schavot, midden op het plein. Maar wanneer ik de rotte tomaten en eieren uit mijn ogen wrijf en het pek en de veren van me af probeer te slaan, zie ik dat diezelfde lampen ook een helwit licht schijnen op het publiek dat staat te kijken en de mensen die zich om me heen hebben verzameld. Ook zij zijn naakt en kunnen in deze vreemde, bizarre situatie in eerste instantie niets anders doen dan wat hun intuïtie hun ingeeft. Ook zij staan in hun blootje, omdat het onduidelijk is welke regels en procedures van toepassing zijn.

Ook zij staan in de schijnwerpers, omdat ze moeten reageren op iets wat onbekend en nieuw lijkt te zijn. Wie gooit de eerste steen? Wie gaat op zoek naar rotte eieren? Wie wacht af tot al het stof is neergedaald? Wie kijkt om zich heen? Wie kijkt weg? Wie kijkt naar zichzelf? Wie sluit zijn ogen? Wie neemt verantwoordelijkheid en onderneemt actie?

In eerste instantie zijn er drie soorten reacties. Ten eerste zijn er mensen die het verschrikkelijk vinden wat ik heb gedaan en die me een vreselijke man vinden. Voor hen vallen daad en dader samen, en hoef ik niet op enige compassie te rekenen. Hun intuïtie valt samen met hun oordeel, en hoe lang ze er ook over nadenken, dat zal niet veranderen. Dat is een heel grote groep.

Ten tweede zijn er reacties waarin een poging wordt gedaan om daad (slecht) en dader (misschien niet geheel slecht) te scheiden. Dit type reacties kent een onmiddellijke, intuïtieve component en een gecontroleerde, meer bewuste component, en valt in twee soorten uit elkaar. Voor het gemak en de broodnodige verbeelding denk ik dat deze twee reacties het best te kenschetsen zijn als een typisch 'protestantse' en een typisch 'katholieke' reactie. Ook al is de uitkomst van deze twee reacties hetzelfde (daad slecht, dader niet), er is een belangrijk verschil in de volgorde van de onmiddellijke, intuïtieve reactie en de latere, meer gecontroleerde reactie die tot deze uitkomst leidt. Bij de protestantse reactie is het de intuïtie 'het is heel fout wat hij heeft gedaan' die wordt gevolgd door de nuancering 'maar het is een aardige man'. De katholieke reactie is net even anders. Daar is het de intuïtie 'het is een aardige man' die genuanceerd wordt door 'maar het is heel fout wat hij heeft gedaan'. Per saldo zijn de protestantse en de katholieke reactie eender (fout gedrag, aardige man), maar in de protestantse reactie is de slechtheid van de fout leidend, terwijl in de katholieke respons de goedheid van de mens leidend is. In de protestantse reactie staat het goede dus iets minder centraal dan in de katholieke reactie. En omdat geloof in de goedheid van de dader ('Hij is niet door en door slecht') en in de verbeterbaarheid van menselijk gedrag ('Hij heeft zijn lesjes geleerd', 'eens een dief betekent niet altijd

een dief') belangrijke voorwaarden zijn voor succesvol vergeven en verzoenen, is het waarschijnlijker dat vergeving volgt op zogenoemde katholieke reacties dan op zogenoemde protestantse reacties – en daarom heten ze ook zo.

Een Amerikaanse collega stuurt me een bezorgd e-mailbericht. Ze is geschrokken en vindt het vreselijk wat ik heb gedaan, maar ze kan zich het wel voorstellen. We vechten allemaal tegen de drang om de zaken af en toe net wat mooier voor te stellen dan ze zijn. Iedereen laat wel eens dingen weg of doet aan selectief oppoetsen. De druk is groot en we moeten de hypotheek kunnen betalen en we willen dat onze kinderen op goede scholen terechtkomen en een zorgeloos leven kunnen leiden. Is het daarmee goed te praten wat ik heb gedaan? Nee, natuurlijk niet, maar dat maakt mij niet tot een slecht mens, mailt ze me. Integendeel – *'love the sinner, hate the sin'*.

Ze vertelt dat ze me heeft onderworpen aan haar *elevator test*. Ze stelde zich voor met wie ze liever in een lift zou staan: met mij, een ontspoorde dromer die op een naïeve wijze weigerde goed na te denken over de consequenties van zijn gedrag en daarmee een ravage aanrichtte, maar verder gewoon aardig is, een goede vader probeert te zijn en volgens haar niemand pijn wilde doen, óf met iemand uit de categorie collega's die misschien net iets zorgvuldiger met hun onderzoeksgegevens omgaan, maar die zelden thuis zijn, zich op congressen niet kunnen inhouden en aan de lopende band hun nietsvermoedende vrouw bedriegen. Ze staat liever met iemand in een lift die professioneel ontspoord is, maar persoonlijk nog redelijk in elkaar steekt, dan met iemand die professioneel in orde lijkt te zijn, maar van zijn persoonlijk leven een immorele bende maakt.

Het is begin september 2011. De bom is net gebarsten. De eerste berichten waarin mijn fraude breed wordt uitgemeten zijn net verschenen. Grote foto's in de krant en op de televisie.

Het is feest. Het is een prachtige herfstzondag en onze oudste dochter viert haar twaalfde verjaardag. We hebben stoelen buiten in de tuin gezet en in de keuken staan hapjes, chips en drank-

jes. De vriendjes en vriendinnetjes van mijn dochter zijn er al. Sommigen rennen speels door de tuin, anderen liggen zichtbaar puberaal in het gras. Onze dochter wil haar ogen sluiten voor wat ons allemaal te wachten staat en het liefst doet ze alsof er niets aan de hand is.

Langzaam stromen onze vrienden en vriendinnen, burens en familie binnen. Het is drukker dan voorgaande jaren. De stemming is bedrukt, maar we maken er wat van. Er staat een olifant in de kamer, maar mijn dochter is jarig. Het leven moet gevierd worden, wat er ook gebeurt. Een van onze vrienden heeft net een gemeen soort kanker overleefd en omhelst me bij binnenkomst innig. Even later, als ik in de garage op zoek ben naar koud bier, staat hij in zijn eentje tussen de was, de oude schoenen, de verblikken en de gereedschapskist hard te huilen. Ik kijk hem verontschuldigend aan. 'Ik snap het ook niet.'

Nog steeds niet eigenlijk.

Als ik me even later in een hoekje van de tuin heb teruggetrokken en probeer te genieten van de kinderen, die zich nu allemaal op het gras hebben verzameld en druk gebarend spannende plannen maken voor het schooljaar dat net van start is gegaan, voel ik opeens een warme hand op mijn schouder. Ik draai me om.

Het is een vriend van wie ik weet dat hij altijd bij me in de buurt zal blijven. In zijn rechterhand heeft hij een sigaret, in zijn linkerhand een flesje bier.

'Je bent een lul, maar je bent geen klootzak.'

Ik geloof dat ik begrijp wat hij bedoelt, maar zeker weten doe ik het niet.

'Je hebt er een potje van gemaakt. Je hebt het vertrouwen van je collega's geschonden. Je hebt je talenten te grabbel gegoooid. Al die onderzoeken, al die ideeën en inzichten – allemaal voor niks. Wat een verspilling.'

Hij neemt een trek van zijn sigaret en daarna een flinke teug van zijn bierflesje, kijkt me doordringend aan en zegt vervolgens, elk woord langzaam bezwerend uitsprekend: 'Maar je be-langrijkste onderzoek begint nu.'

10

HET IS BIJNA PASEN. Mijn moeder staat in de keuken het eten te bereiden. Ik zit aan de eettafel mijn huiswerk te maken. Algebra, Franse werkwoordvervoegingen en de Russische Revolutie. Het liefst zit ik boven op mijn kamer en maak ik mijn huiswerk in alle stilte en eenzaamheid, maar vandaag zijn mijn moeder en ik alleen thuis en wil ik zo dicht mogelijk bij haar in de buurt zijn. Mijn vader is op zakenreis naar het buitenland. De keukendeur staat open en af en toe drijft een stroom lauwe lentelucht vertwijfeld naar binnen. Het is zo'n overgangsdag waarop de natuur niet goed weet of het al lente is en het uitbundige groeien en bloeien kan beginnen, of nog net winter en je je beter nog even gedeisd kunt houden. Op straat lopen sommige mensen al optimistisch in blouse, t-shirt of korte rok, terwijl de meesten hun huis vanmorgen in de vroege lentekou nog met een lekkere lange broek en een dikke winterjas hebben verlaten.

In de nacht van 25 oktober 1917 begon de opstand van de bolsjewieken. Het startsein van deze massale revolte, die de geschiedenisboeken in zou gaan als 'de Oktoberrevolutie', werd gegeven door een schot van pantserkruiser Aurora op het paleis van de tsaar.

Het is moeilijk leren met muziek aan, maar mijn moeder luistert terwijl ze aan het werk is graag naar Hilversum 4, de radiozender voor klassieke muziek. Ik probeer mijn oren af te sluiten en mijn hoofd bij mijn huiswerk te houden. Ik probeer me voor te stellen hoe dat ging, zo'n revolutie. Lenin en Trotski

die bevlogen redevoeringen houden voor de veranderingsgezinde, naar vrijheid snakkende bevolking. Woedende arbeiders en stoere intellectuelen die met oude geweren en houten stokken de tsaristische paleizen bestormen en met grote rode vlaggen door de stad rennen. Zoiets? Rusland in het begin van de twintigste eeuw. Een volk dat langzaam opstaat, zich verzamelt en organiseert, en als een niet te stoppen kracht het oude regime omverwerpt. Grote idealen, alles moet anders, grote maatschappelijke hervormingen, wereldrevolutie, ruzie, totale chaos.

Ik ben in gedachten ergens op het weidse Russische platteland, terwijl in Petrograd de revolutie woedt. Ik sta midden in een gigantisch, langzaam wuivend graanveld. Ik ben alleen, maar in de verte zie ik een imposante witte boerderij waar wagens met grote zakken graan af en aan rijden. Alles voltrekt zich met hetzelfde landerige, rustgevendende ritme: het ruisende graan, de rijdende wagens, de sjouwende landarbeiders. Terwijl ik naar de plaatjes in mijn geschiedenisboek kijk, dommel ik steeds verder weg. Bolsjewieken, mensjewieken, rode Russen, witte Russen, de zwarte garde, de groene garde. Totdat ik merk dat mijn deinnende fantasieën en repeterende gedachten al een tijdje worden begeleid door langzaam golvende klassieke muziek. Ik kijk naar de boekenkast waar de stereo-installatie staat en probeer aandachtiger te luisteren. De radio speelt Bach en trekt me weg uit de Russische Revolutie, tilt me op uit mijn geschiedenisboek.

Ik ben een jonge puber en luister het liefst naar The Specials en Pink Floyd, maar dit is van een geheel andere orde. Ik kan mijn ogen niet van het stereomeubel in de boekenkast afhouden. Zoiets heb ik nog nooit gehoord. Het is alsof er een engel op aarde is neergedaald om droevig maar vergevingsgezind te zingen over het leed en het verdriet dat zij hier aantreft. Ik weet niet precies wat ze zingt – ik ben niet zo goed in Duits –, maar deze door viool, altviool en cello begeleide vrouwenstem raakt me en ontroert me. Het is alsof alles even stilstaat, alsof de Russische Revolutie, de Franse werkwoordsvormen en de algebraïsche vergelijkingen er even niet meer toe doen, alsof de chaos in mijn op volle toeren draaiende puberbrein even tot stilstand

is gekomen en de tijd even – heel even maar – verbiddelijk, barmhartig en tandeloos lijkt te willen zijn.

Ik kijk de woonkamer in terwijl de muziek langzaam voortdeint. De open haard, de televisie, het dikke tapijt met daarop de leren vierzitsbank: alles straalt rust uit. Ik draai me om en kijk naar mijn moeder in de keuken. Mijn lieve, altijd denkende, peinzende, piekerende moeder. Ik voel me thuis. Alles staat op pauze. Ze beweegt niet. Ze heeft een rood-wit gestreept schort aan en staat aardappelen te schillen, maar dat kan ik niet zien. Ik kijk naar haar rug. Ze staat doodstil en is prachtig uitgelicht door de stralen van de lage lentezon die door het keukenraam naar binnen vallen. Zij houdt haar hoofd scheef. Ook zij luistert in betovering en wil dat de stilte alleen maar wordt opgevuld en het stilstaan alleen maar in beweging wordt gebracht door het voorzichtig golvende '*Erbarme dich*' dat uit de luidsprekers rolt.

Ik wilde niet meer. De zelfhaat zat te diep. Doorgaan was zinloos. Wat moet je nog met je leven als je er zo'n puinhoop van hebt gemaakt dat je jezelf alleen nog maar verwijten kunt maken? Hoe kon ik ooit nog repareren wat ik allemaal kapot had gemaakt? Ik was met mijn zonden op mijn rug de stadspoorten uit gezet en de woestijn in gestuurd en had niet het gevoel dat terugkeren en weer aankloppen ooit tot de mogelijkheden zou behoren. Voorgoed verdwijnen leek het allerbeste. Op een zaterdagochtend nestelde dit eenvoudige en heldere inzicht zich in mijn hoofd, om daar vervolgens maandenlang hardnekkig te blijven zitten. Ik wilde niet meer en ik kon niet meer en ik hoefde niet meer.

We sliepen bij vrienden in het midden van het land in een poging om wat afleiding te vinden. Een dag eerder had ik het oktobertussenrapport van de onderzoekscommissie gelezen. Ik lag nog in ons logeerbed op zolder, terwijl de rest allang wakker was. Ze hadden uitgebreid ontbeten en koffiegedronken, en waren nu aan het opruimen. Het was allang middag. Ik moest eruit. Af en toe kwam mijn vrouw naar boven om voorzichtig te vragen of ik me niet eens zou aankleden en naar beneden wilde komen.

Maar opstaan zou volhouden en verder leven betekenen en dat wilde ik niet. Zolang ik bleef liggen, had ik de tijd in mijn greep en hoefde ik niets te doen. Ik hoefde nog even niets te beslissen. Ik kon het nog even voor me uit duwen. Zolang ik bleef liggen, hoefde ik niet te gaan douchen of uit het raam te springen. Zolang ik bleef liggen, hoefde ik geen lef te tonen door mezelf juist wel of juist niet mijn adem te benemen. Ik hoefde niet stoer en sterk te zijn of me groot te houden. Ik voelde me zwak en slap. Ik wilde van alles – vooral mezelf ter aarde storten of ophangen – maar ik durfde niet. Zelfs daar was ik te slap voor. Ik haatte mezelf.

Af en toe kwamen de kinderen naar boven om te kijken of ik nog sliep. Ze maakten zich zorgen. Vroeger was ik altijd als eerste uit bed, maar dat was lang geleden. Toen ik niet meer deed alsof ik sliep en rechtop in bed ging zitten, sprong mijn jongste dochter op bed en drukte zich tegen me aan. De oudste bleef in de deuropening staan. Ik vond dat ik het tegen hen moest zeggen. Ze moesten weten dat het leven zonder mij misschien wel veel fijner zou zijn. Geen boze mensen meer, geen teleurstellingen meer, geen gevaar, geen onzekerheid. Ik moest het hun vertellen. Het zou zoveel beter en rustiger en gezelliger zijn als ik er niet meer was. Geen leugens meer, geen gestress meer en nooit meer gedoe. Ik schoof de dekens opzij, stapte uit bed en ging diep voorovergebogen op de stoel naast het zolderraam zitten. Mijn jongste dochter kwam me achterna en ging naast me staan. Ze legde een hand op mijn hoofd en woelde voorzichtig door mijn haar. Haar oudere zus ging op de rand van het bed zitten en keek me vragend aan. Ik wilde hun van alles zeggen, maar ik kon het niet. Mijn hoofd stond op ontploffen. Het zou niet lang meer duren of alles barstte uit elkaar. Ik ging wat naar achteren zitten, schoof de kleren die ik de vorige avond op de stoel had gelegd opzij en nam mijn jongste dochter op schoot. Ze krulde zich tegen me aan en klampte zich aan me vast. En terwijl ik beurtelings keek naar het kleine, warme lichaam van mijn jongste dochter en naar het mooie, wijs vragende gezicht van mijn oudste dochter, vertelde ik hun dat het beter was als ik er niet meer zou zijn, dat ik niet goed meer voor hen kon zorgen, dat ik niet meer verder kon leven, dat het niet goed was zo

en dat we afscheid van elkaar moesten nemen en dat ik hun moest vragen om sterk te zijn en goed voor elkaar te zorgen en lief voor mama te zijn als ik er niet meer was.

Ze keken me vragend, niet-begrijpend aan toen ik het zei. Ze snapten het niet en ik kon het hun niet uitleggen. Ik kon het niet uitleggen omdat ze me zo stevig vasthielden. En daarom schrijf ik dit.

Een paar dagen later zwemwaad ik met mijn broer door een groot complex met thermische baden in Boedapest. Mijn hoofd draait nog altijd overuren en is nog steeds in de ban van voorgoed afscheid nemen, maar ik durf het niet. Ik moet een manier zien te bedenken die het makkelijker maakt, maar iets onbeñoembaars houdt me tegen. Mijn creativiteit laat me in de steek. Ik kan niets beters verzinnen dan uit het raam stappen, voor de trein springen of mezelf ophangen, maar dat vergt allemaal een soort lef dat ik niet in mezelf kan aanspreken. Ik snap het niet. Ik wil niets liever dan oplossen en voorgoed verdwijnen, maar ik kan mezelf nergens toe brengen. Ik ben verdoofd en versteend, al jaren. Ik ben tot niets echts meer in staat. Ik ben een slappeling.

Het is laat op de middag. Het begint donker te worden. In het midden van het bad met extra warm water waar we nu doorheen lopen staat een grote neoclassicistische fontein.

Mijn broer woont al jaren in deze met vergane pracht en praal gevulde wereldstad. Hij is een stuk ouder geworden dan de laatste keer dat ik hem in zwembroek zag, maar nog steeds heeft hij die scherpe, jongensachtige, altijd nieuwsgierige blik. En een grote neus. Hij kijkt me af en toe zoekend aan en blijft bij me in de buurt. Hij is bezorgd. Hij is gebeld en hij heeft gehoord dat het zolderraam wijd openstond. Af en toe sla ik een arm om hem heen en leg ik mijn hoofd op zijn schouder. Het is druk. Je kunt hier makkelijk verdwalen. Ik pak zijn hand.

De oudere Hongaren hebben verweerde, donkere gezichten en zitten aan marmeren tafeltjes in het water te schaken. De jongeren hebben heftige tatoeages en neus- en navelpiercings, en

kunnen nauwelijks van elkaar afblijven.

De voorheen aristocratische baden zijn heerlijk warm. Ik drijf als een grote, verdoofde zeeleeuw rond en probeer te ontspannen. De lucht boven het water is gevuld met grote dampwolken, waarop de lantaarnpalen die langs het bad staan opgesteld gele vlekken projecteren. Ik dompel mezelf onder en probeer zo lang mogelijk beneden te blijven. Ik doe mijn ogen dicht en hoor alleen maar het lome gebonk van de motor van de fontein. Naar adem happend kom ik weer boven. Ik ga op mijn rug liggen en haak mijn voeten onder de ronde reling die het bad op waterhoogte omzoomt. Mijn blauwe zwembroek bolt een beetje op van de lucht die vrijkomt. Mijn oren liggen onder water, mijn ogen, neus en mond niet. Omringd door vochtige mist kijk ik omhoog naar de Hongaarse wolken.

De avond valt, ik blijf liggen. Zo lang ik kan, blijf ik drijven en probeer ik oceanisch te schommelen in dit veilige, warme water. Ik blijf liggen totdat iedereen weg is, de lichten uitgaan, de fontein stilvalt en alles rustig wordt. Ik blijf liggen totdat mijn broer me uit het water optilt, afdroogt, en voor eeuwig en altijd in bed legt.

Vroeger wilde ik dat het leven meer als een film was. Ik vond alles maar saai en verlangde naar drama, spanning en tragiek. Ik keek met jaloerse bewondering naar Franse en Italiaanse films waarin mensen op de rand van een gekte, een crisis of de samenleving leefden en toch nog in staat waren intens lief te hebben of elkaar vol passie de huid vol te schelden en de hersens in te slaan. Dat wilde ik ook. Als ik alleen thuis was, zette ik het liefst heel hard de meest melancholieke platen op en brulde ik als een echte ervaringsdeskundige mee met liefdesverdriet en levensleed waarvan ik nog lichtjaren verwijderd was. Nu is mijn leven een film, een grote tragedie, en hebben het verdriet en het leed zulke proporties aangenomen dat ik me afvraag of dit zelfs voor Italiaanse en Franse begrippen niet te veel van het goede is. Zo hard uit de bocht vliegen en jezelf tegen een muur aan kwakken is het drama voorbij. Daar is niets melancholiek meer aan.

Toen ik in Chicago studeerde, werd ik verliefd op Gertrude Kilton en zij op mij. In elk geval, dat dacht ik. Ik was eigenlijk – zoals altijd – nog verliefd op mijn toekomstige vrouw, maar ik zag de voortdurende onrust in mijn hoofd aan voor verliefdheidsgevoelens en had gemeend haar daarom te moeten verlaten. Ik dacht dat je alleen maar voor iemand kon kiezen als je het honderd procent zeker wist. Intussen heb ik geleerd dat je met 52 procent zekerheid al heel blij mag zijn.

Gertrude was nog in de rouw over haar vriend die in Harvard was achtergebleven en op de dag dat zij voor haar studie culturele antropologie naar Chicago was vertrokken in bed was gedoken met haar beste vriendin. Maar dat wist ik niet.

Ik ging graag bij Gertrude langs. We dronken thee en studeerden samen. We hadden heftige discussies over de zin en onzin van het onderscheid tussen natuur- en andere wetenschappen (was niet elke wetenschap per definitie sociaal?) en diepe gesprekken over de mogelijkheid en onmogelijkheid van ware liefde (was niet alle liefde per definitie projectie?). Pas toen elke keer weer bleek dat ze alleen met tranen in haar ogen en gebalde vuisten kon vertellen over Het Overspel op Harvard, begon ik te beseffen dat ik voor Gertrude niet meer was dan een vertierdier, een tussenpaus die af en toe werd uitgenodigd om de confrontatie met het onpeilbare verdriet dat haar ex en haar vriendin in haar ziel hadden gekerfd van wat slingers en lampionnen te voorzien. Mijn versieringen konden Gertrudes leed echter niet verzachten. Ik was niet vrolijk en kleurig genoeg of – zoals ze zelf na een aantal maanden concludeerde – soms is tijd eenvoudigweg onvoldoende om een wond te helen.

Soms is de pijn te groot en het verdriet te sterk om ergens overheen te groeien. Eerst denk je er elke seconde van de dag aan. Na een aantal weken wordt dat elke twee seconden, na een paar maanden misschien elke vijf of tien seconden. Na een halfjaar denk je er misschien elke dertig seconden aan. Na een jaar elke minuut en na een aantal jaren misschien elke tien minuten of elk kwartier. Na zes, zeven jaar denk je elk halfuur aan de pijn en na een jaar of tien misschien elk uur. Dat is minder, veel minder pijn dan in het begin, maar minder pijn die blijft

is misschien wel pijnlijker dan meer pijn die uiteindelijk verdwijnt. Blijvende pijn herinnert je elke dag, elk uur, even, hoe kort ook, aan verlies of verdriet dat ooit, in een ver verleden, is ontstaan. De tijd heelt vele wonden, maar sommige wonden zijn zelfs door het verstrijken van uren, maanden, jaren niet uit te wissen.

Ik heb geen talent voor zingeving. Ik heb geen talent voor kleine vragen en de heldere antwoorden die ze afdwingen. Ik zie nergens betekenis en herken in niets waarde. Ik ben een nihilist. Ik ben een sociaal psycholoog die zijn vak heeft geïnternaliseerd en de aanname dat alles contextueel bepaald is, dat elk perspectief iets anders laat zien en dat daarom alles relatief is, te serieus heeft genomen. Als alles relatief is, is alles mogelijk. Als alles relatief is, maakt het niet zoveel uit wat je precies ziet, want elke keer als je kijkt, verandert het weer van kleur. Als alles relatief is, is niets zwart-wit. Alles loopt in elkaar over en zien is selecteren en invullen. Als alles relatief is, is kijken kleuren en kun je de werkelijkheid alleen maar mooier maken door haar zelf van je lievelingskleur te voorzien.

Iedereen is weg. Mijn vrouw is naar haar werk, de kinderen zijn naar school. Ik ben aan het stofzuigen. Het is een van de weinige dingen waar ik van kan genieten tegenwoordig. Je beweegt met een plastic-ijzeren buis die eindigt in een plat rechthoekig vlak wat heen en weer over de grond en je bent dan met iets onzichtbaars bezig dat later wel degelijk ergens over bleek te gaan: de vloer is schoon en alle kleine stofjes, restjes en kruimeltjes, die per stuk nauwelijks zichtbaar zijn maar met z'n allen rommel maken, zijn door jouw deinende armbewegingen allemaal verdwenen.

Ik ga het hele huis door. Wanneer ik beneden klaar ben, doe ik de bovenverdieping. In de logeerkamer doe ik extra mijn best, want mijn schoonmoeder komt vanavond logeren. Ik zuig onder het bed en onder het bijzettafeltje. Ik schuif de blauwe leren stoel opzij die we ooit, in de vorige eeuw, van mijn ouders hebben gekregen.

Als ik achter het gordijn dat de lelijke verwarming en de smoezelige witte muur uit het zicht moet houden probeer te zuigen, botst de mond van de stofzuiger tegen een groot plat vlak, dat onmiddellijk een beetje wegschuift. Ik leg de stofzuiger weg, trek het gordijn opzij en meteen herinner ik me dat daar de in prachtig dik hout ingelijste reproductie van de *Maria Boodschap* van Fra Angelico staat. Dit beroemde fresco uit het San Marco-klooster in Florence heeft jarenlang boven mijn bureau op mijn werk gehangen. Toen ik een aantal dagen na mijn ontslag in alle stilte op een late maandagavond mijn werkkamer op de universiteit moest leegruimen, heb ik de enorme lijst van de muur gehaald en hem hier, achter het gordijn van de logeerkamer, verstoppt.

Maria zit op een houten stoel op een sobere binnenplaats met klassieke zuilen. In de tuin staan cipressen en bloeien witte lelies. De engel die Maria komt vertellen dat God heeft besloten dat zij degene is die de Messias een aards leven zal bezorgen heeft prachtige, pastelkleurige vleugels, maar verder is er nauwelijks sprake van bovennatuurlijke pracht en praal of symboliek. Het is ook net of de vleugels per toeval, voor eventjes maar, op de rug van de engel zijn gespeld. Ze kan ze elk moment weer afdoen. De engel is een engel en Maria is Maria, maar het zijn vooral twee mensen, die naar elkaar toe gebogen in de stilte van deze tuin belangrijke informatie uitwisselen. In een sober donker-met-wit gewaad luistert Maria aandachtig naar de boodschap waarvan ze weet dat ze niet anders kan dan haar ontvangen. Ze kijkt licht verbaasd, maar ook een beetje afwezig voor zich uit. Het is alsof ze zich tevergeefs een voorstelling probeert te maken van wat de woorden van de engel betekenen voor de manier waarop de rest van haar leven zich zal ontfouwen.

De *Maria Boodschap* is het moment waarop het hemelse op aarde komt. Het goddelijke nestelt zich op een pure, vlekkeloze manier in Maria's schoot. In de vroegrenaissancistische stijl van Fra Angelico gebeurt dat in een sobere omgeving, zonder het gebruikelijke trompetgeschal, de bliksemschichten en betekeniszwangere symboliek. Deze *Maria Boodschap* is een intiem tuin-

gesprek tussen twee devote mensen die niets anders kunnen doen dan hun lot accepteren en de voorbedachte logica der dingen onverstoord zijn gang laten gaan. De boodschap is luid en duidelijk overgekomen en dan past niets anders dan stilte.

Toen ik dit fresco meer dan twintig jaar geleden voor het eerst zag in het San Marco-klooster in Florence, boven aan de grote houten trap die de begane grond met de eerste verdieping verbindt, maakte het een verpletterende indruk op me. Ik had er al vaak plaatjes van gezien en wist dat ik het echte fresco heel mooi zou vinden. En dit was echt. Mijn moeder had thuis een schoenendoos vol met ansichtkaarten van afbeeldingen van Maria-aankondigingen en het vervolg daarop: Moeder Maria en Haar Pasgeboren Zoon. Eens in de zoveel tijd, meestal rond kerst, werd de schoenendoos op tafel gezet en bladerde mijn moeder dagenlang door haar verzameling kaarten en reproducties. Soms stelde ze een selectie tentoon op het telefoontafeltje in de gang. De annunciatie die Fra Angelico schilderde op de muur van het klooster waar hij lange tijd woonde vond ik het mooist. Die liet op de meest ingetogen en intieme manier zien wat er gebeurt als het hogere in contact komt met het lagere. Letterlijk en figuurlijk. Letterlijk, omdat dat is waar het schilderij over gaat, en figuurlijk, omdat de manier waarop Fra Angelico deze scène op een eenvoudige kloostermuur vastlegde van een welhaast bovenmenselijke, goddelijke schoonheid is. Welhaast, want in elke bescheiden verfstreek, de scheuren in de muur, de afbladderende verf, het primitieve perspectief, de onbedoelde witte stukjes in Maria's donkere mantel en de slordige vegen op de achtergrond van het schilderij, wordt ook meer dan duidelijk dat het hier om mensenwerk gaat. Het fresco van Fra Angelico laat zo op verschillende manieren zien dat, hoewel mensen soms tot welhaast onbegrijpelijk mooie, bijna goddelijke dingen in staat zijn, ze die doen terwijl ze deel uitmaken van het aardse, het gewone leven. Maria, de engel, Fra Angelico: het zijn mensen die proberen het wonderlijke te begrijpen en een plaats te geven. Dat is waarom dit schilderij me zo ontroert.

De wereld is een chaos, de werkelijkheid is een onoverzichtelijke bende. Het doel van de wetenschap is om te midden van die wanorde helderheid te scheppen en inzicht te bieden. Als dat lukt, brengt ze dezelfde ontroering teweeg als een *Maria Boodschap* en komt (misschien heel even maar) het hemelse, het hele, in aanraking met het aardse, het kapotte, het onvoltooide. Wetenschap ontroert als ze het woeden van de wereld even tot bedaren maant en zo ontspanning brengt. Wetenschap ontroert wanneer ze met een net van duiding en structuur de aardse wanorde even weet te vangen, en zo rust en inzicht geeft. Wetenschap ontroert als ze even laat zien hoe het is, hoe het was, hoe het wordt of, desnoods – want ook dat is meer dan genoeg – hoe het zou kunnen zijn. De wereld ontroerd, de rotsen versteend, het water gewassen, een zon die maar schijnt.

De sociale psychologie ontroert me met cognitieve dissonantie, de fundamentele attributiefout, de automaticiteit van culturele stereotypen, de onbewuste manier waarop de omgeving gedrag aanstuurt, optimale distinctiviteit, Terror Management Theory, The Tending Instinct, Milgram, Stanford Prison... Het zijn beschrijvingen van ons mentale leven die op een heldere en elegante manier (even, en zeker niet perfect) de chaos van het menselijk bestaan lijken te structureren en te duiden, en zo het goddelijke, het heldere in contact brengen met de aardse chaos van alledag.

Vanaf de eerste keer dat ik met sociaalpsychologische analyses en theorieën in contact kwam, vanaf mijn eerste kennismaking met de media-ecologie van Neil Postman en de persoonlijkheidsleer van Benjamin Kouwer, tot op de dag van vandaag, heb ik het gevoel gehad dat de sociale psychologie het ideale gereedschap biedt om de weerbarstige sociale werkelijkheid te vangen, te interpreteren en een kant op te duwen. Beter dan de sociologie (te abstract), de economie (te normatief), of de culturele antropologie (te beschrijvend).

De afgelopen decennia was ik elke keer weer diep onder de indruk als ik zag hoe mijn sociaalpsychologische helden een complex sociaal fenomeen in mootjes hakten, die mootjes op een rijtje legden en ze vervolgens in fel zonlicht aan hun publiek

toonden. Dat wilde ik ook kunnen: hakken, splijten, zagen, rangschikken en naar het licht draaien. Maar gaandeweg kreeg ik steeds meer het gevoel dat de mootjes die ik hakte en de rijtjes die ik maakte de moeite niet waard waren. Het waren keurige mootjes en rijtjes, dat wel, maar in niets leken ze op de allesverzengende inzichten van mijn rolmodellen. Ik begon me steeds meer te voelen als Salieri in de film *Amadeus*: een keurige, gerespecteerde pianist en componist, die, gefrustreerd door zijn eigen middelmatigheid, geobsedeerd raakte door de genialiteit van de composities van Wolfgang Amadeus Mozart:

On the page it looked nothing. The beginning simple, almost comic. Just a pulse – bassoons and basset horns – like a rusty squeezebox. Then suddenly – high above it – an oboe, a single note, hanging there unwavering, till a clarinet took over and sweetened it into a phrase of such delight! This was no composition by a performing monkey. This was a music I'd never heard. Filled with such longing, such unfulfillable longing, it had me trembling. It seemed to me that I was hearing the very voice of God.

Ik had aan een vakgebied dat uitblonk in briljante inzichten en vlijmscherpe analyses van sociaalpsychologische fenomenen niets meer kunnen bijdragen dan kleine speldenprikjes, marginale golfjes en onbeduidende bijgedachten. Waarom kon ik niet beter? Waarom was ik niet in staat om iets wezenlijks toe te voegen aan de sociaalpsychologische literatuur? Waarom moest bij mij alles zo moeilijk en ingewikkeld zijn? Met mijn doorwrochte literatuuranalyses en complexe 'soms-niks, soms-dit, soms-dat'-modellen maakte ik de sociale werkelijkheid alleen maar ingewikkelder en viezer in plaats van simpeler en helderder. Waarom kon ik geen dingen bedenken die de wereld beter, simpeler, efficiënter en eleganter maakten?

Ja, alles was relatief. Soms deden mensen dit, maar als je een klein beetje aan de knoppen draaide, deden ze het tegenovergestelde. Het leven is een flipperkast. Wie zat er op die boodschap te wachten? Ik wilde iets maken wat de wereld verkleinde, iets

simpels, iets wat, net als de grote sociaalpsychologische inzichten die me altijd zo ontroerden, tegelijkertijd goddelijk helder en menselijk simpel was.

Maar dat kon ik niet. Ik was geen Mozart. Ik kwam niet eens in de buurt van Salieri. In de verste verte niet. Ik kon niet eens noten lezen. Ik had nooit achter een echte piano gezeten. Ik improviseerde wat op een blokfluit en tokkelde een beetje op een slecht gestemde gitaar. Ik kende hoogstens twee, drie akkoorden. Meer was het niet.

Toen ik heel klein was sliep ik goed, maar vanaf dat ik een jaar of acht, negen was, lag ik steeds vaker en steeds langer in mijn bed te woelen omdat ik de slaap niet kon vatten. Mijn vader, maar meestal mijn moeder, dekte me toe en gaf me een nachtzoen en in de kamer boven me oefende mijn oudste broer op zijn viool. Als ik goed keek zag ik het plafond op de maat van zijn ritme stampende voet meebewegen. Weken-, maandenlang luisterde ik avond na avond naar dezelfde les, hetzelfde loopje, dezelfde oefening. Ik lag te luisteren omdat ik niet kon slapen.

Ik was klaarwakker en durfde niet in slaap te vallen. Ik was bang. Niet voor de vreemd wapperende gordijnen of voor de leeuw onder mijn bed, niet voor de takken voor het raam of de schaduwen op de muur, maar voor de donkere bewusteloosheid van de nacht. Ik was bang dat als ik mijn ogen dicht zou doen, ik nooit meer wakker zou worden of in een andere wereld zou ontwaken. Wat gebeurt er als je je ogen dichtdoet en in slaap valt? Ben je er dan nog wel of verdwijnt je en staat je hoofd stil en gaan je hersenen uit totdat je weer wakker wordt? Hoe weet je zeker dat je ooit weer wakker wordt? Is dit een droom?

Ik was bang omdat ik op al mijn vragen geen antwoord had, maar ook omdat ik niet zo goed begreep waar het in het leven om ging. God bestond niet. Als Hij wel bestond, zou dat echt heel raar zijn. Chaos is niet goddelijk. Waarom moest ik naar school? Om te leren. Maar waarom? Om naar de volgende school te kunnen gaan en verder te kunnen leren. Waarom? Om zelfstandig te kunnen leven, geld te verdienen, iets te doen te hebben. Om iets te doen te hebben en dan dood te gaan.

Ik heb altijd gedacht – en later gehoopt – dat die gedachten over zouden gaan. Later als ik groot zou zijn, zouden de antwoorden op mijn vragen zich vanzelf aandienen. Als ik puber was, een jaar of zestien, zou alles waarschijnlijk een stuk duidelijker zijn.

Het werd echter alleen maar erger. Onder invloed van hormonen werden mijn vragen dieper en talrijker. Af en toe verdwenen ze in de mist van het verlangen naar seks, maar als dat verlangen was opgelost waren ze weer duidelijk zichtbaar. Misschien als ik achttien was? Nee. Misschien als ik eenentwintig werd en echt volwassen was, dan zou het toch minder moeten worden? Ook niet. Misschien verdwijnt het als ik een echte baan heb, als ik echt veel ouder ben, een man in een pak, met een carrière? Misschien dat dan alles vanzelf helder wordt. Elke dag naar mijn werk, zinvolle dingen doen. Misschien dat ik als ik ouder word, langzaam zal leren accepteren dat de zin van het leven, als die er al is, niet te kennen is. Misschien pas ik me langzaam aan en ontdek ik dat het niet zo erg is dat het leven geen duidelijk doel heeft. Al die anderen, die duizenden, miljoenen, miljarden anderen, die houden het toch ook vol?

Ik zocht antwoorden op vragen die onbeantwoordbaar zijn, en de vragen waar ik wel een antwoord op had, de kleine deelonderzoekjes en slimme experimentjes die ik deed, gingen me steeds meer tegenstaan. Het waren minieme stapjes vooruit, vol met ingewikkelde uitzonderingen en beperkingen. Ik wilde groter en beter, mijn verlangen wilde dieper, maar ik wist niet goed hoe en was bang dat ik dan alles wat ik had zou verliezen. Ik was er goed in kleine, keurige onderzoekjes te bedenken en uit te voeren. Ik durfde mezelf niet te veranderen. Ik zou niet weten hoe dat moest. Ik was bang voor de ondraaglijke onmaakbaarheid van mezelf. Ik was verslaafd geraakt aan het ritme van graven, ontdekken, toetsen, publiceren, scoren en applaus, hoe klein die ontdekkingen ook waren. Ik was verslaafd geraakt aan de uiterlijke schijn van zogenaamde ontdekkingen en antwoorden en was onverschillig geworden voor de innerlijke noodzaak van de inzichten die me ooit zo ontroerden.

Ooit was ik een kleuter die zich in de zandbak urenlang kon verwonderen over de sierlijke manier waarop het warme, poederige zand door zijn kleine handen langzaam naar beneden stroomde. Ik pakte een hand zand, balde mijn vuist, en keek vol verwondering en verbazing naar de zandregenstraal die zomaar, als een onzichtbare bron, uit mijn hand leek te ontstaan. En nog een keer. Nog een keer. Nog een keer.

Die verwondering ben ik kwijtgeraakt. Ik dacht dat er meer moest zijn – meer en mooier zand, diepere en grotere bronnen. En toen ik niets kon vinden, toen de werkelijkheid chaotischer en onbegrijpelijker bleek dan ik had gehoopt, was ik te bang, te lui en te verwend om dat toe te geven.

Mijn verlangen naar antwoorden werd groter dan de verwondering die ik kon ervaren als ik oog in oog stond met de rommelige waarheid. Mijn verlangen naar heldere, simpele oplossingen werd sterker dan de diepe ontroering die ik kon voelen als ik geconfronteerd werd met de rafelranden van de werkelijkheid. Het moest simpel, helder, mooi en elegant zijn. Het moest te mooi om waar te zijn.

Ik vergat hoe het voelde als ik keek naar de beelden van Ger van Elk, *Het Lam Gods* van de gebroeders Van Eyck, naar de *Maria Boodschap* van Fra Angelico, *Kaos* van de gebroeders Taviani of een ballet van Hans van Maanen. Ik vergat hoe het voelde als ik luisterde naar Mozart, Bach, of Pink Floyd, of als ik E.E. Cummings, Van Geel, Postman, Carver of Kouwer las. Ik speelde verstoppertje. Ik hield mijn adem in en deed mijn ogen dicht als ik de ene na de andere studie bij elkaar fantaseerde en kolom na kolom onderzoeksgegevens uit mijn duim zoog. Alles was geoorloofd, zolang ik maar in een verslavingsroes plankgas op weg kon naar het volgende, zelfbedachte antwoord. Alleen een muur zou me tot stilstand kunnen brengen. Alleen een muur zou me weer kunnen leren wat de waarde van ontroering is.

Tienenhalf

VOOR M.

(
Het is ochtend en er ligt overal sneeuw. We zijn net wakker geworden en kijken elkaar voorzichtig luisterend aan. Alles klinkt gedempt. 'Het heeft gesneeuwd vannacht.' Je zegt dat je niet goed geslapen hebt. Ik ook niet. Je hebt een vreselijke nacht gehad. 'Ik ook.' Ik heb geen oog dichtgedaan. Ik heb uren naar het plafond liggen staren. De kranten hadden gelijk: het hele land is bedekt met sneeuw. Het sneeuwde geruisloos op de weilanden in het noorden, onzichtbaar in de rivieren in het midden en zachtjes op de bosloze heuvels in het zuiden. Maar wat doet het ertoe? Het sneeuwde hier vannacht. Het sneeuwde zachtjes, zacht sneeuwde het. Ik lag naar het plafond te staren en luisterde naar de door het heelal vallende sneeuw in de hoop dat mijn verlangens en angsten er langzaam in zouden oplossen. Niet, natuurlijk. We zijn kalm en teder voor elkaar, alsof we elkaars wankele binnenwereld begrijpen. Dat is niet zo. Dat is nooit zo, maar dat geeft niet. Het doet er niet toe. Het is de tederheid waar het me om gaat. Het is de tederheid die me ontroert. Dat is het geschenk dat me vastpakt en wakker schudt. Elke ochtend weer.

)

Addenda / Bijgedachten /
Noten /
Verontschuldigingen

IK HEB LANG NIET GOED geweten hoe dit boek zou moeten heten (zie D. Eggers, *Mistakes We Knew We Were Making*, 2001, Vintage).

Een van de eerste titels die in me opkwam was *De toevallige wetenschapper* (naar het boek *The Accidental Tourist* van Anne Tyler). Een belangrijk gevoel dat ik in dit boek probeer te beschrijven is het gevoel dat ik per ongeluk, door een veelvoud van toevallige omstandigheden, in de empirische psychologie ben terechtgekomen. Ik wilde acteur worden, filmmaker, scenario-schrijver, communicatiewetenschapper, of liever nog postmoderne cultuurpessimist, maar uiteindelijk werd ik een experimenteel sociaal psycholoog. Het gevoel van toevallig aanwezig zijn is misschien wel een goede karakterisering van mijn algemene levensgevoel: ik heb niet de indruk dat ik hier echt móet dan wel mág zijn. Sorry dat ik er ben. Ik ben er liever niet. Ik ben graag ergens anders.

Het gevoel van 'er toevallig zijn' en ergens 'toevallig terecht zijn gekomen' is ook in overeenstemming met het eeuwige 'op zoek naar iets anders en iets beters'-gevoel dat ik in het boek probeer te beschrijven. Het is het '*anywhere but here*'-gevoel dat ik in hoofdstuk 6, op pagina 170, kort maar zeer bewust benoem met een verwijzing naar de prachtige roman van Mona Simpson, *Anywhere But Here* (ook verfilmd natuurlijk). Simpson (de zus van wijlen Steve Jobs, trouwens) beschrijft op magistrale wijze hoe de drang om altijd op reis te zijn kan voortkomen uit de angst om ergens aan te komen. Hoe desoriënterend het ook kan voelen

om altijd op weg te zijn, het risico dat je op een plek terechtkomt waar je eigenlijk niet wilt of kunt zijn, of waar het niet de moeite waard is, overstijgt het gedoe van altijd een reiziger zijn. Al ben ik een reiziger, hier te wonen en hier te bestaan is ook dodelijk: de tijd houdt niet stil en angst laat een mens doen wat de angst wil (zie 'Al ben ik een reiziger' van Hans Andreus).

Het motto in Simpsons *Anywhere But Here* heeft me altijd zeer aangesproken. Ik had het bijna opgenomen als motto in dit boek. Het is van Ralph Aldo Emerson, die ooit schreef:

There are three wants which can never be satisfied: that of the rich, who want something more; that of the sick, who want something different; and that of the traveler, who says: 'Anywhere but here.'

Uiteindelijk heb ik niet gekozen voor *De toevallige wetenschapper* omdat ik de verwijzing naar *The Accidental Tourist* wel trefvend, maar ook te gewild-literair vond. Het is te veel van 'Kijk eens, mama, zonder handen'.

The Accidental Tourist gaat over een man die reisboeken schrijft voor zakenlieden. Zakenlieden voelen zich tijdens het reizen vaak 'toevallige toeristen' en hebben er daarom moeite mee om echt en authentiek van het reizen (lees: het leven) te genieten. In de reisgidsen die de hoofdpersoon van Tylers boek schrijft, geeft hij tips hoe zakenreizigers zo makkelijk mogelijk, waar ze ook zijn, zonder gedoe en onaangenaamheden van A naar B kunnen komen. De crux van het verhaal is dat de reisboekenschrijver zo ook zijn eigen leven leidt (van oplossing naar oplossing, zonder te genieten van het uitzicht) en dat dat niet goed is. Treffend, maar misschien ook te diep en te duidend als titel voor dit boek.

Ook vond ik dat *De toevallige wetenschapper* te veel klinkt als een makkelijk excuus. Zo van: 'Ik ben toevallig terechtgekomen op een plek die niet echt bij me past. Sorry, maar daar kan ik zelf niet veel aan doen. Het ging nou eenmaal toevallig zo.' Ik zou het jammer vinden als de titel van dit boek zou worden gelezen als een pleidooi voor mijn onschuld.

Datzelfde probleem heeft *Ontsporing* misschien ook (Ben ik zomaar ontspoord, zonder dat ik er iets aan kon doen? Was *Dood spoor* of *Doorgeschooten* niet beter geweest?), maar hopelijk maakt het boek duidelijk dat ik van mening ben dat ik zelf een aantal essentiële wissels heb verlegd. Ik en niemand anders. *Ontsporing* dekt de lading van dit boek op een vrij basaal niveau en is minder zogenaamd diep en letterkundig dan *De toevallige wetenschapper*. *Ontsporing* klinkt ook serieuzer. Het mist de mogelijkheid van de onbedoelde 'de lachende scheerkwast'-ironie van *De toevallige wetenschapper*. Het is niet de bedoeling dat ik met de titel van dit boek een glimlach opwek.

Tijdens het schrijven van dit boek kwam het idee op om dit boek *De ontdekking* te noemen. Wetenschap gaat over ontdekken (en leveren – *dig, discover, deliver*). Mijn fraude is ontdekt, en met dit boek probeer ik mezelf te ont-dekken (in de betekenis van: dakpannen eraf en naar binnen kijken). Al schrijvende begreep ik steeds beter welke toxische combinatie van persoons- en omgevingskenmerken me waarschijnlijk (misschien?) de das om heeft gedaan, maar zeker weten doe ik het niet. Daarom heet dit boek toch *Ontsporing* en niet *De ontdekking*. Ik heb het een en ander 'ont-dekt', maar ik ben nog steeds niet helemaal zeker van mijn zaak.

Dit boek is een momentopname. Zo zie ik het nu. Misschien kijk ik er over een jaar of tien, als ik ouder en wijzer ben en mijn ontsporing met meer distantie kan beschouwen, weer anders tegenaan. Misschien is over tien jaar echt alles duidelijker. Ik vrees van niet. Ik vrees dat het is zoals het is met mijn angst voor de donkere bewusteloosheid van de nacht en mijn vraag wat eigenlijk het doel van mijn bestaan is. Die vraag stelde ik mezelf vroeger als ik 's avonds lag te luisteren naar het vioolspel van mijn broer en die vraag stel ik nu aan mijn vrouw als ze me 's ochtends aankijkt en daarmee voor even geruststelt.

Ik heb lang nagedacht over hoe ik in dit boek zou moeten heten. *Ontsporing* is duidelijk en simpel (en beter dan *De ontsporing* want dat boek bestaat al), maar hoe noem ik mezelf? D. Stapel, D.A. Stapel, Diederik Stapel, Diederik A. Stapel of Diederik Alexander Stapel? Ik heb gekozen voor Diederik Sta-

pel, niet alleen omdat dat misschien het meest voor de hand ligt (zo noemen de meeste mensen mij), maar ook omdat het een breuk is met mijn wetenschappelijke identiteit. Mijn wetenschappelijke artikelen publiceerde ik altijd onder de naam Diederik A. Stapel. Diederik A. Stapel was een liegende, frauderende wetenschapper. Die heeft dit boek niet geschreven. Dit boek is geschreven door de ex-wetenschapper, ex-professor en ex-doctor Diederik Stapel. Dat is iemand anders.

In dit boek heb ik geprobeerd de persoonlijke ervaringen en gebeurtenissen die ik opteken duiding, kleur en diepgang te geven door hier en daar sociaalpsychologische, communicatiewetenschappelijke of andersoortige sociaal- of gedragswetenschappelijke inzichten toe te voegen. Noem het een beroepsdeformatie. Soms leidt dit tot 'ontsporingen' omdat ik ook wat dit betreft graag zijwegen insla waarop het makkelijk verdwalen is. Ik weid graag enthousiast uit over zaken of fenomenen die misschien niet door iedereen meteen als 'relevant' of 'interessant' zullen worden gezien.

Voor geïnteresseerde lezers geef ik hieronder per hoofdstuk extra informatie over (de bronnen van) deze duidingen, kleuringen en uitweidingen. Minder geïnteresseerde lezers kunnen dit gedeelte overslaan, maar dan missen ze misschien wel broodnodige duiding en dwarsverbanden.

Motto

Het citaat uit Edward Albees *Who is Afraid of Virginia Woolf?* (1962) is een gecondenseerde samenstelling van de volgende woordenwisseling tussen echtelieden Martha en George uit het laatste gedeelte van het beroemde toneelstuk:

George (*sighing heavily*): All right. Well Martha... I'm afraid our boy isn't coming home for his birthday.

Martha: Of course he is. I say he is!

George: He... can't.

Martha: He is! I say so!

George: Martha... (*long pause*)... our son is... dead. (*Silence.*) He was... killed... late in the afternoon...

(*Silence.*)

(*A tiny chuckle*) on a country road, with his learner's permit in his pocket, he swerved, to avoid a porcupine, and drove straight into...

Martha (*rigid fury*): YOU... CAN'T... DO... THAT!

George: ...large tree.

Martha: YOU CANNOT DO THAT!

Nick (*softly*): Oh my God. (*Honey is weeping louder.*)

George (*quietly, dispassionately*): I thought you should know.

Woord vooraf

Een verhaal over een vervelende gebeurtenis op papier zetten bespoedigt de verwerking van deze gebeurtenis. '*In your writing, I'd like you to really let go and explore your deepest emotions and thoughts,*' zegt James Pennebaker in zijn boek over de therapeutische effecten van schrijven over emoties en gedachten *Writing to Heal: A Guided Journal for Recovering from Trauma & Emotional Upheaval* (2004, New Harbinger Publications).

I

Ook al wordt in het begin van dit hoofdstuk onderzoek beschreven dat nooit is uitgevoerd (het vleesonderzoek), de op pagina 17 en verder beschreven methode om 'sociale waarde-oriëntaties' te meten (verdeelt iemand punten (geld) tussen zichzelf en een ander op een competitieve, sociale of individualistische manier?) wordt in de relevante literatuur veel gebruikt en komt dus niet zomaar uit de lucht vallen. Zie bijvoorbeeld: Van Lange, P.A.M., Otten, W., De Bruin, E., & Joireman, J.A. (1997), 'Development of prosocial, individualistic, and competitive orientations: Theory and preliminary evidence', *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 733-746.

Ook de methode om de gedachten, attitudes en gevoelens van mensen een eenvoudig duwtje te geven door ze kort te laten kijken naar een plaatje (van een koe of een boom) of een woord ('koe' of 'boom'), zodat ze zich gaan gedragen op een manier die overeenkomt met de associaties die dit plaatje of woord oproept is

veelbeproefd in de sociale psychologie. Korte blootstelling aan een sterk, iconisch beeld is vaak al voldoende om gedrag op te roepen dat hoort bij dat beeld. Denken aan de paus maakt katholieken geloviger en denken aan een strenge leraar maakt leerlingen zenuwachtiger en zorgvuldiger. Zie bijvoorbeeld Bargh, J.A., & Williams, E.L. (2006), 'The automaticity of social life', *Current Directions in Psychological Science*, 15, 1-4.

Het idee om universiteiten te laten betalen in plaats van te belonen voor elke dissertatie die ze produceren (pagina 21) is ooit ontstaan in een gesprek dat ik hierover had met de Tilburgse sociaal psycholoog Marcel Zeelenberg. Het is lang geleden, en ik zou graag willen dat ik het zelf had bedacht, maar ik weet bijna zeker dat het idee zijn bron vindt in Marcells brein.

Een boek over stereotypering waarin ook een aantal van de onderzoekstechnieken wordt besproken waarover ik op pagina 28 vertel als ik me voorstel hoe het (nooit uitgevoerde) treinstationonderzoek in elkaar zou moeten zitten is *The Psychology of Stereotyping* van David J. Schneider (2003, Guilford Publications). Alle onderzoekstechnieken (vragenlijsten, afstand tussen mensen lezen) die ik hier beschrijf, zijn terug te vinden in stereotyperingsonderzoek dat Schneider beschrijft.

Ik heb bewust gekozen voor de gelijkwaardige tegenstelling zwart-wit (in plaats van zwart-blank of gekleurd-blank of iets anders) om de verschillende onderzoeksmedewerkers die aan dit onderzoek zouden hebben meegewerkt te beschrijven (zie pagina 29). Ook elders in dit boek schrijf ik over zwarte en witte mensen in plaats van over gekleurden en blanken, of gebruik te maken van een andere terminologie.

Het onderzoek over de verschillende emoties die een rol spelen bij het meedoen aan de Postcodeloterij versus de Staatsloterij (pagina 32) is beschreven in Zeelenberg, M., & Pieters, R. (2004), 'Consequences of regret aversion in real life: The case of the Dutch postcode lottery', *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 93, 155-168.

Ik heb ervoor gekozen om de mensen die ik in dit boek beschrijf als onderdeel van mijn leven (familie, vrienden) of werk (collega's, promovendi, studenten) niet met naam en toenaam te

noemen. Als het (bijvoorbeeld om verhaaltechnische redenen) niet anders kan, noem ik een naam, maar dat is nooit de echte naam van de betrokkene. Misschien komt dit hier en daar wat geforceerd over en zal het in een aantal gevallen heel makkelijk zijn om te achterhalen om wie het precies gaat, maar ik probeer op deze manier de privacy van alle betrokkenen zoveel mogelijk te beschermen. Het is niet de bedoeling dat dit boek de pijn, boosheid en frustratie die mijn wangedrag heeft veroorzaakt bij mijn vrienden, familieleden en collega's nog eens extra activeert en intensiveert. Integendeel.

2

'We hebben elkaar ontmoet... Ze deed alsof ze jou was toen' (pagina 42) is een citaat uit het toneelstuk *Old Times* (1971) van Harold Pinter.

Het op pagina 43 genoemde effect van *pluralistic ignorance* is op een mooie manier beschreven in Prentice, D.A., & Miller, D.T. (1993), 'Pluralistic ignorance and alcohol use on campus: Some consequences of misperceiving the social norm', *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 243-256.

Het verhaal over Old Coke, Real Coke, New Coke en Classic Coke (pagina 51) is een klassieker in elke opleiding die iets van doen heeft met marketing, communicatie of reclame, en is destijds door Thomas Oliver opgetekend in het boek *The Real Coke, The Real Story* (1986, Penguin).

'Laat me je boekenkast zien, en ik zeg je wie je vrienden zijn' (pagina 57) is een inzicht dat centraal stond in het proefschrift van Willem Bosveld, die in 1994 aan de Universiteit van Amsterdam promoveerde op het *false consensus*-effect (zoals de waard is, vertrouwt hij zijn gasten). Zie Bosveld, W. (1994), *Consensus Estimation: Effects of Selective Exposure and Differential Construal*. Academisch proefschrift, Universiteit van Amsterdam.

We amuseren ons kapot omdat het medium de boodschap is (pagina 64 en verder): zie *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business* (1985, Viking Press) van Neil Postman en *Understanding Media: The Extensions of Man* van Marshall McLuhan (1964, McGraw Hill).

Het idee dat niet alleen in cultuuruitingen, maar ook in wetenschapsuitingen de inhoud, het resultaat en de manier van doen worden bepaald door het medium en de methodologie is onder andere verwoord door Gerd Gigerenzer in zijn artikel uit 1991 'From tools to theories: a heuristic of discovery in cognitive psychology' (*Psychological Review*, 98, 254-67). Maar zie natuurlijk vooral *The Structure of Scientific Revolutions* (1962, University of Chicago Press) van Thomas Kuhn.

3

Wie meer wil lezen over de zin, onzin en (niet-)voorspellende waarde van sollicitatiegesprekken/intakegesprekken, verwijs ik naar de blogs van Jan Nedermeijer, die veel over dit onderwerp heeft geschreven (zie bijvoorbeeld www.studiesuccesho.nl) (pagina 73). Zie voor een overzicht van relevante studies ook Salvatori, P. (2001), 'Reliability and validity of admissions tools used to select students for health professions', *Advances in Health Sciences Education*, 6, 159-175.

Over de bevrijdende werking van *the act of reading* die relatief onafhankelijk kan zijn van waar men over leest (pagina 79) is mooi en helder geschreven door Janice Radway in *Reading the Romance* (1984, The North Carolina Press). In dit boek bespreekt Radway interviews waarin ze de lezeressen van kasteelromans vraagt naar het wanneer, hoe en waarom van hun leesgedrag. Het was een van de boeken die ik met heel veel plezier heb gelezen tijdens mijn studie communicatiewetenschap in Amsterdam, maar misschien nog wel mooier en relevanter is Wolfgang Iser's *The Range of Interpretation* (2001, Columbia University Press), waarin hij zijn theorieën ontvouwt omtrent *the act of interpretation* als een van de kernactiviteiten binnen elke cultuur. Het recente succes van *Fifty Shades of Grey* van E.L. James is koren op de molen van Radway en Iser.

De uitspraak van Barendregt die ik citeer op pagina 85 komt uit een recensie van Kouwers meesterwerk die op 11 september 1965 verscheen in het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*.

Omdat er tot op de dag van vandaag geen officiële biografie bestaat van Kouwer, ben ik er nog steeds niet achter of Kouwer in-

derdaad zelfmoord heeft gepleegd of niet (pagina 86). De informatie die ik daarover op internet kon vinden is ambigu. Vittario Busato schreef in 2004 een biografie over de Nederlandse psycholoog Piet Vroon (*Weg met Piet Vroon*, Amsterdam University Press), waarin het werk van Kouwer (kort) ter sprake komt.

'Er bestaat geen kernpersoonlijkheid. De menselijke kern is niets. Persoonlijkheidstesten zijn notoir slechte voorspellers van gedrag.' (pagina 85): de correlatie, die waarden kan aannemen van -1 tot +1, tussen met tests gemeten persoonlijkheidsdimensies (zoals openheid, extraversie, neuroticisme) en gedrag dat redelijkerwijs gerelateerd is aan die dimensies, is meestal om en nabij de 0,30. Dat is laag. Dat betekent dat persoonlijkheid gemiddeld zo'n 9 procent van de variantie in gedrag kan verklaren. Dat betekent dus ook dat er dan nog $100 - 9 = 91$ procent ónverklaarde variantie over is. Dat is heel, heel erg veel.

4

De liefde voor situationisme waarmee ik dit hoofdstuk begin (pagina 89) is in de sociale psychologie het meest inspirerend en hartstochtelijk verdedigd door Lee Ross en Dick Nisbett in hun boek *The Person and the Situation: Perspectives of Social psychology* (1991, McGraw Hill). Onlangs herhaalde Nisbett zijn pleidooi voor omgeving boven brein en biologie in het boek *Intelligence and How to Get It: Why Schools and Culture Count* (2009, Norton) waarin hij eens en voor altijd afrekenet met het idee dat onze genen in plaats van onze omgeving onze intelligentie bepalen door onderzoek dat het tegendeel beweert met de methodologische grond gelijk te maken.

Een andere situationismeklassieker is wat mij betreft William McGuire's *Constructing Social Psychology: Creative and Critical Processes* (1999, Cambridge University Press).

Barry Schwartz schreef met *The Paradox of Choice: Why More Is Less* (2003, Ecco) een helder en populair boek over onze obsessie met keuzes en de paralyserende werking van keuzestress (pagina 90). Schwartz is een psycholoog die veel over economische onderwerpen schrijft.

Robert Frank is een econoom die zich ook heeft verdiept in

psychologische fenomenen, zoals de relativiteit van waarde (zie pagina 92; soms is een 7 meer waard dan een 8, iets waar veel economen slecht tegen kunnen). Hij schrijft daar onder andere over in *Choosing the Right Pond: Human Behavior and the Quest for Status* (1985, Oxford University Press) and in *Luxury Fever: Money and Happiness in an Era of Excess* (2000, Princeton University Press).

Kleine gedeelten van de tekst in dit hoofdstuk (maar dan in een iets andere vorm, met iets andere voorbeelden) zijn eerder afgedrukt in mijn twee oraties, die ik in eigen beheer (Heap Publishers) uitgaf onder de titel *De Koningin Is Aan Zet: Waarom de Alledaagse Precisie van de Sociale Psychologie Haar Majesteitelijk Maakt* (2001) en *Op Zoek naar de Ziel van de Economie: Over het Werkwoord Hebben en het Werkwoord Zijn* (2008).

Goede gedachten over de zin en onzin van representativiteit (pagina 92) en andere statistische gralen en slimme ideeën over wanneer onderzoek om een experiment vraagt en wanneer helemaal niet zijn te vinden in *Conducting Research in Psychology: Measuring the Weight of Smoke* van Brett Pelham en Hart Blanton (2006, Wadsworth).

Stanley Milgram schreef een boek over zijn beroemde experimenten (pagina 94); *Obedience to Authority: An Experimental View* (1974, Harper & Row). Philip Zimbardo schreef verschillende boeken waarin hij zijn Stanford Prison-experiment uitgebreid bespreekt. Vooral *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil* (2007, Random House) is het lezen waard, omdat hij daarin onder andere het beruchte gedrag van Amerikaanse soldaten in de Abu Ghraib-gevangenis in Irak probeert te verklaren in termen van zijn ervaringen tijdens het Stanford Prison-experiment.

Over de kracht van experimenteel onderzoek om sociale fenomenen te onderzoeken (pagina 93) zijn talloze boeken geschreven. Vaak zijn dat boeken die handelen over gedragseconomie (*behavioral economics* in het Engels). Twee moderne klassiekers zijn *Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth, and Happiness* van Richard Thaler (een econoom) en Cass Sun-

stein (een jurist) (2008, Yale University Press) en *Predictably Irrational: The Hidden Forces That Shape Our Decisions* van Dan Ariely (een psychologisch geschoolde gedragseconoom) (2008, Harper Collins).

Als ik alle Amerikaanstalige populair-wetenschappelijke titels die ik hierboven noem bekijk, is het moeilijk – zo niet onmogelijk – om in Amerika een populair-wetenschappelijk boek te publiceren dat geen ondertitel heeft. *Derailment: A Story of Science and Non-Science. Off the Rails: How I Became a Fraudulent Scientist*.

Om het verhaal niet nodeloos saai, gedetailleerd en ingewikkeld te maken, laat ik hier (pagina 97) in het midden of het hier ging om het afstudeeronderzoek dat ik uitvoerde voor mijn studie sociale psychologie of om het afstudeeronderzoek dat ik uitvoerde ter afronding van mijn studie communicatiewetenschap. Het laatste is het geval. Mijn sociaalpsychologische afstudeeronderzoek laat ik hier onbesproken – zonder bijbedoeelingen trouwens.

De impersonal impact-hypothese waar het hier pagina's lang over gaat (pagina 98 en verder) is een uitvinding van Tyler en Cook uit 1984. Zij publiceerden over hun inzicht in een artikel dat naar mijn mening nooit echt de impact heeft gehad die het verdient: Tyler, T.C., & Cook, F.L. (1984), 'The mass media and judgments of risk: distinguishing impact on personal and societal level judgments', *Journal of Personality and Social Psychology*, 47, 693-708. Vergelijkbare ideeën zijn terug te vinden in een artikel van W. Phillips Davison dat een jaar eerder werd gepubliceerd: Davison, W.P. (1983), 'The third-person effect in communication', *Public Opinion Quarterly*, 47, 1-15.

'Ik vond het spannend om langzaam ingewijd te worden in het Grote Genootschap van Geheime Procedures en tot het gilde te behoren van succesvolle onderzoekers die experimenten zo zorgvuldig en gedetailleerd kunnen ontwerpen dat de kans op het inlossen van de experimentele verwachtingen extra groot is' (pagina 106): zie over het gebruik van *Questionable Research Procedures* bijvoorbeeld John, L.K., Loewenstein, G., & Prelec, D. (2012), 'Measuring the prevalence of questionable research

procedures with incentives for truth telling', *Psychological Science*, 23, 764-769, en Simmons, J., Nelson, L.D., & Simonsohn, U. (2011), 'False-positive psychology: undisclosed flexibility in data collection and analysis allows presting anything as significant', *Psychological Science*, 22, 1359-1366.

De scène die ik hier (pagina 102) opdiep uit mijn herinnering is een combinatie van twee films; de Italiaanse televisiefilm *Il Piccolo Archimede*, die gaat over een klein jongetje dat op het strand briljante natuurkundige oplossingen in het zand tekent, en de film *La Luna* (ook bekend als *Luna*) van Bernardo Bertolucci die ik onlangs heb kunnen terugkijken. In *La Luna* komt een scène voor (vanaf minuut 77) die lijkt op wat ik hier beschrijf, maar toch ook behoorlijk anders is. In mijn geheugen heb ik iets heel ontroerends en uitgebreids gemaakt van wat in Bertolucci's film nogal vaag en onduidelijk – maar even zwanger van betekenis – is.

Over de Terror Management Theory (pagina 104) zijn de laatste twee decennia honderden artikelen geschreven. En terecht. Het is een prachtige, simpele en creatieve theorie, die de sociale psychologie op een aangename manier een nieuwe richting op heeft gestuurd. Een populair-wetenschappelijk boek waarin de theorie een hoofdrol speelt is *In the Wake of 9-11: The Psychology of Terror* (2003, American Psychological Association), geschreven door Thomas Pyszczynski, Sheldon Solomon en Jeff Greenberg. Zij zijn de grondleggers van de Terror Management Theory en staan daarom ook wel bekend als de *death brothers*.

5

Voor wie meer wil lezen over attributietheorieën (pagina 115) – en wie wil dat niet? –, Friedrich Försteling heeft een boek geschreven over attributietheorieën in de sociale psychologie. Het is geen populair-wetenschappelijk boek, maar wel zeer leesbaar: *Attribution: An Introduction to Theories, Research, and Applications* (2001, Psychology Press).

Wie meer wil lezen over de arrestatie van Rodney King en de rellen en de rechtszaak die volgden (pagina 112 en verder), ver-

wijs ik naar het boek van Lou Cannon *Official Negligence: How Rodney King and the Riots Changed Los Angeles and the LAPD* (2009, Basic Books). Ik moest diep in mijn geheugen graven toen ik dit stuk schreef, en de huidige beschrijving van de rellen zijn gebaseerd op het boek van Cannon en op beschrijvingen die ik vond op internet. In mijn herinnering was Rodney King een keurige vrachtwagenchauffeur die nooit iemand kwaad had gedaan en die zonder enige reden door een aantal witte (blanke) politiemannen in elkaar werd getrimd. Zoals altijd bleek de werkelijkheid ingewikkelder te zijn.

Op internet (Wikipedia) vond ik een citaat van Edward Albee, de schrijver van *Who is Afraid of Virginia Woolf?* (pagina 117), waarin hij uitlegt wat de titel van zijn stuk betekent. Ik herhaal dat citaat hier graag.

I was in there having a beer one night, and I saw Who's Afraid of Virginia Woolf? scrawled in soap, I suppose, on this mirror. When I started to write the play it cropped up in my mind again. And of course, who's afraid of Virginia Woolf means who's afraid of the big bad wolf... who's afraid of living life without false illusions. And it did strike me as being a rather typical, university intellectual joke.

Erving Goffman heeft veel geschreven over de vormen van *role playing* en *role taking* die ik ook in deze paragraaf (pagina 116) bespreek. Zie bijvoorbeeld: Goffman, E., *Relations in Public, Microstudies of the Public Order* (1971, Basic Books).

Brewers *optimal distinctiveness theory* (pagina 117) impliceert volgens mij dat bedrijven die in staat zijn om eerst hip, cool en trendy te zijn, zodat consumenten vanwege een verlangen naar uniciteit graag de producten en diensten van deze bedrijven kopen om vervolgens hun succes te putten uit het feit dat ze groot en populair zijn en daarmee het verlangen naar conformisme en 'erbij horen' kunnen bevredigen, extreem succesvol zullen zijn. Denk aan Facebook: eerst was het spannend en cool (je wilt meedoen want daarmee kun je je onderscheiden). Nu is het megagroot en kun je er niet omheen (je móet meedoen,

anders hoor je er niet bij). De optimal distinctiveness theory kan volgens mij ook verklaren waarom trends steeds weer terugkeren. Omdat er een constante uitruil is tussen het verlangen om bijzonder te zijn en het verlangen om gewoon te zijn, zullen te-gengestelde trends elkaar keer op keer opvolgen en altijd dezelfde conjunctuur laten zien. Denk aan hoge hakken versus lage hakken of korte rokken versus lange rokken: eerst zijn korte rokjes hip en kun je je ermee onderscheiden; dan gaan meer mensen ze dragen; dan draagt iedereen ze; dan worden ze te gewoon en start er een tegenbeweging: het is hip om lange rokken te dragen want daar kun je je mee onderscheiden; dan gaan meer mensen ze dragen, dan draagt iedereen ze; dan worden ze gewoon en start er een tegenbeweging, enzovoort. Het is het perpetuum mobile van de mode. Als je de parameters kent, kun je voorspellen wat iedereen over drie, vier of tien jaar draagt. Over achttien maanden zijn lage hakken weer in.

Helaas blijkt na wat speurwerk op internet dat de plaqueette op het Rosenwald-gebouw (pagina 119) van de University of Chicago oorspronkelijk niet zo metaforisch was bedoeld als ik had gehoopt en hier beschrijf. Rosenwald was ooit gebouwd als de thuishaven voor de faculteit voor geologie. Het graven in DIG AND DISCOVER moet dus letterlijk worden genomen. Ik doe dat liever niet.

Ook al lijkt het in mijn bespreking van het onderzoek naar de psychologische effecten van metaforen in persuasieve communicatie (pagina 120) alsof ik het verschil niet wil onderkennen tussen metaforen, analogieën en symbolen, wil ik hier benadrukken dat ik dat willens en wetens doe. In een eerdere versie van deze tekst heb ik geprobeerd om de overeenkomsten en verschillen uit te leggen, maar daar werd het allemaal niet duidelijker van. Daarom doe ik nu alsof het allemaal één pot nat is. Maar dat is natuurlijk niet zo. Dat is het nooit, helaas.

Er is veel geschreven over de *context of discovery* en de *context of justification* (pagina 126), en ik heb een donkerbruin vermoeden dat ik de termen hier niet op de correcte, wetenschapsfilosofische manier gebruik. Voor wat ik in deze passage wil uitleggen, vond ik deze twee termen echter zeer bruikbaar.

Het idee dat goede psychologische artikelen geen minutieuze verslagen van keurig onderzoek zijn, maar overtuigende verhalen over hoe mensen in elkaar zouden kunnen zitten (pagina 126), is het best beschreven door de sociaal psycholoog Daryl Bem in 'Writing the empirical journal article' (zie <http://dbem.ws/WritingArticle.pdf>). Ik vermoed dat iedere publicerende sociaal psycholoog dit artikel kent en vreest dat de meest succesvollen ernaar leven. Pikant detail is dat Bem nu onder vuur ligt omdat hij zich zou hebben bezondigd aan extreme, niet-wetenschappelijke, wellicht frauduleuze datamanipulatie (zie bijvoorbeeld Francis, G. (2012), 'Too good to be true: Publication bias in two prominent studies from experimental psychology', *Psychonomic Review & Bulletin*, 19, 151-156).

Het idee dat eindeloos hameren op meten en weten en de zucht naar zichtbaar belonen intrinsieke motivatie opzij kan drukken (pagina 128) is een belangrijk thema in een groot aantal populair-wetenschappelijke boeken. Het is onbegrijpelijk dat het nog steeds niet serieus wordt genomen. Zie bijvoorbeeld Tim Wilsons *Redirect: The Surprising New Science of Psychological Change* (2011, Little, Brown, and Company) en Dan Pink's *Drive: The Surprising Truth about What Motivates Us* (2009, Riverhead), maar vooral Alfie Kohn's *Punished by Rewards: The Trouble with Gold Stars, Incentive Plans, A's, Praise, and Other Bribes* (1999, Mariner books).

Een mooi artikel over injunctieve en descriptieve normen en wat ik hier (pagina 129) impliciete en expliciete normdoorbrekingen noem is: Cialdini, R.B., Kallgren, C.A., & Reno, R.R. (1991), 'A focus theory of normative conduct', *Advances in Experimental Social Psychology*, 24, 201-234.

Tell one story (pagina 129) is het advies van Daniel Gilbert in een hoofdstuk in *Measuring the Weight of Smoke* van Pelham en Blanton (zie hierboven).

6

Het is niet helemaal meer goed te achterhalen of ik op p. 150 de correcte ansichtkaarttekst beschrijf. Bij navraag blijken de meningen verdeeld. 'Het is hier klote', 'Het is hier klooiig', 'Het is

hier kloten' en 'Het is hier klotuh' behoren tot de mogelijkheden. Ik heb gekozen voor de tekst die ik me herinner.

Er zijn verschillende wegen naar Rome en verschillende manieren om hetzelfde doel te bereiken (pagina 151). Alles is goed, het kan niet gek genoeg zijn, als het doel maar bereikt wordt. Zo is denken aan eten (de gedachte aan een lekkere hamburger in plaats van het eten van een hamburger) bij gebrek aan beter soms zelfs een probaat middel om een gevoel van honger (tijdelijk) te onderdrukken. Deze en andere inzichten zijn te vinden in *The Handbook of Motivational Science*, onder redactie van James Shah en Wendi Gardner (2007, Guilford Press).

De Theorie van Beredeneerd Gedrag (pagina 153) is bedacht door Ajzen en Fishbein en te vinden in hun klassieker (1980) *Understanding Attitudes and Predicting Social Behavior* (Prentice Hall).

De hier (pagina 154) beschreven ideeën over assimilatie- en contrasteffecten en over de effecten van intelligente professoren en domme secretaresses op het gedrag van mensen zijn onder meer onderzocht door Dijksterhuis, A., Spears, Postmes, T., Stapel, D.A., Koomen, W., van Knippenberg, A., & Scheepers, D. (1998), 'Seeing one thing and doing another: contrast effects in automatic behavior', *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 862-871. Ik was een van de coauteurs van dit artikel, maar ik was niet verantwoordelijk voor de dataverzameling of analyse van de data.

Voor het idee (pagina 155) dat de sociale psychologie wellicht het best te beschrijven is als een ontplofte confettifabriek ben ik schatplichtig aan Piet Vroon, die de gehele psychologie zo beschreef (zie Vittorio Busato's biografie over Vroon hierboven).

Pagina 157: ik wilde net als mijn helden met kinderlijke brutaliteit het lot van het mensdom kunnen samenvatten in elegante uitspraken als:

- 'Altruïsme bestaat niet' (zie bijvoorbeeld Batson, C.D., *The Altruism Question: Toward a Social-Psychological Answer*. 1991, Hillsdale, NJ: Erlbaum versus Cialdini, Robert B. (1987); 'Empathy-based Helping: is it selflessly or selfishly motivated?', *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 749-758);

- ‘Menselijk gedrag is voor 94,6 procent automatisch’ (zie bijvoorbeeld Bargh, J.A., & Chartrand, T.L. (1999), ‘The unbearable automaticity of being’, *American Psychologist*, 54, 462-479);
- ‘Je agressie uiten maakt het erger, niet beter’ (zie bijvoorbeeld Bushman, B.J., Baumeister, R.F., & Stack, A.D. (1999), ‘Catharsis, aggression, and persuasive influence: self-fulfilling or self-defeating prophecies?’, *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 367-376);
- ‘Vechten en vluchten is slechts de mannelijke reactie op bedreiging, de vrouwelijk reactie is zorgen en hulp bieden’ (zie Taylor, S.E. (2003), *The Tending Instinct: Women, Men, and the Biology of Relationships*, Holt Publishers);
- ‘Iedereen wil tegelijkertijd hetzelfde en anders zijn’ (zie bijvoorbeeld Brewer, M.B. (1991), ‘The social self: On being the same and different at the same time’, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, 475-482);
- ‘Wat mensen menselijk maakt is het gevecht tegen hun angst voor de dood’, (zie bijvoorbeeld Pyszczynski, T., Greenberg, J., Solomon, S., Arndt, J., & Schimel, J. (2004), ‘Why do people need self-esteem? A theoretical and empirical review’, *Psychological Bulletin*, 130, 435-468);
- ‘Omdat we allemaal dagelijks worden geconfronteerd met culturele stereotypen zijn we allemaal racisten’, (zie bijvoorbeeld Devine, P.G. (1989), ‘Stereotypes and prejudice: their automatic and controlled components’, *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 5-18).

De slang die in mijn oor siste (pagina 165) was de slang Kaa uit Walt Disneys versie van Rudyard Kiplings *Jungle Book*. De lsd-tekst een stukje verder komt natuurlijk uit het lied ‘Lucy in the Sky with Diamonds’ van de Beatles.

Voor een boek over de manier waarop omgevingen (kantoren, parken, straten, landschappen) menselijk gedrag kunnen beïnvloeden (pagina 166), verwijs ik naar de klassieker van Bell, Greene, Fisher, & Baum, *Environmental Psychology* (1996 Harcourt Brace). Voor onderzoek naar de relatie tussen walging en moraliteit (pagina 166) verwijs ik naar het boek van Kelly, *Yuck! The Nature and Moral Significance of Disgust* (2011, MIT Press).

Een interessant populair-wetenschappelijk boek over sociale vergelijking (zie pagina 171) is *Status Anxiety* van Alain de Botton (2004, Pantheon Press).

Dick Pels schreef in 2003 een boek over Pim Fortuyn (pagina 172): *De geest van Pim: Het gedachtegoed van een politieke dandy* (Anthos).

'Als je je lekker voelt, heb je je hoofd in de wolken...' (pagina 174) is een idee dat valt af te leiden uit: Trope, Y., & Liberman, N. (2010), 'Construal-level theory of psychological distance', *Psychological Review*, 117, 440-463. Trope en Liberman en hun collega's hebben verschillende onderzoeken uitgevoerd die kunnen worden gezien als ondersteuning voor dit idee.

'Ik ben bang...' (pagina 178) is een ode aan Raymond Carver en zijn gedicht 'Fear'.

Het, op Piet de Dalskiërs 'Helpt Elkander Blijft Eendrachtig' geïnspireerde, MERIT-model (pagina 179), zou in september 2011 in boekvorm onder alle medewerkers van de sociale faculteit van de Universiteit van Tilburg worden verspreid. Op het moment dat aan het licht kwam dat ik wetenschappelijke fraude had gepleegd lag het MERIT-boekje (met op het omslag een foto van een aantal dicht op elkaars wielen rijdende profwielrenners) bij de drukker (*Being Here: Introducing the MERIT-model, How to Improve Yourself and Your Team on 5 Dimensions*). Een aantal dagen later werd het vernietigd. Gelukkig heb ik via via nog wat exemplaren kunnen bemachtigen. Het was mijn visie op effectief en liefdevol personeelsbeleid en *community-based cultural change* bij grote onderwijs- en onderzoeksinstellingen, maar eigenlijk bij elke organisatie waar presteren op één dimensie (productie, communicatie, aandeelhouderswaarde, winst) zo hoog op de agenda staat dat het ten koste gaat van andere dimensies. Mijn visie op de ideale huisvesting voor een faculteit sociale wetenschappen had ik eerder uit de doeken gedaan in *Bijenkorf én Klooster: Het Nieuwe Gebouw voor de Faculteit van onze Dromen*. Zij die deze droom willen lezen, kunnen terecht op internet (zoek: bijenkorf, klooster, Tilburg).

De sociale psychologie van de provocatie (provocateurs lijken communicatief, maar zijn dat niet omdat zij door te provoceren

de bal constant bij de ander leggen en zichzelf zo buiten schot weten te houden) (pagina 180) verklaart ook het succes van huf-terjournalistiek en treiter-tv: het is moeilijk, zo niet onmogelijk om effectief op een provocatie te reageren omdat de provocateur zich opstelt als een communicatieve muur waartegen alles kapotklapt ('Ja, dat zegt u nu wel, maar gelooft u het zelf? Nee toch?'). Het enige wat een slachtoffer van een provocatie kan doen is meebuigen en sympathie (geen medelijden!) proberen op te wekken. Mensen die je aardig vindt, sla je niet en probeer je niet.

7

Het gesprek met 'de rector' is mijn herinnering, mijn interpretatie van een gesprek dat daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. 'De rector' kan hier dan ook het best gezien worden als een 'fictief', 'geconfabuleerd' persoon die een niet-bestaande verzameling is van karaktereigenschappen. Sfeertekeningen en observaties, maar ook al het andere dat ik in dit hoofdstuk opteken heb ik gebaseerd op – of beter, zijn geïnspireerd door – de dagboek-aantekeningen die ik de dag na het genoemde gesprek snel, verward en emotioneel neerpende.

Ik heb geprobeerd het einde van dit hoofdstuk te modelleren naar het verhaal 'The first seven years' van de Amerikaanse schrijver Bernard Malamud. In dit verhaal leert schoenmaker Feld dat hij niet kan voorkomen dat zijn mooie dochter, Miriam, zal trouwen met zijn veel oudere, lelijke, straatarme, maar nobele en door de oorlog getekende assistent Sobel. Feld wil het beste voor Miriam en probeert haar te koppelen aan Max, een aantrekkelijke, serieuze student, die later waarschijnlijk goed zal verdienen. Na een paar keer met Max te zijn uitgegaan, beseft Miriam dat ze meer gevoelens heeft voor Sobel. De liefde is wederzijds. Sobel is al vijf jaar heimelijk verliefd op Miriam, maar hij heeft nog nooit met haar durven praten omdat hij lelijk en oud is en zij mooi en jong. Als schoenmaker Feld hierachter komt, is hij woest. Hij voorziet een arm, ongelukkig leven voor zijn dochter (wat moet zijn dochter met een arme schoenmaker?) en zegt tegen Sobel dat hij nog twee jaar moet

wachten totdat hij misschien eens met Miriam mag praten (5 + 2 = 7 magere jaren). Feld hoopt dat hiermee de liefde gebroken is en dat Sobel zal opgeven.

'But the next morning, when the shoemaker arrived, heavy-hearted, to open the store, he saw he needn't have come, for his assistant was already seated at the last, pounding leather for his love.'

8

Het idee dat gedrag ontstaat uit de impulsen die omgevingskenmerken bij een individu afdwingen (pagina 208) is de kern van de *theory of affordances* van James Gibson. Volgens Gibson zijn *affordances* alle gedragsmogelijkheden die in een omgeving aanwezig zijn. Deze gedragsmogelijkheden zijn objectief (onafhankelijk van een waarnemer) meetbaar, maar ze kunnen alleen maar gekend worden in relatie tot een waarnemer. De eigenschappen van de waarnemer bepalen welke gedragsmogelijkheden zichtbaar zijn. Dus een deurknop heeft de meetbare mogelijkheid van 'trekken' of 'duwen' of 'draaien' in zich, en afhankelijk van de intentie en eigenschappen van degene die de deurknop aanraakt zal een van die gedragingen tot stand komen. Of: een trap met heel grote, steile treden verschaft (*affords*) de mogelijkheid van omhooglopen, maar alleen als de waarnemer een gezonde volwassene is en niet een kruipende baby. Voor een kruipende baby zijn dergelijke treden eerder een muur waar je je aan kunt optrekken. Zie verder James J. Gibson, *The Ecological Approach to Visual Perception* (1979, Psychology Press).

9

Het Engelstalige citaat dat begint met *'And then sometimes I think...'* (pagina 220) komt uit het verhaal *'My Hotel Year'* (pagina 50), dat onderdeel is van *Life after God* van Douglas Coupland (1994, Simon & Schuster).

Hoe verschillend universiteiten reageren op wetenschappelijke fraude (pagina 223) wordt – al is het vooral tussen de regels door – onder andere duidelijk in het boek *Ontspoorde Weten-*

schap: Over Fraude, Plagiaat en Academische Mores van Frank van Kolfschooten (2012, De Kring). Wat googelen op internet met als thema 'recente fraudezaken' (bijvoorbeeld onder andere in 2011: klimaatfraude, D.A. Stapel, D. Smeesters, D. Poldermans en een anonieme Nijmegenaar in Nederland, D.K. Das, M. Hauser en L. Sanna in de Verenigde Staten) laat ook zien hoeveel variatie er is in de manier waarop verschillende universiteiten fraudezaken aanpakken en over dergelijke zaken met de buitenwereld communiceren. In Nederland heeft *NRC Handelsblad* hier uitgebreid over gepubliceerd.

René Diekstra schreef in 1998 een boek naar aanleiding van de beschuldigingen van plagiaat die aan zijn adres waren geuit en de afwikkeling daarvan (*O Nederland, Vernederland: Psychologie van Val en Opstand*, A.W. Bruna). In dit boek schrijft Diekstra dat hij het onrechtvaardig vond dat de commissie die de beschuldigingen onderzocht haar werk 'achter gesloten deuren' kon doen en daarom oncontroleerbaar was. Diekstra kreeg geen inzage in de werkwijze van de commissie en kon ook niet achterhalen op welke informatie de commissie haar eindoordeel precies baseerde. Het was vreemd, aldus Diekstra in 1998, dat er in de wetenschappelijke wereld geen duidelijke protocollen bestonden voor onderzoek naar de zorgvuldigheid en deugdelijkheid van het gedrag van wetenschappers. Een onderzoeker zonder onderzoeksmethodologie is als een rechter zonder wetboek. Diekstra pleitte voor transparante en openbare procedures en deed voorstellen over hoe die eruit zouden moeten zien.

Genezen, wegsnijden en oordelen gaan het best en het rechtvaardigst langs lijnen van procedurele, helder geformuleerde geleidelijkheid. Niemand zou aan de toevallige nukken en door emoties gestuurde inzichten van wetboekloze scherpslijpers overgeleverd mogen zijn. Maar nog beter dan genezen, amputeren en straffen is voorkomen. Wat dat betreft is het denk ik belangrijk dat (a) verliezen mag en het publiceren van 'mislukte' experimenten (bijvoorbeeld op daarvoor speciaal ingerichte websites) wordt verplicht, (b) repliceren moet en artikelen die eerdere effecten succesvol of niet succesvol nadoen een podium krijgen,

(c) delen moet en onderzoekers hun datasets 'online' beschikbaar maken, (d) eerlijk zijn wordt aangemoedigd en onderzoekers zichzelf en anderen zo vaak mogelijk, maar vooral voor het nemen van cruciale, ethische beslissingen herinneren aan ('primen met') ethische normen en waarden, en (e) winst en resultaat en inzichten en antwoorden niet als noodzakelijk worden gezien voor het verkrijgen van subsidies, financiering, applaus, succes en andere ingrediënten voor een succesvolle wetenschappelijke loopbaan: het spel, de wetenschappelijke bekwaamheid, de oprechte intentie, de zorgvuldige methodiek moeten uiteindelijk belangrijker zijn dan de knikkers. Al is het maar omdat de te winnen knikkers steeds veranderen van kleur, grootte en ontwerp. Vandaag is dit belangwekkend en interessant, morgen weer iets anders, maar het spel blijft.

Groundhog Day (pagina 230) verwijst naar de komische film uit 1993 waarin Bill Murray een populaire, maar onuitstaanbare televisieweerman speelt die in het plaatsje Punxsutwaney (waar men het begin van de lente afmeet aan het moment waarop de eerste bosmarmot uit zijn winterholletje naar buiten kruipt) dezelfde dag telkens opnieuw moet beleven, totdat hij zijn ego-centrische zelf leert afschudden en het leven op zijn juiste merites weet te schatten.

'Brazil, My Brazilian Brazil' (pagina 230) is het lied dat tot vervelens toe te horen is in de zwarte satire op het moderne bureaucratische en postmoderne leven van alledag, de film *Brazil* (1985).

Ik weet niet zeker of de deurscène (pagina 232) ('Ik ben met mijn zus mens-erger-je-niet aan het spelen') die ik hier beschrijf verbatim heeft plaatsgevonden, maar zo moet het ongeveer gaan zijn, als ik me de herinnering van mijn jongste dochter hieraan goed herinner.

De beschrijving van het bombardement in Schiedam (weer een paar alinea's later) is een geromantiseerde versie van mijn herinnering aan een herinnering van mijn vader aan dit bombardement, dat bijna zeventig jaar geleden plaatsvond.

Een andere reden is wellicht dat massamedia graag voorzien in de publieke behoefte aan leedvermaak. We lachen graag over de pijn en ellende van anderen omdat het ons eigen geploeter en

gedoe beter te verteren maakt' (pagina 236): in de sociale psychologie is veel onderzoek gedaan naar leedvermaak dat wat ik na deze zin schrijf ondersteunt. Zie bijvoorbeeld Van Dijk, W.W., Ouwerkerk, J.W., Van Koningsbruggen, G.M., & Wesseling, Y.M. (2011), 'Self-esteem, self-affirmation, and schadenfreude', *Emotion*, 11, 1445-1449 en Van Dijk, W. W., Ouwerkerk, J. W., Wesseling, Y. M., & Van Koningsbruggen, G. M. (2011), 'Towards understanding pleasure at the misfortunes of others: The impact of self-evaluation threat on schadenfreude', *Cognition and Emotion*, 25, 360-368.

'Het kan niet zo zijn dat extreem ongeluk doodgewone mensen raakt. Dat is een te bedreigend wereldbeeld. Dan stort alles in elkaar' (pagina 236): in de sociale psychologie is dit thema uitgewerkt door onder anderen Melvin Lerner in bijvoorbeeld de *just world*-hypothese (zie Lerner, M.J., *The Belief in a Just World: A Fundamental Delusion* (1980, Plenum Press)). Het is heel belangrijk om te kunnen denken dat dingen fout gaan met een goede reden. Als dat niet zo zou zijn, is de wereld onrechtvaardig en kunnen goed en kwaad zowel goeden als kwaden overkomen, en dat is onaanvaardbaar.

Meer recentelijk heeft John Jost hetzelfde gesteld in zijn *system justification*-theorie. Jost laat op duizend-en-één manieren zien dat mensen dingen goedpraten die eigenlijk fout zijn, om het systeem, de cultuur, de organisatie of het team waar ze onderdeel van zijn in stand te houden en zo mentale en sociale chaos te voorkomen (zie bijvoorbeeld Jost, J.T., & Hunyady, O. (2005), 'Antecedents and consequences of system-justifying ideologies', *Current Directions in Psychological Science*, 14, 260-265). Maar al deze psychologen zijn schatplichtig aan de Italiaanse communist Antonio Gramsci, die veelvuldig schreef over 'culturele hegemonie' toen hij als staatsgevaarlijke (anti-fascistische) denker zat opgesloten in gevangenissen in Rome en Turi van 1929 tot 1935. Zie zijn *Selections from the Prison Notebooks* (1971, International Publishers).

Voor meer verbeelding rond het thema '*I am not an animal, I am a human being*' (pagina 237), zie de trailer van David Lynch' film *The Elephant Man* (1980) op YouTube.

Ik wil graag benadrukken dat wat volgt na 'Maar er zijn grenzen' (pagina 240) een weergave is van mijn herinnering aan mijn reactie op mijn lezing en de daaropvolgende interpretatie van het betreffende rapport, dat ook weer een verzameling is van *signs, signifiers, and signifieds*. Zie bijvoorbeeld *Mythologies* van Roland Barthes (1957-1972, Farrar, Straus, and Giroux; mijn Frans is ontoereikend om dit te kunnen lezen) maar ook *Illness as Metaphor* van Susan Sontag (1978/2004, Farrar, Straus, and Giroux).

Het name letter-effect (pagina 249) is onder anderen onderzocht door Nuttin en zijn collega's (zie bijvoorbeeld Nuttin, J.M. (1985), 'Narcissism beyond Gestalt and awareness: The name-letter effect', *European Journal of Social Psychology*, 15, 353-361) en door Pelham en zijn collega's (zie bijvoorbeeld Pelham, B.W., Mirenberg, M.C., & Jones, J.T. (2002), 'Why Susie sells seashells by the seashore: implicit egotism and major life decisions', *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 469-487). Er is echter ook kritiek op de waarde van het effect wanneer het gaat om het voorspellen van alledaags gedrag (zie bijvoorbeeld Gallucci, M. (2003), 'I sell seashells by the seashore and my name is Jack: Comment on Pelham, Mirenberg, and Jones' (2002), *Journal of Personality and Social Psychology*, 85, 789-799).

Meer informatie over insinuatie-effecten, over hoe moeilijk het kan zijn om ontkenningen goed te onthouden en over de enorme impact van subtiel gebruikte metaforen en analogieën is te vinden in het werk van Dan Wegner (zie bijvoorbeeld Wegner, D.M., Wenzlaff R., Kerker R.M., & Beattie A.E. (1981), 'Incrimination through innuendo: Can media questions become public answers?', *Journal of Personality and Social Psychology*, 40, 822-832) en Dan Gilbert (zie bijvoorbeeld Gilbert, D.T., Tafarodi, R.W., & Malone, P.S. (1993), 'You can't not believe everything you read', *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 221-233) en George Lakoff (zie bijvoorbeeld zijn boek *Whose Freedom?: The Battle over America's Most Important Idea* (2006, Farrar, Straus, and Giroux)).

'Waarom stond mijn affaire dagen-, wekenlang met dikke

chocoladeletters, megagrote foto's, vele columns en tientallen commentaren in de krant, verschenen er discussies, fora, blogs en Twitter-topics op internet, en stonden journalisten, fotografen, en televisieploegen om de zoveel tijd bij ons in de tuin?' (pagina 255): Stapelgate was een schandaal dat breed in de Nederlandse media werd uitgemeten. Waarom? Ik doe hier en verder een poging om dat uit te leggen, maar wijs de geïnteresseerde lezer ook graag naar het boek *How to Become a Scandal: Adventures in Bad Behavior* van Laura Kipnis (2011, Picador).

David B. Resnik heeft een boek geschreven waarin hij uitlegt hoe de steeds intensere queeste naar status, subsidies, geld en andere schaarse middelen (pagina 258) van wetenschap een commercieel bedrijf heeft gemaakt en hoe deze zoektocht de wetenschappelijke normen en waarden heeft veranderd. Zie: Resnik, D.B., *The price of Truth: How Money Affects the Norms* (2006, Oxford University Press).

'De moderne sociale psychologie blinkt uit in (of doet bijna niets anders dan) de verschillen blootleggen tussen vroegere, meer intuïtieve, automatische reacties ("Auw!", "Bah!") en latere, meer gecontroleerde reacties ("Ik heb pijn", "Dat mag niet")' (pagina 257): voor tekstboekvoorbeelden zie bijvoorbeeld Aronson, E., Wilson, T.D., & Akert, R., *Social psychology* (6th ed.), (2006, Saddle River, NJ, Prentice Hall).

10

'Toen ik in Chicago studeerde [...] zag ik de voortdurende onrust in mijn hoofd aan voor verliefdheidsgevoelens' (pagina 273): dit is een typisch geval van misattributie. Mensen worden eerder verliefd als de zon schijnt, als ze dronken zijn, als ze net heel hard gelopen hebben, en als ze zenuwachtig zijn omdat ze iets engs moeten doen. In alle gevallen misattribueren ze de bron van het prettige gevoel, de opwindende, de zenuwen aan de Ander, in plaats van (respectievelijk) de zon, alcohol, uitputting, zenuwen en angst. Zie verder (bijna?) alle inleidende tekstboeken over sociale psychologie (bijvoorbeeld Aronson et al., zie hierboven), maar vooral Dutton, D.G. en Aron, A.P. (1974),

'Some evidence for heightened sexual attraction under conditions of high anxiety', *Journal of Personality and Social Psychology*, 30, 510-517.

Het is lang geleden dat ik in het San Marco-klooster in Florence ben geweest, en daarom weet ik niet zeker of mijn herinnering aan de houten trap en wat daarop volgt helemaal klopt (pagina 275). Als ik de plaatjes en foto's op internet mag geloven, is het geen houten, maar een stenen trap, die eindigt in een ruimte met grote houten deuren. (Zie bijvoorbeeld www.flickr.com/photos/profzucker/6358603919.)

'De sociale psychologie ontroert me...' (pagina 277): zie voor tekst en uitleg bij dit jargon de eerdere hoofdstukken in dit boek, of bijvoorbeeld Aronson, E., Wilson, T.D., & Akert, R., *Social Psychology (6th ed.)* (2006, Saddle River, NJ, Prentice Hall).

Het Engelstalige citaat over de goddelijke muziek van de aardse componist Wolfgang Amadeus Mozart (pagina 278) komt uit de mond van Antonio Salieri. Dat wil zeggen, in de film *Amadeus* van Milos Forman (1984, gebaseerd op het gelijknamige toneelstuk uit 1979 van Peter Shaffer) spreekt Salieri deze tekst vol intense verwondering/bewondering uit. Zie YouTube. Let op de dictie van acteur Abrahams die op fraaie wijze gelijke tred houdt met de muziek van Mozart (het Adagio uit Serenade nummer 10 voor blaasinstrumenten) die op de achtergrond klinkt.

Tienenhalf

Dit laatste hoofdstuk heb ik geschreven zonder dat dat echt de bedoeling was. Het is een vrije vertaling van de laatste strofen uit het gedicht 'The Gift' van Raymond Carver (uit de bundel *Ultramarine*; 1986, Random House), waar ik kleine stukjes uit de laatste regels van het verhaal 'The Dead' van James Joyce (uit de bundel *Dubliners*; 1914/1990, Bantam Classics) doorheen heb geweven. De titel van dit hoofdstuk is een verwijzing naar het hoofdstuk 'Parenthesis' uit de roman *The History of the World in 10½ Chapters* van Julian Barnes (1989, Jonathan Cape). In dit hoofdstuk stelt Barnes dat liefde het beste tegengif is tegen geschiedenis, omdat de liefde ons leert 'to stand up to

history, to ignore its chin-out strut. I don't accept your terms, love says; sorry, you don't impress.'

Tegen wil en dank moeten we in de liefde blijven geloven. Als we dat niet doen, kunnen we niet anders dan ons overgeven aan de geschiedenis van de wereld en de waarheid van de anderen. En dat willen we niet. Want dan zijn we hopeloos en voor altijd verloren.

Ten slotte

IK WIL ALLE MENSEN bedanken die dit boek mogelijk hebben gemaakt en wier bijdragen, opmerkingen en ongezouten kritiek het zoveel beter hebben gemaakt dan het eerst was. Jullie weten wie jullie zijn.

Ik wil alle mensen bedanken die het mogelijk hebben gemaakt dat ik, na mijn ontsporing en het onvermijdelijke ongeluk dat daarop volgde, langzaamaan weer op ben gaan staan. Zonder jullie zorgen, hulp, optimisme, bemoedigende woorden, wijze inzichten, liefde, onvoorwaardelijke steun en onwaarschijnlijke levenskracht had ik deze 92.500 en nog wat woorden nooit kunnen schrijven. Jullie weten wie jullie zijn.

Ik heb dit boek geschreven voor de drie vrouwen in mijn leven met wie ik elke dag lief en leed deel. Jullie weten wie jullie zijn.

Diederik Stapel, januari-november 2012

Diederik Stapel was een vooraanstaand wetenschapper, gerespecteerd door zijn vakgenoten en populair bij zijn studenten. Aan zijn glansrijke carrière kwam een abrupt einde toen in september 2011 bekend werd dat Stapel veelvuldig onderzoeksresultaten had vervalst en zelfs had verzonnen. Zijn val was diep en hard. Maandenlang beheerste Stapels ontsporing de nationale en internationale media. Zijn handelwijze zal de boeken ingaan als een van de meest opzienbarende voorbeelden van wetenschappelijk bedrog ooit. Hoe kon hij zo hoog stijgen en zo dramatisch diep vallen?

In *Ontsporing* vertelt Diederik Stapel voor het eerst sinds de onthulling zijn verhaal: zijn keuze voor de wetenschap, zijn enthousiasme en nieuwsgierigheid, zijn verlangen naar antwoorden en inzichten, de experimenten die hij opzette en de verleidingen waaraan hij geen weerstand kon bieden. Op pijnlijke wijze maakt hij duidelijk hoe hij zijn collega's en studenten, maar vooral zichzelf, stukje bij beetje een rad voor ogen draaide.

Stapel trapt niet na, beschuldigt niemand en veegt zijn eigen straatje niet schoon; hij onderzoekt zichzelf minutieus en geeft de lezer een kijkje in de krochten van zijn ziel.

Ontsporing is zowel een wetenschappelijke thriller waarvan de lezer de afloop al kent, als een vingervijzing voor iedereen die wel eens verleid is om in zijn leven, werk of relatie de werkelijkheid mooier voor te stellen dan zij is. Het is het even onthutsende als ontroerende relaas van een intelligente, zoekende geest, die het verkeerde pad koos. Maar bovenal is *Ontsporing* een moedige, genadeloze autobiografie van een wetenschapper die keihard ten val kwam.

ISBN 978 90 446 2312 3

9 789044 623123

www.uitgeverijprometheus.nl

Diederik Stapel (Oegstgeest, 1966)
is getrouwd en heeft twee dochters.
Tot zijn val in september 2011 was
hij werkzaam in de universitaire
wereld.